

ԳՐԻԳՈՐ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ԸԱՅԿԱԿԱՆ ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

«Հայկական վիճագրություն» ուսումնական ձեռնարկը
տպագրվել է «Զանգեզուրի պղնձա-մոլիբդենային կոմբինատ»

ՓԲԸ գործադիր տնօրեն
Մաքսիմ Անուշավանի Հակոբյանի
հովանավորությամբ

ԳՐԻԿՍ ՀՈՎԱՆԱՎՈՐ

ՄԱՔՍԻՄ ՀԱԿՈՔՅԱՆԻՆ

Թանկագին Մաքսիմ Անուշավանի.

Ի սրտե շնորհակալ եմ աշխատությանս տպագրական ծախսերը հոգալու
համար: Դուք աշխարհաշեն մարդ եք, մտավորական այրերի աջակիցն ու
բարեկամը: Վկան՝ այս գրքի լույս ընծայումը: Տասնյակ տարիներ շարունակ
ես աշխատում եմ Սյունյաց փառքի տաճարներից մեկում՝ Վահանա-
վանքում, ուր խաղաղ ննջում են Լեռնաշխարհի հայրենանվեր արքաները,
շինարար թագուհիները, հոգևոր դասի առաջնորդները: Նրանց բոլորի մասին
ես շարադրել եմ Սյունիքի միջնադարին նվիրված իմ երեք մենագրություն-
ներում և հոդվածներում:

Այսօր, երբ Ձեր հովանավորությամբ լույս է տեսնում սույն ձեռնարկը՝
ուզում եմ երախտագիտությամբ ասել, - «Ըստ գործոց Ձերոց եղիցին Ձեզ», -
սիրելի բարեկամ:

Ձեր Գրիգոր Գրիգորյան

22.11.2000

Երևան-Կապան-Վահանավանք

9(47.925)

Գ-88

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ՀՆԱԳՎԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԵՐԱՇԽԱՎՈՐՎԱԾ Է ՈՐՊԵՍ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԶԵՆՆԱՐԿ
33 ԿԳ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈՒՆՈՒՄՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԿՈՂՄԻՏԵ

ԳՐ. Մ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԻՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Համառոտ ձեռնարկ բուհերի պատմության և բանասիրության
ֆակուլտետների համար

Г. М. ГРИГОРЯН

АРМЯНСКАЯ ЭПИГРАФИКА

учебное пособие для вузов

445H

Երևան 2000

ԴՏՀ 930.27
ԳՄԴ 63.2
Գ 888

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ և Երևանի պետական համալսարանի հայոց պատմության ամբիոնի երաշխավորությամբ

Գրախոս՝ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս

Բաբկեն Առաքելյան

Խմբագիր՝ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Հայրապետ Մարգարյան

Գրիգորյան Գր.

Գ 888 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԻՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ:

Համառոտ ձեռնարկ բուհերի պատմության և բանասիրության ֆակուլտետների համար: - Եր.: Չանգակ-97, 2000.- 208 էջ:

«Հայկական վիմագրություն» ուսումնական ձեռնարկում հակիրճ ներկայացված են վիմագրության զարգացման փուլերը, պատմիչների, տեղագիրների և գիտնականների վիմագրագիտական գործունեությունը, վիմագրերի ընդօրինակման և վերծանության տարբեր եղանակներն ու ձևերը, լեզվական իրողությունները, բովանդակային տարբերակումները: Կարևորված է վիմագրերի որպես արժանահավատ սկզբնաղբյուրների նշանակությունը:

Ձեռնարկը բաղկացած է երեք հիմնական բաժիններից՝ տեսական մաս, բնագրեր և վերծանություններ:

Նախատեսվում է բուհերի պատմության, բանասիրության և այլ հումանիտար բաժիններում սովորող ուսանողների, ինչպես նաև հայագիտությամբ զբաղվող մասնագետների համար:

Գ 0502000000 - 2000
0003(01)-2000

ԳՄԴ 63.2

ISBN 99930 - 2 - 148 - 2

© «Չանգակ-97»
© Գր. Գրիգորյան

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

«Հայկական վիմագրություն» բուհական ձեռնարկը լույս է տեսնում առաջին անգամ: Հեղինակը տարիներ շարունակ այս առարկան դասավանդել է Երևանի պետական համալսարանում, ԽԱրովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտում, «Հրաչյա Աճառյան» համալսարանում և հանրապետության այլ բուհերում: Նման ձեռնարկի կարիքը վաղուց ի վեր զգացվում էր ոչ միայն պատմության և բանասիրության ֆակուլտետների, այլև Սփյուռքի կրթօջախների համար: Ուստի ընդառաջելով Մայր բուհի հայոց պատմության ամբիոնի երջանակափոխատակ վարիչ, ակադեմիկոս Լ.Ա.Խուրշուդյանի ցանկությանը, ինչպես նաև մի շարք հայագետների հորդորանքին՝ ձեռնամուխ եղանք շարադրելու այս աշխատությունը ի պետս ուսանող երիտասարդության:

Ըստ էության, սա փաստորեն բանալի է լինելու հայոց «քարակերտ մատյանները» վերծանելու, ընդօրինակելու և ուսումնասիրելու համար:

Գրքում ներկայացված են հայկական վիմագրության սկզբնավորման և զարգացման աստիճանական փուլերը, վիմագրագետ-պատմիչների հակիրճ կենսագրականները (Մտեփանոս Օրբելյան, Չաքարիա Քանաքեռցի), ըստ հարկի նշված է գիտական վիմագրագիտության երախտավորների արգասաբեր գործունեությունն այս ասպարեզում, խոսվում է բնագրի վերծանության ժամանակ կիրառվող սկզբունքների, պայմանական նշանների, գրչության առանձնահատկությունների (կցագիր, փակագիր և այլն), գաղափարանշանների, թվագրության ձևերի ու եղանակների, վիմագիր ծածկագրության, բանաստեղծական բնագրերի, շինարար վարպետների նշանների, ինչպես նաև անվանաբանական (օճոմաստիկ) երևույթների մասին:

Աշխատությունն օժտված է անհրաժեշտ լուսանկարներով, գույզերով և բնագրերի վերծանության ենթաբաժնով:

Գրիգոր Մեսրոպի Գրիգորյան
Պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր
2.05.2000 թ.

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հասարակության զարգացման պատմությունը ցույց է տալիս, որ վաղըջական ժամանակներից սովորույթ է եղել իմաստավորված նշաններ ու պատկերներ քանդակել կամ դրոշմել ժայռերի ու ժայռաբեկորների, կավե տախտակների, ոսկրե, փայտե, մետաղյա առարկաների, առտնին կենցաղային իրերի, ինչպես նաև պապիրուսների վրա: Դրանք հանդիսանում են հնագույն ժողովուրդների պատմության փաստագրերը կամ վավերագրերը, քանզի արտացոլում են հասարակական կյանքի ամենատարբեր ոլորտները՝ պետական-քաղաքական, ռազմական, օրենսդրական, առևտրային, մշակութային և այլն: Պետական նշանակության վավերագրերը, որպես կանոն, պահպանվում էին արքունական դիվաններում և պաշտամունքային կենտրոններում, իսկ օրենսդրական ակտերը, ձեռագիր մատյաններից զատ, հաճախ փորագրվում էին մեխյանների, հասարակական շենքերի, հետագայում նաև եկեղեցիների որմերին կամ առանձին կոթողների վրա:

Վիճագրությունը տարածված է եղել Հին աշխարհի բազմաթիվ երկրներում՝ Եգիպտոսում¹, Հնդկաստանում², Հին Հունաստանում³, Հռոմում⁴ և այլուր:

Հին Ռուսիայում զգալի քանակ են կազմում ներտաճարային սվադի և որմնանկարների վրա անկանոն ձևով կատարած մակագրությունները, (графити), որոնց հեղինակները տարբեր ժամանակներում պաշտամունքային կենտրոններ այցելած հավատացյալներն են: Կիևի Ս.Սոֆիա տաճարի պատերին մեզ հաջողվել է հայտնաբերել 24 հայերեն մակագրություններ՝ թվագրված 16-18-րդ դարերով: Այդ արձանագրությունները վկայում են, որ Հին Ռուսիայի մայրաքաղաք Կիևը թաթարական տիրապետության շրջանում վերանվանվել և կոչվել է Մանքրման՝ գովելի, գեղեցիկ քաղաք (ղփչաղեթեն լեզվով)⁵: Կիևի, Նովգորոդի և այլ պաշտամունքային օջախների մակագրությունները վերծանել և հրատարակել են Բ.Ա.Ռիբակովը⁶, Ս.Ա.Վիսոցկին⁷, Ա.Ա.Մեդիցևսկան⁸ և ուրիշներ:

Հայաստանում նույնպես վաղըջական ժամանակներից կիրառվել են այլևայլ գաղափարանշաններ, մեհենագրեր, հիերոգլիֆներ, որոնց ընթերցմամբ և մեկ-

նաբանությամբ նախկինում զբաղվել և այժմ շարունակում են ուսումնասիրել մի շարք գիտնական այրեր (Ա.Գ.Աբրահամյան⁹, Լ.Ա.Բարսեղյան¹⁰, Ռ.Դ.Բարենթ¹¹, Դ.Ա.Սարտիրոսյան¹², Ա.Ե.Մովսիսյան¹³ և այլք): Լ.Ա.Բարսեղյանը 1960-ական թվականներին առաջինը հանգամանորեն ուսումնասիրեց և հրատարակեց 97 նշանագրեր: Նախամաշտոցյան գրերին և, մասնավորապես, Վանի թագավորության մեհենագրերին վերջերս հատուկ անդրադարձավ Ա.Մովսիսյանը, որը փորձեց նոր մեկնաբանություններ տալ «շուրջ հինգ տասնյակ մեհենագրերի»¹⁴:

Մինչև այժմ հայտնի են 1350 գրակիր առարկաներ¹⁵, ընդ որում շուրջ 300 մեհենագրեր¹⁶: Ուսումնասիրողները ժառանգական կապ են տեսնում միջնադարյան մատյանների նշանագրերի և հիերոգլիֆների միջև: Առաջ է քաշվում այն վարկածը, ըստ որի «բիայնական մեհենագրերի լեզուն հնագույն հայերենն է»¹⁷: Այս կարծիքն առանց թանձրացնելու Ա. Մովսիսյանը հայտնել է «Հնագույն պետությունը Հայաստանում՝ Արատտա» (Երևան, 1992) աշխատության մեջ, գրելով. «Ք.ա. III հազարամյակի առաջին կեսին Հայկական լեռնաշխարհում բարձրացած պետությունն ունեցել է սեփական գիր»¹⁸ ընդ որում, «գրային համակարգի նշաններն (Վանի թագավորության ժամանակ) ունեին ավելի գծային, քան նկարային տեսք»¹⁹ և որ գծային գրերի համակարգն առաջացել է տեղական պատկերագրությունից: Գրի առաջացման նախափուլը Հայկական լեռնաշխարհում սկզբնավորվել է քարեդարյան ժամանակաշրջանում անցնելով երկու փուլ՝ «առարկայական գիր» և վաղ պատկերագրություն²⁰: Ա.Մովսիսյանի կարծիքով գաղափարագրությունը ձևավորվել է V հազարամյակից: Նմանատիպ հարցերին առատ լույս են սփռում լեզվաբանական աշխարհագրությունը, հնէաբանությունն ու հնագիտությունը:

Մեզ են հասել երկլեզու (բիլինգվա) և եռալեզու (տրիլինգվա) մի շարք արձանագրություններ (Դարեհ I-ի Բիհիսթունյան ու Ռոզթյան քարի բնագրերը), որպիսի երևույթը ավանդաբար պահպանվել է մինչև օրս հատկապես հայ գաղթօջախներում²¹: Բազմալեզու բնագրերը կարելի է վերծանել լեզուներից մեկի օգնությամբ²²: Օրինակ՝ Սելիմի կարավանատան 1332 թ. արձանագրության բովանդակությունը Ղ.Ալիշանը վերականգնեց նույն տեղում փորագրված արաբատառ պարսկերենի բաղդատությամբ²³:

Արդեն նշել ենք, որ ժառանգական կապ կա հնադարյան հիերոգլիֆների և միջնադարյան ձեռագիր մատյաններում եղած նշանագրերի (գաղափարանշանների) միջև: Սկզբնաղբյուրներում դրանք կոչվում են «Նշանագիրք իմաստնոց» կամ գաղափարագրեր²⁴: Առաջին անգամ այս նշանագրերի վրա ուշադրություն դարձրեց Մ. Չամչյանը²⁵, այնուհետև՝ Գ. Սրվանձտյանը²⁶, Իս. Հարությունյանը²⁷, Տ. Պալյանը²⁸ և ուրիշներ, որոնք խնդիրը սկսեցին քննարկել տարբեր տեսանկյուններից:

ղև՝ Նշանագրերին հանդիչ մեկնաբանություններ են տվել ակադ. Հր. Աճառյանը²⁹ և պրոֆ Ա. Գ. Աբրահամյանը³⁰: Նրանց ջանքերով գիտական շրջանառության մեջ են դրվել ավելի քան 700 նշանագրեր:

Այդ նշանագրերից են՝

Օ	- երկինք	Ս	- լուսին
Օ	- երկիր	Ս	- աղբյուր, բերան
Օ	- արև	Ս	- ամրոց, բերդ
Օ	- աշխարհ ³¹	Ս	- մարդ
Օ	- աստղ	Ս	- փառամուլ
Օ	- աստղեր	Ս	- սատանա
Օ	- ճանապարհ	Ս	- ամեն
Օ	- եկեղեցի	Ս	- այսինքն ³² և այլն:
Օ	- խորան		
Օ	- խաչ		

ՎԻՍԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆ ԵՎ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՆՊԱՏԱԿԸ

Վիճագրությունը պատմագիտական օժանդակ դիսցիպլին է: Այն արտացոլում է հասարակության զարգացման պատմական իրողությունները, լեզուն և լեզվական մտածողությունը, քաղաքական, տնտեսական, իրավական զարգացումների աստիճանական փուլերը, հավաստի տեղեկություններ է պարունակում պատմական անցուդարձերի ու գործիչների մասին:

Վիճագրությունն, իբրև առանձին գիտաճյուղ, սերտորեն առնչվում է հնագրության (палеография) հետ, սակայն եթե հնագրությունը ուսումնասիրում է գրչության արվեստն ու զարգացման աստիճանական փուլերը, առանց խորանալու բնագրի բովանդակության մեջ, ապա վիճագրագիտությունը պատմական սկզբնաղբյուրները դիտում է իբրև առանձին ուսումնասիրության առարկա:

Չնագրության ոլորտում են գտնվում պապիրուսագիտությունը (папирология), դրամագիտությունը (нумизматика) և կնքագիտությունը (сфрагистика)³³:

Վիճագրություն բառը կազմված է հայերեն վէմ (քար) և գրություն եզրույթներից և բառացի նշանակում է գրություն քարի վրա՝ քարագրություն³⁴:

Միջազգային տերմինաբանությամբ առարկան կոչվում է **էպիգրաֆիկա** (հուն. էպի-մակ, վրա, երես և գրաֆիկա (գրություն), որ թարգմանաբար նշանակում է մակագրություն). հմնտ. էպիտետ-մակդիր, էպիտաֆիա-մակագրություն տապանի վրա՝ տապանագիր և այլն:

Չայերենում գործածվում է նաև **արձանագրագիտություն** եզրույթը, որն առավել լայն ընդգրկում ունի, քան վիճագրագիտությունը:

Վիճագրագիտության նպատակն է ուսումնասիրել հիմնականում քարի վրա փորագրված կամ հատուկ մեխանով (կամ այլ ներկանյութով) մակագրված արձանագրությունները: Իբրև պատմական հավաստի սկզբնաղբյուրներ, վիճագրություններն ունեն աղբյուրագիտական հույժ կարևոր արժեք, քանզի հանդիսանում են ժողովուրդների կերտած վստահելի «քարակերտ մատյանները»³⁵:

Վիճական բնագրերը տասնյակ հազարներով սփռված են Չայկական լեռնաշխարհի բազմաթիվ վայրերում կառուցված տաճարների, ամրոց-դղյակների, կամուրջների, ջրի ակունքների մեծակայքում, խաչքարերի, տապանաքարերի և հասարակական շենքերի վրա:

Չնագրյւն վիճագրական տեքստեր կարելի է համարել **ժայռապատկերները** (պետրոգլիֆներ, իծագրեր), որոնք կերտված են ժայռերի կամ ժայռաբեկորների բնականից հարթ մակերեսներին մ.թ.ա. 7-ից 1-ին հազարամյակների ընթացքում: Ժայռապատկերներում արտացոլված են նեոլիթ-էնեոլիթյան դարաշրջա-

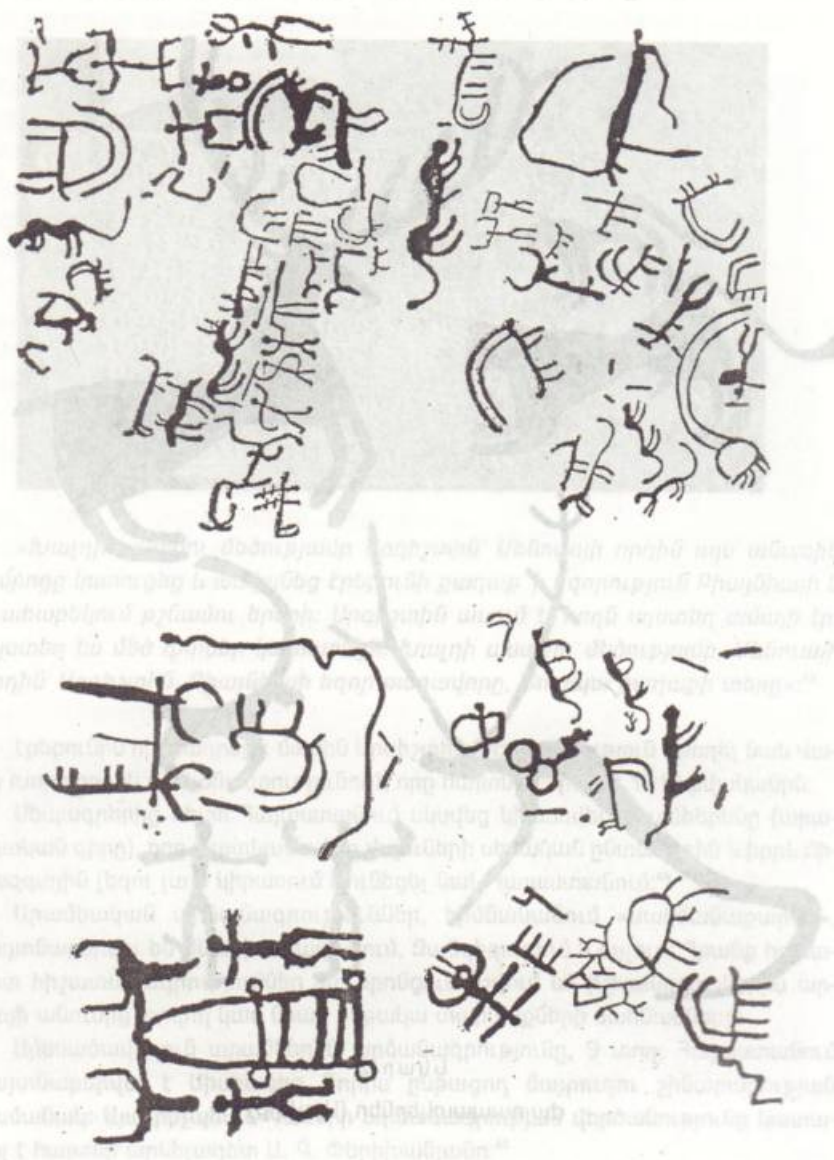
նում ապրած մարդու պարզունակ ընկալումներն ու պատկերացումները իրեն շրջապատող երևույթների, հավատալիքների ու սովորույթների, առօրյա կենցաղի, ինչպես նաև տոմարական հաշվումների վերաբերյալ: Առանձնապես բազմաքանակ են կենդանական աշխարհի՝ մանր ու խոշոր եղջերավոր անասունների, ինչպես նաև գիշատիչ կենդանիների սխեմատիկ գծապատկերները: Հարուստ և բովանդակալից ժայռապատկերներ ունեն Գեղամա³⁶ և Սյունյաց լեռները: Այդ նմուշներն ընդօրինակվել և գիտական շրջանառության մեջ են դրվել հնագետ-պատմաբաններ Գ.Մարտիրոսյանի, Գ.Իսրայելյանի, Գր.Կարախանյանի, Պ.Սաֆյանի և ուրիշների ջանքերով³⁷:

Վերջին տարիներին հայտնաբերված ժայռապատկերներից և քարակերտ արձաններից առավել կարևորվում են Գեղարքունիքի մարզի Մարտունու շրջանի Ջուլաքար (Ջուլախաս) գյուղի հանդամասերից մեկում գտնված մարդկային կերպարանքներն ու աղավակերպ ժայռաքանդակները, ինչպես նաև շրջանած Գեղամա գծանկարները, որոնք խորհրդանշում են արևի պաշտամունքի առկայությունը նախնադարյան հասարակության մեջ:

Պատահական չէ, որ ուսումնասիրողները ժայռապատկերներն իրավամբ համարում են «Քարե հանրագիտարաններ»³⁸:

Մ.թ.ա. 9-6-րդ դարերում իբրև պաշտոնական գրագրության նշանագրեր Հայաստանում լայն կիրառում ունեցան **սեպագրերը** կամ **բևեռագրերը**,³⁹ որոնք որոշ մասնագետների կարծիքով, չեն եղել ժողովրդա-խոսակցական լեզվի և մտածողության արտահայտիչները:⁴⁰ Ա. Մովսիսյանի կարծիքով Վանի թագավորության շրջանում կիրառվել են «երեք գրային համակարգեր. միջագետքյան սեպագիրը՝ ասուրերեն, տեղական ոճի սեպագիրը՝ բիայնական սեպագրության լեզվով, և բնիկ հայաստանյան ծագում ունեցող մեհենագրերը՝ հիերոգլիֆները»:⁴¹ Նա չի առարկում Ի. Մ. Դյակոնովին, ըստ որի «բիայնական սեպագրությունը պետք է ստեղծված լինի դեռևս թ. ա. 14-13-րդ դարերում՝ ծագելով Միտանիի և խեթական տերության գրչության դպրոցներից»:⁴²

Սեպածև նշանագրերով շուրջ 600 արձանագրություններ են գտնվել Արարատյան (Ուրարտուի) մայրաքաղաք Վան-Տուշպայից, Երևանից, Սևանի ավազանից, Շիրակից, Ջանգեզուրից և այլ վայրերից: Շնորհիվ Էրեբունի (Արին Բերդ) ամրոցում 1950 թ. սեպտեմբերի 25-ին հայտնաբերված Արգիշտի I թագավորի արձանագրության տեղեկանում ենք, որ Հայաստանի ներկա մայրաքաղաքը՝ Երևանը հիմնադրվել է մ.թ.ա. 782 թվականին:

Սկար 1
ժայռապատկերներ (Սյունիք)

Նկար 2
ժայռապատկերներ (Սյունիք)

Գրիգոր (Ա) դրոյնի ժամանակ

Ահա այդ սեպագիր արձանագրության բարձմանությունը.

«Խալդի աստծու մեծությամբ Արգիշտին՝ Մենուայի որդին այս անառիկ ամրոցը կառուցեց և անվանեց Էրբունի քաղաք՝ ի հզորություն Բիայնիայի և ի ահաբեկում թշնամու երկրի: Արգիշտին ասում է. հողն այստեղ ամայի էր, այստեղ ես մեծ գործեր կատարեցի: Խալդի աստծու մեծությամբ, Մենուայի որդին Արգիշտին, Բիայնիայի հզոր թագավորը, Տուշպա քաղաքի տերը».⁴³

Էրբունին հիմնադրելու մասին Արգիշտին հիշատակություն է թողել նաև Վա-
նի հորիսոռյան արձանագրությունում, որը հայտնաբերվել է 1916 թվականին:

Սեպագրերից հետո Հայաստանում սկսվեց կիրառվել արամեերենը (արա-
մեական գիրը), որը պատկանում էր լեզուների սեմական ընտանիքին և իբրև մի-
ջազգային լեզու լայն կիրառում է ունեցել նաև Հայաստանում:⁴⁴

Արամեական արձանագրություններ, հիմնականում «սահմանաքարեր»,
հայտնաբերվել են Սևանի ավազանում, Ջանգեզուրում և այլուր: Դրանք համա-
ռոտ հիշատակագրություններ են, որոնցում նշվում են իշխանավորներին ար-
քայի անունից տրվող կամ նրան ենթակա տարածքների սահմանները:

Ամենածավալուն արամեերեն արձանագրությունը, 9 տող, Հայաստանում
հայտնաբերվել է Սիսիանից Գորիս ընթացող մայրուղու շինարարության
ժամանակ: Այս, ինչպես և Գառնիի արձանագրության վերծանությունը կատա-
րել է հայտնի արևելագետ Ա. Գ. Փերիխանյանը:⁴⁵

Այլալեզու վիճագրերը քաջ ծանոթ են եղել մեր միջնադարյան պատմիչներին: Մովսես Խորենացին նշում է. «Ոչ միայն այս (խոսքը Վանի ժայռի արձանագրության մասին է—Գ. Գ.), և այլև ի բազում տեղիս յաշխարհին Հայոց արձանս հաստատեալ նովին գրով յիշատակ ինչ իւր հրամայէ (Շամիրամ) գրել. և ի բազում տեղիս սահմանս նովին գրով հաստատէր»:⁴⁶

Պատմահայրը վկայում է «Արտաշեսյան սահմանաքարերի», Գառնիի հունարեն արձանագրության⁴⁷, ինչպես նաև «հելլենացի գրով» այլ վիճագրերի մասին:⁴⁸

7-դարի պատմիչ Հովհան Մամիկոնյանը նշում է, որ քուրմերի և քրիստոնյաների ճակատամարտից հետո սպանվածների դիակները լցրեցին մի փոսի մեջ և հուշարձան կանգնեցրին՝ վրան մակագրելով.

«Առաջին պատերազմ, որ եղև յոյժ սաստիկ պատերազմին գլխաւոր Արծան քրմապետին, որ կայ այսր ի թաղման եւ ընդ նմա արս հազար երեսուն եւ ութ եւ զայս պատերազմ արարաք վասն Գիսանեայ կոոց եւ վասն Քրիստոսի»:⁴⁹

Ձանգեզուրում հայտնաբերված արձաններն վեճագրի վերձանությունը թարգմանաբար «... Գյուղը պատկանում է Արտաշես Արքային, Բարուն, Չարեհի որդուն և Նեկփառին, թագադիր, Աշխարհատի որդուն»:

Գառնիի հունարեն արձանագրության թարգմանությունը. «Հելիոս Տրդատը, թագավորը Մեծ Հայքի... որպես դեսպոտ հիմնեց Ազ... թագուհու համար այս անտիկ բերդը՝ թագավորության 11-րդ տարում: Մենմեսար իշխանավորի հովանավորության ներքո, վճարում է որպես լիտուրգոս մեծ եռանդով և շնորհակալությամբ գինը՝ Մատե վկայի ներկայությամբ» («ԳՍ Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1956, N 3, էջ 53-54):

Այս հուշակոթողի արձանագրությունը, պատմիչի վկայությամբ, «գրեցին ասորի եւ հելլենացի գրով եւ յոյն եւ իսմայելացի նշանաւ»:⁵⁰ Նա նշում է նաև «ի տախտակս պղնձի»⁵¹ Գրիգոր Լուսավորչի կողմից արձանագրություն փորագրել տալու, դեռևս կիրառվող «**բևեռների նշանների**» («գրելուս նշանին») այսինքն՝ սեպագրերի մասին:⁵²

Նախամաշտոցյան շրջանում, արամեերենից հետո, առավել գործածական է եղել հունարենը, որով մեզ են հասել տասնյակ վիճագրեր Տիգրանակերտից,⁵³ Ապարանից,⁵⁴ Արմավիրից⁵⁵ և այլ վայրերից: Հայաստանում գտնվել են նաև լատինատառ և արաբատառ արձանագրություններ:⁵⁶

Լատիներեն 6 արձանագրություններ են հայտնաբերվել Խարբերդում, Վաղարշապատում, Արտաշատում և այլուր: Ահա Արտաշատի արձանագրությունը.

Թարգմ. «Իմպերատոր Կեսար աստվածային, Ներվայի որդի Ներվա Տրայանոս, Օպտիմոս (լավագույն), Օգոստոս (վեհափառ), Գերմանիկոս (Գերմանական), Դակիկոս (Դակիական), Պարթևիկոս (Պարթևական), Գերագույն քուրմ, Մաքսիմոս (մեծագույն), տրիբունի իշխանությամբ (օժտված) 20 անգամ. կայսր (հռչակված) 13 անգամ, հյուպատոս 6 անգամ (հայրենիքի հա՛յր), սկյութական IV լեգեոնը կառարեց (կանգնեցրեց)»։ (ՊԲՀ, 1967, N 4, էջ 308)

**ՀԱՅԱՏԱՌ ՎԻՍԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ՍԿԶԲԵԱՎՈՐՈՒՄԸ**

**«Նրանց (հայերի) պատմությունը
քարերի և իրենց երկրի ժայռերի վրա գրված
արձանագրություն է»:**

Սեն-Մարտեն

Հայերեն (Մաշտոցյան) գրերով վիճագրությունը սկիզբ է առել 5-րդ դարում՝ գրերի գյուտից հետո:

Եղիշեն պատմագիրը, խոսելով 451 թ. գոյամարտի մասին, վկայում է, որ Ավարայրի ճակատամարտում զոհվածներից շատերի աճյունների վրա հետագայում կանգնեցնում էին մահարձաններ՝ մահատակվածների անունների հիշատակմամբ:

«Բազում արձանք էին կանգնեալ յանուն նոցա և անուանք իւրաքանչիւր նշանակեալ ի նոսա»:⁵⁷

Ավանդություն է պահպանվել այն մասին, թե ինչպես Հռիփսիմն արքայադուստրը մահամերձ վիճակում թախանձում է հորը՝ Աշոտ Գ Ողորմածին (953-977) իր վախճանից հետո հիշատակագրություն փորագրել տալ «**Ի վերայ վիմի միոջ» քանզի «թուղթքն եղծանիցին ի հրոյ կամ ի ջրոյ, սակայն քարեայ արձանն անջինջ մնասցէ յաւիտեան»:**⁵⁸

Հայ ժողովրդի «քարակերտ մատյանները» երկրի քաղաքական անբարենպաստ պայմանների պատճառով մնում էին գիտնականների տեսադաշտից դուրս, թեև պատմիչներն ըստ անհրաժեշտության երբեմն վերծանել և օգտագործել են դրանք: Բազմաթիվ արձանագրություններ են կորստից փրկել հայրենանվեր ճանապարհորդ-աշխարհագիրները, որոնք շրջագայությունների ժամանակ չեն զլացել ընդօրինակել և իրենց գրքերում գետեղել հարյուրավոր վիճագրեր: Սակայն նպատակասլաց կերպով վիճագրերը վերծանել և իբրև պատմական սկզբնաղբյուրներ օգտագործել է 13-րդ դարի մեծանուն պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը:

ՎԻՍԱԳՐԱԳԵՏ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐ

**1. ՍՏԵՓԱՆՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆ
(1250-ական թթ.-1303)**

Միջնադարի ակնավոր պատմագիր, կրոնական, քաղաքական և մշակութային գործիչ, վիճագրագետ Ստ. Օրբելյանը ծնվել է պատմական Սյունիքի Շղուկ գավառում (այժմյան Սյունիքի մարզի Սիսիանի ենթամարզ) 13-րդ դարի 50-ական թթ.: Նրա հայրը Սյունիքի իշխանաց իշխան, հայոց և վրաց աթաբեկ (գահաժառանգի խնամակալ) Տարսայիճ Օրբելյանն էր, մայրը՝ «բարեպաշտ տիկին» Արուզ խաթունը: Մանկուց Ստեփանոսը որդեգրվել է հորեղբորը՝ գահերեց իշխան Սմբատին (Սմբատ «արքային»): Նախնական կրթությունը ստացել է Տաթևի վանքում, ուր այլ առարկաներին զուգընթաց երաժշտության դասեր է վերցրել նշանավոր վանահայր Հայրապետ եպիսկոպոսից:

1273 թ. հորեղբոր մահվանից հետո, գահերեցությունն անցնում է Տարսայիճին, որը և տեղափոխվում է Վայոց ձոր, բնակություն հաստատելով նախ՝ Արփա (Արենի), ապա՝ իշխանանիստ Եղեգիս գյուղաքաղաքում:

1282 թ. Տարոնից Արևելյան Հայաստան գաղթած գիտնական-վարդապետ Ներսես Մշեցու ջանքերով, Պոռշյան և Օրբելյան տոհմերի նյութական և բարոյական օժանդակությամբ բացվում է Գլաձորի ուսումնա-գիտական կենտրոնը, որի առաջին ունկնդիրներից է նաև լինում պատանի Ստեփանոսը: Օրբելյան իշխանները ցանկանում էին իրենց տոհմի մեծաշնորհը դարձնել մահանգի ոչ միայն քաղաքական իշխանությունը, այլև հոգևոր նվիրապետությունը: Թերևս, սա էր հիմնական պատճառը, որ Մեծն Տարսայիճ իշխանը Գլաձորի համալսարանն ավարտած իր շնորհալի զավակին ուզում էր տեսնել Սյունյաց 12 գավառների մետրոպոլիտի աթոռին: 1287 թ. արևելյան եպիսկոպոսների հանձնարարականով Ստեփանոս վարդապետը մեկնում է Կիլիկիա՝ հայոց հայրապետից եպիսկոպոս ծեռնադրվելու ակնկալիքով: Այստեղ եղած երեք ամիսների ընթացքում նա մտերիմ հարաբերություններ է հաստատում Լևոն Գ թագավորի, ազնվականների և բարձրաստիճան հոգևորականության հետ, խորամուխ է լինում կաթողիկոսարանի հարուստ գրապահոցների մեջ, ուսումնասիրում է Կիլիկյան հայկական թագավորության քաղաքական-տնտեսական և մշակութային կյանքը: Ստանալով եպիսկոպոսական գավազան՝ Ստ. Օրբելյանը վերադառնում է հայրենիք:

Նորընծա թեմական առաջնորդին մեծ դժվարությամբ հաջողվում է միավոր

հ5174

Արծաճագրության մնացած մասը չենք մեջբերում այլոց հավելում լինելու պատճառով:

Ինչպես տեսնում ենք, Ստ. Օրբելյանն այս վիճադրությունն օգտագործել է իբրև պատմական սկզբնաղբյուր, կատարելով մասնակի շտկումներ, որոնցից էպպես չի տուժել բնագրի բովանդակությունը: Պատմիչը ավելացրել է միայն անձձքի մասը, որպիսին, իրոք, բացակայում է Վանեվանի արծաճագրության մեջ:

Ակադ. Գ. Օրբելին, նկատի ունենալով Ստ. Օրբելյանի վիճագրագիտական վաստակը, նրան է վերագրում «**հայկական արծաճագրությունների առաջին հավաքողի**» պատիվը:⁶²

Մեծանուն պատմագիրը վախճանվեց 1303 թ. և ամփոփվեց Ամաղուի Նորավանքի Օրբելյան իշխանագուճների տոհմական գերեզմանատանը: Տապանաքարին փորագրված է.

«ԹՎ. :ՉԾԲ: (1303). ԱՅՍ Է ՇԻՐԻՄ ՀԱՆԳՍԵՒ ԱՂՆ ՄԵԾԻ ՄԵՏՐԱՊՊԱԼԻՏԻՆ ՍԻՒՆԵԱՑ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ»:⁶³

2. ՉԱՔԱՐԻԱ ՔԱՆԱՔԵՆՑԻ

(1627–1699)

Ուշ միջնադարի ականավոր պատմագիր, վիճագրագետ Չաքարիա Քանաքեռցին ծնվել է 1627 թ. Քանաքեռ ավանում: Պատանի հասակից եղել է կրոնավոր: Տարիներ շարունակ զբաղվել է ուսուցչական աշխատանքով: Հովհաննավանքում վանահայր եղած ժամանակ գրել է «Պատմագրություն» խորագիրը կրող աշխատությունը, որի 3–րդ մասը ամփոփում է հիշյալ վանքի պատերին փորագրված արծաճագրությունները:

Խոսելով Չաքարիա Քանաքեռցու մասին, ակադ. Մ. Աբեղյանը նկատում է.

«**Չաքարիա Սարկավազը բացի մատենագիրներից և գրքերի հիշատակարաններից՝ օգտվում է նաև արծաճագրություններից. նա ընդօրինակում է պատերի վրա եղած արծաճագրությունները և մանրամասն ճշտությամբ զետեղում է իր «Կոնդակի» մեջ, որով Չաքարիան հանդիսանում է մեր մատենագրական, արծաճագրական թանկագին հիշատակները ժողովողների նախահայրը**»:⁶⁴

Մեծ գրականագետի կարծիքն ընդունելի է այն առումով, որ Չաքարիա պատմագիրը վերծանել և ընդօրինակել է Հովհաննավանքի բոլոր կարևոր վիճագրերը, իսկ Ստ. Օրբելյանը՝ ապրելով Չաքարիայից շուրջ 400 տարի առաջ, վիճական բնագրերն օգտագործել է խիստ ընտրությամբ, ըստ անհրաժեշտության:

Վիճական արծաճագրություններ հավաքելու և հրատարակելու աշխատանքները ծավալվեցին 19–րդ դարում: Ներսես Աշտարակեցին 1825 թ. օգոստոսի 31–ին Սանահնի վանքի առաջնորդ Հարություն վարդապետ (հետագայում՝ արքեպիսկոպոս) Բարսեղյանին հղած նամակով առաջարկում է ուշադրությամբ արտագրել վանքերի, եկեղեցիների, հնագույն գերեզմանաքարերի վրա եղած արծաճագրությունները և ուղարկել իրեն՝ տպագրելու նպատակով:⁶⁵

Հայոց «քարե մատյանները» վերծանելու, ընդօրինակելու և հրատարակելու ասպարեզում վիթխարի գործ կատարեցին Մինաս Բժշկյանը,⁶⁶ Հովհաննես Շահխաթունյանը,⁶⁷ Սարգիս Ջալալյանը,⁶⁸ Սկրտիչ Էմինը,⁶⁹ Մակար Բարխուդարյանը,⁷⁰ Մեսրոպ Սմբատյանը,⁷¹ Քաջբերունին (բժ. Գ. Տեր–Հովհաննիսյան),⁷² Հովհաննես Ղրիմեցին,⁷³ Արիստակես Սեդրակյանը,⁷⁴ Երվանդ Լալայանը,⁷⁵ Խաչատուր Քուչուկ–Հովհաննիսյանը,⁷⁶ Մելիքսեթ Բեկը,⁷⁷ Կարապետ Բասմաջյանը⁷⁸ և շատ ուրիշ երախտավորներ:

Առանձնակի պետք է նշել մեծանուն հայագետ Ղևոնդ Ալիշանի՝ իբրև տեսաբան–վիճագրագետի անուրանալի վաստակը: Երբեք չլինելով Հայաստանում, նա

Մինաս Բժշկյան

Սարգիս Ջալալյան

Մակար Բարխուդարյան

Երվանդ Լալայան

Մեսրոպ Սմբատյան

Ղևոնդ Ալիշան

կարողացել է իր գրքերում⁷⁹ զետեղել նախորդ վերծանողների և իրեն թղթակցողների կողմից ուղարկված հարյուրավոր վիճազեր, որոնք տրվել են շատ դեպքերում բոլորովին նոր ընթերցմամբ կամ էական ուղղումներով:

Ղ. Ալիշանը գտնում էր, որ հայկական վիճազերը «**ոչ նուազ պատուական աւանդք են ազգային պատմութեան**», քանզի «**անխաբ հայելիք են հանճարոյ եւ ոգւոյ նախնեաց մերոց**»:⁸⁰ Եվ քանի որ ժամանակը «**ամ ըստ ամէ եւ օր աւուր կրծէ, ծախէ եւ ծածկէ գնոսին**», խորհուրդ է տալիս առանց հապաղելու զբաղվել վիճազների հավաքման աշխատանքներով:⁸¹

Ակադ. Գ. Մանանդյանը վիճական արձանագրությունները համարում էր «**առաջնակարգ աղբյուրներ**», առանց որոնց հնարավոր չէ հանգամանորեն լուսաբանել միջնադարյան Հայաստանի իրավա-քաղաքական և հատկապես սոցիալական կյանքը:⁸² Համանման կարծիք են հայտնել Ն. Մառը⁸³ և ուրիշները:

1912 թ. «Հանդես Ամսօրեայ» պարբերականում ականավոր լեզվաբան Հր. Աճառյանը տպագրեց հայտարարագիր այն մասին, որ ինքը պատրաստվում է հրատարակել «Հայարձան» խորագրով մի ժողովածու և խնդրում է իրեն ուղարկել վիճական բնագրերի ընդօրինակումներ:⁸⁴

Կարապետ Կոստանյան

1913 թ. Ն. Յա. Մառի ռուսերեն առաջաբանով Սանկտ-Պետերբուրգում տպագրվեց ճանաչված հայագետ Կարապետ Կոստանյանի կազմած «**Վիճական տարեգիրք**»⁸⁵ ուր ամփոփված էին 1328 արձանագրություններ՝ դասավորված ժամանակագրական սկզբունքով: Անշուշտ, սա հեռու էր գիտական կորպուս-ժողովածու կոչվելուց, թեև երկար տարիներ հանդիսացավ հայագետների սեղանի գիրքը: Այստեղ բացակայում են վիճազների լուսանկարները, զրչագրերը, էստամպային կրկնօրինակումները: «Վիճական տարեգիրք» տարբեր հեղինակների աշխատություններից բաժնաղված ժողովածու է:

Բոլոր նախորդ հրատարակիչները հնարավորություն և միջոցներ չունեին հայկական վիճազերը տպագրել եվրոպական կորպուս-ժողովածուների մակարդակով: Սակայն նրանց կատարածը անուրանալի է և մեծ գնահատանքի արժանի:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին հարաբերականորեն նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել վիճագրագիտությանը զարկ տալու համար. հանդես էին եկել համալսարանական կրթությամբ նվիրյալներ՝ Քերովյե Պատկանյան, Հովհաննես Ամիրջի, Ներսես Ներսիսյան, Մկրտիչ Էմին, Գրիգոր Խալաթյան, որոնք Պետերբուրգի համալսարանում և Լազարյան ճեմարանում պատրաստում էին հայագետ-կովկասագետներ: Նրանց սաներից և գործընկերներից էին Ն. Յա. Մառը, Հ. Ա. Օրբելին և ուրիշներ, ինչ փույթ, թե նրանք գործելու էին կամ գիտական ծրագրեր էին մշակելու Հայաստանի սահմաններից հեռու, Ռուսական կայսրության մայրաքաղաքներում, Կովկասում կամ այլուր:

ՀԱՅԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՎԻՄԱԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

1 ՆԻԿՈՂԱՅՈՒ ՄԱՐ
(1864-1934)

Հայ վիճագրության իբրև առանձին գիտաճյուղի զարգացման մեծ երախտավորները հանդիսացան Ն. Յա. Մառը և Հ. Ա. Օրբելին: Ուսումնասիրելով նրանց թողած գիտական ժառանգությունը, հիրավի, զարմանք ու հիացմունք է առաջացնում այս մեծանուն այրերի նվիրվածությունը հայ ժողովրդի անցյալի մշակույթի, մասնավորապես գրավոր աղբյուրների նկատմամբ:

Ն. Մառը առաջին անգամ Հայաստան եկավ 1890 թվականին, իսկ 1892-ին սկսեց Անի քաղաքի պեղումները: 1909-1911 թթ. Յա. Ի. Սիմիոնովի և ճարտարապետ Կ. Կ. Ռոմանովի ընկերակցությամբ նա պեղումներ կատարեց Գառնիի հեթանոսական տաճարի ավերակներում, սակայն մեծ գիտնականի ուշադրության կենտրոնը միշտ մնում էր Անին իր խորհրդավորությամբ:

Խոսելով Բագրատունյաց հռչակավոր մայրաքաղաքի մասին՝ Ն. Մառը գրում է. «**Անին գիտության համար թանկ է ոչ միայն հայկական արվեստի ստեղծագործություններով, այլև իր բոլոր վիճագրական և առարկայական հուշարձաններով**»:⁸⁶ Ն. Մառի գնահատմամբ «**Արձանագրությունները պարունակում են շատ տվյալներ ինչպես ժամանակագրության և տիրող տոհմերի ծագումնաբանության ճշտման, այնպես էլ հարուստ տեղեկություններ են պարունակում ժամանակի հասարակության ներքին կյանքի լուսաբանման համար մայրաքաղաքի և ամբողջ իշխանության ու եկեղեցական կազմակերպչական ձևերի, տուրքերի համակարգի և հարկերի տեսակների ու շատ այլ հարցերի վերաբերյալ**»:⁸⁷

Հայ վիճագրական հուշարձանների կապակցությամբ Ն. Լխաթի շարադրած հոդվածներն⁸⁸ ու զեկուցագրերը⁸⁹ ազնիվ հոգատարության արգասիք են:

Ռուսաստանի կայսերական հնագիտական հանձնաժողովին Ն. Մառի հղած զեկուցագրերում բարձր են գնահատվում հայերեն, ինչպես նաև վրացերեն վիճագրերը, հետևաբար կոչ է արվում անհապաղ ձեռնամուխ լինել հավաքչական աշխատանքներին:⁹⁰

Ն. Մառն առաջարկում է կազմակերպել վիճագրական արշավախումբ՝ հետևյալ կազմով. Թ. Ժողանիա (պատմաբան), Ա. Քութաբեյլաձե (վրացերենի ուսուցիչ), Ե. Թաղայշվիլի (պատմաբան), Գ. Տեր-Մկրտչյան (իրավունքի դոկտոր), Երվ. Լալայան (ազգագրագետ), Հ. Մանանդյան (փիլիսոփայության դոկտոր), Ստ. Մալխասյան (պատմաբան-գրականագետ), Մ. Տեր-Մովսիսյան (Մագիստրոս): Ցանկություն են հայտնել արշավախմբին մասնակցելու Իվ. Զավա-

Ավաղեմիկոս Նիկողայոս Մառը Անիում

խովը (Ջավախիշվիլի), Ն. Ադոնցը և Ս. Տեր-Ավետիսյանը, որ այդ ժամանակ ուսանում էր կայսերական համալսարանի 4-րդ կուրսում:⁹¹

Ն. Մառը շահագրգիռ համառությամբ հետևում էր վիճաբանական արշավախմբի կազմակերպման ընթացքին, ձգտելով նաև ֆինանսական միջոցներ հայթայթել արշավախմբի մասնակիցների և վիճակաբանական բնագրերի լուսանկարման համար:

Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովը 1903 թ. մայիսի 12-ի թիվ 1221 որոշմամբ վիճաբանական արշավախմբի ընդհանուր ղեկավար է առաջադրում Ն. Մառին: Ծրագրում նախատեսվում էր 10-ական մամուլ ծավալով հրատարակել «Հայերեն և վրացերեն արձանագրությունների ժողովածու»-ները՝ օժտված գիտական ապարատով, հատկապես լուսանկարներով և գրչագրերով:⁹²

1904 թ. մայիսի 23-ին կայացավ խորհրդակցություն, իսկ հնագիտական հանձնաժողովի համագումարը տեղի ունեցավ Թբիլիսիում հունիսի 10-ին: Ի թիվս այլոց, համագումարին մասնակցում էին Իվ. Ջավախիշվիլին, Օ. Պ. Կարբելովը, Ա. Քուբաբելաձեն, Երվ. Լալայանը, Գ. Մանանդյանը, Ստ. Լիսիցյանը, Ստ. Մալխասյանցը, Ե. Թաղաշվիլին, Ս. Տեր-Ավետիսյանը, Մեսրոպ Մազիստրոսը, Գր. Խալաթյանցը: Ն. Մառը ժողովականներին ծանուցում է, որ արդեն տպագրության են պատրաստ Երվ. Լալայանի կազմած (Գորիսի⁷) պրակը և Շիրակի արձանագրությունների ժողովածուն: Նա ներկաներին զգուշացնում էր հավաքական աշխատանքների ժամանակ վիճակաբանական բնագրերը վերծանելիս լինել առավել զգույշ՝ հիմք ունենալով նույնականության սկզբունքը: Պահպանելով գիտական եթիկայի տարրական պահանջները՝ մեծ գիտնականն առաջարկում էր ստուգել և բնագրերի հետ նորից համեմատել Ղ. Ալիշանի և Մ. Բրոսեի նախկին ընթերցումները:

Ցավոք, Ն. Մառի կազմակերպական տրեմաշան աշխատանքը սպասելի արդյունք չտվեց. հայ-վրացական միացյալ վիճաբանական արշավախումբը չգործեց քաղաքական աննպաստ պայմանների և գիտնականների միջև ծագած տարածայնությունների պատճառով: Ի չիք դարձան մեծ հայագետի երազանքները:

Ավաղեմիկոս Գրիգորի Օրբելի

2. ԳՐԿԱՆԵՐ ՕՐԲԵԼԻ (1887-1961)

Հայ խոշորագույն արևելագետ, հնագետ և վիճաբանագետ, գիտության անխոնջ կազմակերպիչ Գրիգորի Օրբելին ծնվել է 1887 թ. մայիսի 8(20)-ին Քուբայիս քաղաքում: Ավարտել է Թբիլիսիի արական 3-րդ գիմնազիան (1904 թ.), ապա սովորել և ավարտել է Պետերբուրգի կայսերական համալսարանի պատմաբանասիրական ֆակուլտետը (1911 թ.) ունկնդրելով Ն. Մառին, Ն. Անդոնցին, Իվ. Ջավախիշվի-

լուն, Յա. Սիմիոնովին: 1906–1917 թթ. մասնակցել է Անիի պեղումներին և այլ արշավախմբերի աշխատանքներին: 1912 թ. ընտրվել է Պետերբուրգի Հնագիտական ընկերության անդամ: 1914 թ. Պետերբուրգի կայսերական համալսարանում դասավանդել է հնագիտություն, Հայաստանի պատմություն, հայկական արձանագրագիտություն և քրդերեն: 1916 թ. Ն. Մառի հետ պեղումներ է կատարել Վանում, ապա նաև Գառնիում, Փարպիում, Աշտարակում և Ամբերդում:

Իբրև հասարակական մեղադրող նա մասնակցել է ֆաշիստական Գերմանիայի պարագլուխների Նյուրնբերգյան դատավարությանը (1946 թ.):

Հ. Օրբելին արտասահմանյան մի շարք համալսարանների (Լոնդոն, Թեհրան և այլն) պատվավոր դոկտոր էր և պրոֆեսոր:

Հ. Օրբելին իրավամբ համարվում է հայ գիտական վիճագրագիտության հիմնադիրը և «Դիվան հայ վիճագրության» մատենաշարի ստեղծողներից մեկը:

Հայ վիճագրության վերծանության սկզբունքները Հ. Օրբելին առաջին անգամ շարադրեց 1914 թ. սեպտեմբերի 6–ին Պետերբուրգի համալսարանում կարդացած իր դասախոսություններից մեկում, որը կոչվում էր «**Հայկական վիճական արձանագրությունների գիտական նշանակությունը**»: Հայերեն թարգմանությամբ այլ լույս տեսավ «Դիվան հայ վիճագրության» մատենաշարի 1–ին պրակում (1966 թ.):

1909 թ. օգոստոսին Ն. Մառի երաշխավորությամբ Ռուսաստանի Կայսերական ակադեմիայի պատմաբանասիրական բաժանմունքը Հ. Օրբելուն գործուղում է Խաչեն: Ապագա գիտնականն ընդամենը 17 օրվա ընթացքում վերծանում և ընդօրինակում է շուրջ 270 վիճագրեր Գանձասարի վանքից, Վաճառից, Խաչխուբից, Հավապտուկից, Կոչիկ անապատից, Մեծառանից Ս. Հակոբա վանքից, Խաթրավանքից, Դադի վանքից և այլ վայրերից: Արցախում եղած ժամանակ Հ. Օրբելին նկատում է պատմությունը կեղծելու այնպիսի մի արգահատելի երևույթ, որը դժբախտաբար, շարունակվում է նաև հետագա տարիներին: Իրողությունն այն է, որ բեկերի մի խումբ Գանձասարի ընդարձակ կալվածները սեփականելու միտումով քերել և ոչնչացնել է տալիս այդ նշանավոր պատմա–մշակութային օջախի պատերին փորագրված գրությունները, որոնցում հանվանե նշված էին վանքապատկան կալվածներն ու տիրույթները:

Հայ գիտնականներից թերևս ամենից ավելի Հ. Օրբելին էր բարձր գնահատում հայերեն վիճագրերի պատմագիտական արժեքը:

«**Հայաստանի առավել հետաքրքրական կողմը՝ ժողովրդի կյանքը, ոչ միայն ընտանեկան կենցաղը, կահկարասին, քաղաքային բարեկարգությունը, այլև նույնիսկ միջնադարյան հայ քաղաքի հասարակական կառուցվածքը,**— գրում է նա,— մնում էին միանգամայն անհայտ, քանի դեռ չէին ուսումնասիրվել վիճական արձանագրությունները, հնագիտական հուշարձանների այն առաջին տեսակը, որը պատմագիտական աղբյուրներ

րի շարքը մտավ շնորհիվ Ս. Բրոսեի և Ղ. Ալիշանի»:⁹³ Հ. Օրբելու կարծիքով, առանց վիճական արձանագրությունների մենք չենք կարող պատկերացում ունենալ Անիի քաղաքային վարչության ներքին կառուցվածքի, գոյություն ունեցած «**քաղաքային խորհուրդների, ավագների խորհրդի, աչքի ընկնող ավագանու և այլնի մասին**»:⁹⁴

Պատմիչների երկերում հանդիպող հատուկեցու տերմիններն իրական նշանակություն կարող են ստանալ արձանագրական նյութի հիման վրա:

Հ. Օրբելին հատուկ ուշադրություն էր դարձնում վիճագրերում հանդիպող անվանարանական երևույթներին, գտնելով, որ օտար, մուսուլմանական, մեծ մասամբ արաբական անուններ էին ծագում ունենալ առաջին հերթին հայ ազնվական դասի ներկայացուցիչները: Մենք այս խնդիրներին հատուկ կանդակադառնանք ստորև «**Անձնանուններն ու ազգանունները (տոհմանունները) վիճական բնագրերում**» ենթաբաժնում:

«**Հայերեն արձանագրագիտության բնագավառում Անիի դպրոցի և հատկապես Հ. Օրբելու վաստակը ոչ միայն նրա հավաքած և հրատարակած արձանագրություններն են,**— գրում է ականավոր վիճագրագետ Ս. Գ. Բարխուդարյանը,— **այլև գերազանցապես այն, որ նա մշակեց և հիմք դրեց գիտական նոր մոտեցման դեպի այդ սկզբնաղբյուրները և ապա մշակեց նրանց հավաքման և հրատարակման համար ժամանակակից գիտության բարձր պահանջների ոգով սկզբունքներ և մեթոդներ, որոնք ուղեցույցներ դարձան հետագա ուսումնասիրողների համար**»:⁹⁵ Հ. Օրբելին առաջինը հայագիտության ասպարեզում մշակեց հայկական փակագրերի առանձին տառանմուշներ, որոնցից 500–ը ներկայացրեց տպագրության «Христианский Восток» հանդեսին:

Հ. Օրբելին շնորհակալությամբ է խոսում իր ուսուցիչ Ն. Մառի մասին համեստաբար նրան վերագրելով վերծանության գիտական մեթոդ ստեղծելու նախապատվությունը: «**Նոր նյութեր հայկական վիճագրության**» ծավալուն հոդվածում Ն. Մառը քանիցս առաջարկում էր համախմբել Անդրկովկասի մասնագետների ուժերը գիտական ժողովածուներ հրատարակելու նպատակով, սակայն, ինչպես վերը նշեցինք, այդ կարևոր գործը մնաց խանձարուրում:

Հ. Օրբելու ուսումնասիրությունների շրջանում հայագիտությանը հայտնի էին ընդամենը 1500 արձանագրություններ, որոնք նա ցանկանում էր հրատարակել «**Corpus inscriptionum armenicarum**»—«**Դիվան հայ վիճագրության**» խորագրով: Վերնագրի կաղապարը, ըստ երևույթին, նա վերցրել էր Բեռլինի համալսարանի պրոֆեսոր Թեոդոր Մոմզենի «Corpus inscriptionum latinarum» բազմահատոր ժողովածուից:⁹⁶

Հ. Օրբելին կտրականապես բողոքում էր այն երևույթի դեմ, երբ պատմական հուշարձանները վերանորոգելիս ծեփի տակ սվաղվում են հին գրությունները: Նա

խիստ զայրացել էր, որ 1912 թ. Օշականում Գրեթի գյուղի տոնակատարության նախընթաց օրերին ծեփով սվաղել և ծածկել էին հին արձանագրությունները:⁹⁷

3. Օրբելին ստեղծեց նաև հինգ տարբերանշաններ (զծիկ, կախման կետեր (կամ՝ բազմակետեր), կիսափակագծեր, մեծ փակագիծ, տողատման նշան), առանց որոնց չի կարելի ներկայացնել գիտական հրապարակումները:

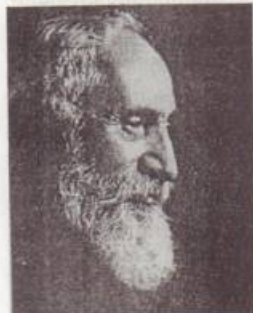
Նկատի ունենալով մեր «քարակերտ մատյանների» հույժ կարևորությունը Հայաստանի և հարակից երկրների ժողովուրդների անցյալի պատմության համար՝ Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի նախագահությունը քանիցս անդրադարձել է վիճագրագիտության զարգացման և արշավախմբերի կազմակերպման խնդիրներին՝ առանձնապես կարևորվում է 1986 թ. նոյեմբերի 14-ի որոշումը⁹⁸, որի տակ ուրախությամբ կստորագրեր երջանկախիշատակ 3. Օրբելին:

3. Օրբելու և Ն. Մառի կարծիքով ձեռագիր մատյանների հետ միասին հայկական վիճագրերը կազմում են հայ ժողովրդի պատմական անցյալի հիմքերի հիմքը: Ջնջել մեր մագաղաթյա և քարակերտ մատյանները՝ նշանակում է առհավետ կորցնել ոչ միայն անցյալի պատմությունը, այլև հայ ժողովրդի ինքնության առհավատչյան:

3. Օրբելին շտապում էր, շտապում էր ավելի, քան մենք այսօր. վիճակն բնագրերը մեծ մասամբ գտնվում են բաց երկնքի տակ, մշտապես ենթակա արևի, անձրևի, ծյան, սառնամանիքների, քամու ներգործությանը. անգիտակից անձինք անխնայաբար ոչնչացնում են դրանք, ժամանակի ընթացքում եղծվում և քայքայվում են բնագրերը՝ դառնալով անընթեռնելի:

Այս կապակցությամբ 3. Օրբելին գրում էր.

«Չխոսելով արդեն այն գանձերի մասին, որոնք ծածկված են հին շենքերի ավերակների կամ բերածո ավազների տակ, կարելի է պատկերացնել, թե որքան նյութ ենք հայտնաբերելու դեռևս, եթե նույնիսկ պեղումներով չզբաղվենք, այլ միայն հավաքենք այն, ինչ գտնվում է հողի մակերեսին, և այդ գործում պետք է շտապել»:⁹⁹

Գարեգին Յովսեփյան

3. ԳԱՐԵԳԻՆ ՅՈՎՍԵՓՅԱՆ (1867–1952)

Հայ խոշոր արվեստաբան, վիճագրագետ-պատմաբան, փիլիսոփայության դոկտոր Գարեգին Կարապետի Յովսեփյանը (Գարեգին Ա Կաթողիկոս Մեծի տանն Կիլիկիո) ծնվել է 1867 թ. դեկտեմբերի 17-ին Լեռնային Ղարաբաղի Մարտակերտի շրջանի Մաղավուզ գյուղում: 1890 թ. ավարտել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը, ապա ուսումը շարունակել է Բեռլին-

նի, Յալլեի և Լայպցիգի համալսարաններում (1892–1896 թթ.): 1897-ից դասավանդել է Գևորգյան ճեմարանում, լինելով նաև մատենադարանապետ: 1898 թ. ձեռնադրվել է վարդապետ և նշանակվել Գևորգյան ճեմարանի տեսուչ և «Արարատ» ամսագրի խմբագիր: Ալ. Թամանյանի, Ալիս. Քալանթարի և ուրիշների հետ միասին մասնակցել է Հայաստանի պատմական հուշարձանների պահպանման կոմիտեի ստեղծման աշխատանքներին: 1925 թ. Գարեգին արքեպիսկոպոս Յովսեփյանը նշանակվել է Ղրիմի և Նոր Նախիջևանի թեմական առաջնորդ: Կրոնավորի սև սքեմի տակ բաբախում էր հայրենանվեր գիտնականի սիրտը: Երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակ նա եռանդուն մասնակցություն ունեցավ «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան համար նյութական միջոցներ հայթայթելուն:

Գ. Յովսեփյանն ունեցել է բազմաթեղուն գրիչ. ուսումնասիրություններ է գրել հայոց պատմության տարբեր հիմնահարցերի շուրջ: Անգնահատելի արժեք են ներկայացնում «Քարտեզ հայ հնագրության» («Շողակաթ», Էջմիածին, 1913) աշխատությունը, ուր տրված է 5–15-րդ դարերի հայկական տառանշանների անցման փուլերի իրական պատկերը, ապա՝ «**Խաբակյանք կամ Պռոշյանք հայոց պատմության մեջ**» եռահատոր ուսումնասիրությունը (1928–1943, 2-րդ հրատ. 1969 թ.), որի 3-րդ հատորն ամբողջապես նվիրված է հայկական վիճագրերի վերծանությանն ու մեկնաբանությանը: Հանձին Գ. Յովսեփյանի հայ վիճագրագիտությունն ունի իր խոշոր մասնագետին. Անիի, Գառնիի, Արագածի պեղումներին մասնակցելը առավել ամրապնդեց հնագետ-պատմաբանի նրա վարկանիշը: Գ. Յովսեփյանը բազմաթիվ վիճագրեր է հայտնաբերել Վայոց ձորից, Կոտայքից և այլ վայրերից: Նրա վերծանություններն անթերի են, ստույգ և նույնական:

Աշխարհբեկ Քալանթար

4. ԱՇԽԱՐԴՅԵԿ ՔԱԼԱՆԹԱՐ (1884–1942)

Տառապանքով անցել ու ողբերգությամբ է ավարտվել նվիրյալ հայագետ Աշխարհբեկ Աղալոյի Քալանթարի կյանքը: Ծնվել է 1884 թ. փետրվարի 11-ին Գուգարաց աշխարհի Արդվի գյուղում (այժմյան Լոռու մարզի Թումանյանի շրջան): 1903 թ. ավարտել է Թիֆլիսի Ներսիսյան, ապա՝ 1906 թ. տեղի N. 3 արական գիմնազիան: 1907–1911 թթ. սովորել և ավարտել է Պետերբուրգի կայսերական համալսարանի արևելյան լեզուների ֆակուլտետի հայ-վրա-

ցական բանասիրության և պատմության բաժինը: Աշակերտել է Ն. Մառին, Տուրակին, Սմիռնովին, Բարտոլդին: Դեռևս ուսանելու տարիներին՝ 1907 թ. մասնակցել է Անիի պեղումներին: 1917 թ. Ն. Աղոնցի հետ միասին գործուղվել է Վան սեպագրերն ուսումնասիրելու և նորերը հայտնաբերելու ակնկալիքով: 1920 թ. օգտվելով պատեհ առիթից, մեկնել է Անի և զբաղվել Անիի և նրա շրջակայքի վիճագրերի ընդօրինակմամբ: 1921-1937 թթ. Երևանի համալսարանում դասավանդել է հնագիտություն, հայոց պատմություն և Հին Արևելքի պատմություն: Պրոֆեսոր (1929 թվից) Ա. Քալանթարը հանդիսանում է Հայաստանի հուշարձանների պահպանման կոմիտեի հիմնադիրներից մեկը (1923 թ. գիտնական քարտուղարը):

Ա. Քալանթարի տպագիր աշխատանքներից մեզ են հասել «Քարե դարը Հայաստանում» (1925 թ.), «Հին Վաղարշապատի պեղումները» (1935 թ.) և բազմաթիվ հոդվածներ՝ հատկապես սեպագրերի մասին:¹⁰⁰ Նա հատուկ նշում է Հին Արևավիրի շրջակայքում հայտնաբերված հունարեն արձանագրության կարևորությունը հայագիտության համար:¹⁰¹ **Վիճական արձանագրությունները**, գրում է նա, «մեր պատմության ամենահիմնական աղբյուրն են»:¹⁰² Ն. Մառի և այլոց աշխատանքներով պարզվել է, շարունակում է նա, «որ **հնագույն կուլտուրայի ստեղծողները, Հայաստանի նախաբնակները, ունեցել են նաև գիր, գրականություն** (ընդգծումը Ա. Քալանթարին է-Գ.Գ.), հայտնագործված են և արդեն իսկ հավաքված մի քանի հարյուր առանձին արձանագրությունների բնագրեր, փորագրված ժայռերի վրա հիերոգլիֆ և գծային գրերով»:¹⁰³ Փարիզի «Revue archeologique» հանդեսում 1929 թ. լույս է տեսնում Ա. Քալանթարի հայկական արձանագրությունների մասին հոդվածը:¹⁰⁴ Ուսումնասիրողը խոսում է «**հայ վիճական արձանագրությունների կորպուսի կազմման**» անհրաժեշտության մասին:¹⁰⁵

Հ. Օրբելին հիշում է, թե ինչպես Անիի Ս. Գրիգոր (Գագկաշեն) եկեղեցու շուրջ պեղումների ժամանակ հայտնաբերված 131 բեկորանոց արձանագրությունը հնտորեն կարողացավ վերականգնել միայն Ա. Քալանթարը:¹⁰⁶ Պատահական չէ, որ Ն. Մառը Ա. Քալանթարին համարել է «**Կովկասում միակը, որի վրա կարելի է հենվել, երբ խոսքը վերաբերում է հայկական վիճագիր հուշարձաններին**»:¹⁰⁷ Ակադ. Բ.Ն. Առաքելյանը՝ ժամանակակից հայ վիճագրագետների մեծանուն հովանավորն ու աջակիցը, ըստ արժանվույն գնահատում է Ա. Քալանթարի գիտական վաստակը:¹⁰⁸ Վերջերս վիճագրագետներ Հ. Մելքոնյանն ու Գ. Սարգսյանը անգլերենով հրատարակեցին Ա. Քալանթարի տարիներ առաջ կազմած ձեռագիր աշխատությունը՝ Վանստանի արձանագրությունների ժողովածուն:¹⁰⁹

Սեդրակ Բարխուդարյան

5. ՍԵՂՐԱԿ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ

(1898-1970)

Ականավոր վիճագրագետ Սեդրակ Գևորգի Բարխուդարյանը ծնվել է 1898 թ. մարտի 21-ին Իրանի Սալմաստ գավառի Հավթվան գյուղում: Տեղափոխվելով Երևան՝ սովորել և 1928 թ. ավարտել է պետական համալսարանի պատմագրական ֆակուլտետը: 1932-1937 թթ. ղեկավարել է հնագիտական մի շարք արշավախմբեր: Այնուհետև՝ մեղադրվելով ազգայնականության մեջ, 17 տարի անց է կացրել կալանավայրերում: Մինչ այդ, նա հասցրել էր լույս ընծայել «**Վե-**

լիքուխի երկիրը» աշխատությունը (1935 թ.), որն իր ժամանակի ուրարտագիտության ակնառու ուսումնասիրություններից էր:

Ս. Բարխուդարյանի գիտական ժառանգության մեջ առանձնակի տեղ է զբաղեցնում «**Հայ միջնադարյան ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ**» մենագրությունը, որը շարադրվեց իբրև թեկնածուական թեզ և տպագրվեց 1963 թվականին: Այստեղ Ս. Բարխուդարյանը ի հայտ է բերել մինչ այդ անծանոթ 70 ճարտարապետների (մինչև 17-րդ դարը ներառյալ), 130 քանդակազարդող վարպետների և 49 վիճագիր գրիչների անուններ՝ նշելով նրանց կատարած դերը հայոց ճարտարապետության և արվեստի պատմության մեջ: Սակայն տքնաջան ուսումնասիրողին առավել հարազատ էր հայկական վիճագրագիտության ասպարեզը, որին և նվիրվեց մինչև իր կյանքի մայրամուտը:

Ս. Բարխուդարյանի կարծիքով՝ մինչև 1960-ական թվականները հրատարակված ժողովածուները corpus-ներ չի կարելի անվանել, քանզի՝

1. Նախորդ վերածնողները չեն եղել մասնագետներ.
2. Վիճագրերը համարելով կարևոր և ոչ կարևոր՝ ընդօրինակել են միայն դյուրընթեռնելի բնագրերը.
3. Չեն պահպանել արձանագրությունների հնագրական, ուղղագրական-քերականական առանձնահատկությունները, կատարել են անհարկի ուղղումներ և սրբագրումներ.
4. Չեն օգտագործել տեխնիկական միջոցներ, բացակայում են լուսանկարները, գրչագրերը և էստամպային կրկնօրինակումները:

Ս. Բարխուդարյանն առաջարկում էր վիճագրական ժողովածուներ կազմելիս օգտվել գործող վանքերում և Մատենադարանում պահպանվող «**Քոթուկ**»-մատյաններից, որոնցում կան նախկինում ընդօրինակված բազմաթիվ արձանագրություններ, որոնք այժմ գոյություն չունեն կամ մեզ են հասել քայքայված ու եղծված վիճակում: Ընթերցելիս պետք է առաջնորդվել բնագրի և

վերծանության նույնականության սկզբունքով: Այս ամենի մասին Ս. Բարխուդարյանը շարադրում է «Դիվանի» 1-ին պրակում զետեղված «**Հայկական վիճազրույթուն**» խորագիրը կրող առաջաբանում:

Մեծ վիճազրագետի երազանքը կատարվեց մասնակիորեն. նրա կենդանության օրոք տպագրվեցին Սյունիքի Ջանգեզուրյան հատվածի (ի բաց առյալ Մեղրու շրջանը), Վայոց ձորի և մասամբ Գեղարքունիքի պրակները, իսկ Արցախի ժողովածուն վիճազրության բաժնի աշխատակիցների ջանքերով և ակադ. Բ. Ն. Առաքելյանի խմբագրությամբ լույս տեսավ Ս. Բարխուդարյանի մահվանից 12 տարի հետո՝ 1982 թվականին: Այժմ տպագրության են պատրաստվում Դյուսիսային Հայաստանի և Շիրակի թերակատար ժողովածուները, որոնք իբրև կարևոր պատմական սկզբաղբյուրներ համալրելու են «Դիվան հայ վիճազրության» մատենաշարը:

«**Արձանագրությունների հավաքման աշխատանքները**,— գրում էր Ս. Բարխուդարյանը,— կապված են երկարատև և ծանր ճամփորդությունների ու նյութական միջոցների հետ»,¹¹⁰ որոնցից այսօր, ցավոք, մենք զրկված ենք: Իսկ բաց երկնքի տակ եղած անգնահատելի սկզբնաղբյուրները՝ վիճական արձանագրությունները, օրավուր եղծվում ու ոչնչանում են մեր աչքի առաջ, մեր աչքից հեռու:

Կարո Ղաֆադարյան

6. ԿԱՐՈ ՂԱՖԱՐԱՐԻՅԱՆ (1907–1976)

Բազմավաստակ վիճազրագետ, հնագետ–պատմաբան Կարո Գրիգորի Ղաֆադարյանը ծնվել է 1907 թ. ապրիլի 20–ին Ախալցխիս քաղաքում: 1931 թ. ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի պատմագրական ֆակուլտետի պատմության բաժինը: 40–ը չբոլորած ապագա պրոֆեսորը «**Հայկական գրի սկզբնական տեսակները**» ձեռագիր աշխատության համար արժանանում է Մելքոնյան մրցանակի:

4. Ղաֆադարյանը շուրջ 25 տարի եղել է Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի տնօրենը: 1959 թ, մինչև իր կյանքի ավարտը նա ղեկավարել է ՀՀ ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Միջին դարերի հնագիտության բաժինը: 1961 թ. պրոֆ. Կ. Ղաֆադարյանին շնորհվել է գիտության վաստակավոր գործչի կոչում: Ականավոր գիտնականը վախճանվեց 1976 թ. հոկտեմբերի 21–ին, 69 տարեկան հասակում, բարի հիշատակ թողնելով իր բազմաթիվ ուսանողների և հետևորդների մեջ:

Պրոֆ. Կ. Ղաֆադարյանի գիտական ժառանգության ցանկում առանձնակի տեղ են զբաղեցնում վիճազրագիտական աշխատությունները՝ «**Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները**» (1948 թ.), «**Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները**» (1957 թ.), «**Հաղբատ**» (1963 թ.), «**Երևան. Միջնադարյան հուշարձանները**» (1975 թ.), որոնք թեև շարադրված են «Դիվանից» տարբեր սկզբունքներով (ուսումնասիրվող համալիրների շինարարության պատմություն, կառույցների չափագրություններ, տարրնթերցումների համեմատական քննություն և այլն), սակայն ընթերցողը հստակ պատկերացում է կազմում այդ խոշոր հուշարձանախմբերի և մերօրյա հայոց մայրաքաղաքի քարակերտ մատյանների մասին:

Հայ վիճազրագետների սեղանի գիրքն է «**Հայկական գրի սկզբնական տեսակները**» (1939 թ.) փոքրածավալ մենագրությունը, որտեղ հեղինակը համեմատական վերլուծության եղանակով ներկայացնում է Մեսրոպյան այբուբենի անխտիր բոլոր տառերի փոփոխությունները սկզբից մինչև ուշ միջնադար:¹¹¹

* * *

Հայկական վիճագրերի ուսումնասիրման ասպարեզում ակնառու վաստակ ունի բանասեր–վիճազրագետ **Սուրեն Ավագյանը**, (1918-1983), որի աշխատություններն¹¹² առանձնանում են պատմա–բանասիրական վերլուծությունների բարձր մակարդակով: Հետևելով բնագրի նույնականության սկզբունքին՝ Ս. Ավագյանը բազմաթիվ ճշգրտումներ և սրբագրումներ է կատարել նախորդ հրատարակիչների ընթերցումներում: 1977 թ. Ս. Ավագյանի և Հո. Ջանփուլադյանի համատեղ ջանքերով լույս տեսավ «Դիվան հայ վիճագրության» մատենաշարի 6–րդ պրակը, որն, անտարակույս, հայագիտության մնայուն արժեքներից է:

Հայաստանի վրացերեն և Վրաստանի հայերեն վիճական արձանագրությունները վաղուց ի վեր գրավել են կովկասագետների սևեռուն ուշադրությունը: Այդ արժեքավոր հուշարձանները հանգամանորեն ուսումնասիրել և աղբյուրագիտական քննության է ենթարկել **Պարույր Մուրադյանը**:¹¹³ Նա ջանադրությամբ հայտնաբերելով խաթարված ու տեղահանված հայագիր մի արձանագրություն՝ մեկ ավելորդ անգամ ապացուցեց, որ վրաց ճարտարապետության գլուխ–գործոցներից մեկի՝ Ջվարիի կառուցող ճարտարապետը եղել է հայազգի թողոսակը:¹¹⁴

Վերջին տասնամյակներում հայագիտությունը և, մասնավորապես, վիճագրագիտությունը հայտնվեցին անկման եզրին. ընդհատվեցին կանոնավոր գործող ամենամյա վիճագրական արշավախմբերի աշխատանքները: Սակայն գտնվեցին նվիրյալներ, որոնք պատեհ առիթն օգտագործելով՝ կարողացան մոռա-

ցության չտալ այս կարևոր բնագավառը: Այդ նվիրյալներից է վիճագրագետ-պատմաբան **Սուրեն Սաղումյանը**, որի գիտական հոդվածներն ու առանձին ուսումնասիրությունները («Աշտարակ», Երևան, 1998, «Մարմաշենի վանքը», Էջմիածին, 1998 և այլն) աչքի են ընկնում ինքնատիպ մեկնաբանություններով: Առանձնապես կարևորվում են վիճագրերի ծածկագրության և զարդագրության, համառոտագրության և փակագրության վերաբերյալ Ս. Սաղումյանի շահեկան աշխատանքները:

Արդի հայկական վիճագրագիտության մշակներից են **Գրիգոր Գրիգորյանը, Արզամ Այվազյանը, Գագիկ Սարգսյանը, Դուսիկ Մելքոնյանը և ուրիշներ**, որոնք ծագում են շարունակել նախորդ երախտավորների հայրենաճվեր գործը:

Մի խումբ վիճագրագետներ
Նկարում աջից ծախ. Պատ. գիտ. թեկն., վիճագրագետ Դուսիկ Մելքոնյանը, վիճագրության բաժնի վարիչ, պրոֆեսոր Գրիգոր Գրիգորյանը (գրքի հեղինակը), վիճագրության բաժնի ավագ գիտաշխատող պատմ. գիտ. թեկն. Գագիկ Սարգսյանը և զրջագրող-նկարիչ Լևոն Ավազյանը

ՎԻՍԱԳՐԵՐԻ ՀԱՎԱՔՉԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1938 թ. օգոստոսի 20-ին Հայաստանի ժողովրդական Կոմիսարների հորհուրը (ժողկոմխորը) ակադ. Գ.Ա.Օրբելու գեկուցագրի հիման վրա որոշում ընդունեց՝ կազմակերպել վիճագրական արշավախումբ հորհրդային Հայաստանի տարածքում եղած վիճագրերը հավաքելու և գիտական հիմունքներով հրատարակելու նպատակով: Արշավախմբի կազմում ընդգրկվեցին Գ.Օրբելին (ղեկավար), հնագետ-պատմաբաններ Աշխարհբեկ Քալանթարը, Սեդրակ Բարխուդարյանը, Կարո Ղաֆադարյանը և ուրիշներ, սակայն վերահաս 2-րդ Հանաշխարհային պատերազմը և հայ գիտնականների ձերբակալությունները պատճառ դարձան այս ծրագրի խափանման:

Ակադեմիկոս Բաբկեն Առաքելյան

1943 թ. հիմնադրվեց Հայաստանի գիտությունների ակադեմիան, և նրա առաջին նախագահ Գ.Օրբելին չմոռացավ անդրադառնալ վիճագրական արշավախմբերի ստեղծման հարցին: 10 տարի անց Գիտությունների ակադեմիայի նախագահությունը դարձյալ քննարկման նյութ դարձրեց այս խնդիրը, սակայն գործը տեղից շարժվեց միայն 1959 թ., երբ նորաստեղծ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի կազմում ակադ. Բ.Ն.Առաքելյանի ջանքերով հիմնադրվեց հայ վիճագրության բաժին Ս.Գ.Բարխուդարյանի գլխավորությամբ:

Ինստիտուտի գիտական խորհուրդը որոշեց վիճական արձանագրությունները հավաքել վարչա-տարածքային սկզբունքով, ըստ առանձին շրջանների: Ընդօրինակված բնագրերը պետք է ունենային լուսանկարներ, զրջագրեր և, ըստ հարկի՝ սեղմ մեկնաբանություններ ու ծանոթագրություններ: Այսպիսով սկսեց հրատարակվել «Դիվան հայ վիճագրության» մատենաշարը:

Առ այսօր լույս են ընծայվել 8 պրակներ:
1966 թ. երկար փորձություններ անցնելուց հետո տպագրվեց **I պրակը** (II պրակի տպագրությունից 6 տարի հետո): Այն կազմել էր Գ.Օրբելին դեռևս Անիում կատարած պեղումների ժամանակ: Սակայն հորդացած Նևա գետի ջրերը լցվել էին Պետական Երմիտաժի նկուղահարկերը և անդարձ կորստյան պատճառ դարձել Գ.Օրբելու ձեռքով պատրաստված ծուլածո տառատեսակների ու

արտատիպերի: Բարեբախտաբար, մեկ օրինակ փրկվել էր ոչնչացումից, որը և հիմք ծառայեց «Պիվանի» I պրակի համար: Պրակում զետեղված են 266 արձանագրություններ Անի մայրաքաղաքից և նրա շրջակայքից: Գ.Օրբելու շնորհիվ փաստորեն կորստից փրկվեցին ճակատագրի բերումով մեզ այսօր անձեռնմխելի դարձած Բագրատունյաց մայրաքաղաքի բազմարվանդակ վիճազրույթունները:

Պրակն ընթերցողը նկատում է, թե ինչպիսի բարեխղճությամբ, գիտնականին վայել պատասխանատվությամբ և գերազույն համբերությամբ է խոշոր արևելագետը հավաքել, համադրել և վերականգնել վաղուց ի վեր եղծված, քայքայված ու պակասավոր վիճագրերը:

Անիի հնագիտական արշավախմբի անդամ, արվեստագետ-լուսանկարիչ Արամ Վրույր

Գ.Օրբելին և Մառի հետ միասին հայ վիճազրագիտությունը բարձրացրեց համաշխարհային գիտության մակարդակի:

II պրակը, որում զետեղված են 421 արձանագրություններ պատմական Սյունիքի Ծղուկ, Դաբանդ, Բաղք, Կովսական և Աղահեջք գավառներից կամ արդի Սյունիքի մարզի Գորիսի, Սիսիանի, Կապանի շրջաններից և մասամբ Քաշաթաղի (նախկին Լաչինի) տարածքից՝ Ս.Բարխուդարյանի աշխատասիրությամբ լույս ընծայվեց 1960 թ.:

III պրակը ընդգրկում է 813 արձանագրություններ պատմական Սյունիքի Վայոց ձոր գավառից (այժմյան Վայոց ձորի մարզի Եղեգնաձոր և Վայք ենթաշրջանները): Այն լույս ընծայվեց 1967 թ. Ս.Բարխուդարյանի աշխատասիրությամբ:

IV պրակը տպագրվեց Ս.Բարխուդարյանի մահվանից հետո՝ 1973 թ., նրա աշակերտների ջանքերով: Այստեղ ամփոփված են 1547 արձանագրություններ պատմական Սյունիքի Գեղարքունիք և Սողք գավառների տարածքներից (այժմյան Գեղարքունիքի մարզ):

V պրակը երկար ծգծումներից հետո տպագրվեց 1982 թ.: VI պրակից հետո: Այստեղ զետեղված են 1071 արձանագրություններ պատմական Դայաստանի Արցախ նահանգից, Գանձակից և նրա հարակից շրջաններից: Արշավախմբի ընդհանուր ղեկավարը Ս. Բարխուդարյանն էր: Հավաքչական աշխատանքներին մասնակցել են նաև ադրբեջանական մասնագետները Մեչեղի խանում Նեյմատովայի ղեկավարությամբ: Սակայն հայ-ադրբեջանական վիճազրական միացյալ արշավախմբի աշխատանքները ձախողվեցին ադրբեջանական գիտնականների հրաժարվելու պատճառով, քանզի օրակարգում դրված էր Նախիջևանի տարածքի համատեղ ուսումնասիրության խնդիրը:

VI պրակը Ս. Ավագյանի և Զո. Ջանփոլադյանի աշխատասիրությամբ ընթերցողի սեղանին դրվեց 1977 թ.: Այստեղ ամփոփված են Աղստևի հովտի (այժմյան Տավուշի մարզի Իջևանի շրջան) թվով 355 վիճագրեր:

VII պրակն ընդգրկում է Ուկրաինայի և Մոլդովայի հայկական գաղթօջախների 776 վիճական և թանգարանային առարկաների արձանագրություններ (կազմող՝ Գր.Մ.Գրիգորյան): Այն տպագրվեց 1996 թ. Խաժակ արք. Պարսամյանի և «Զգոն եպ. Տեր-Հակոբյան» հիմնադրամի հովանավորությամբ:

VIII պրակը Գր.Գրիգորյանի աշխատասիրությամբ լույս տեսավ 1999 թ. Շախե արք. Աճեմյանի նախաձեռնությամբ և Մեսրոպ արք. Աշեմյանի նյութական աջակցությամբ: Այստեղ զետեղված են Ռուսաստանի Ռաշնության հայ գաղթավայրերի 815 արձանագրություններ, ընդ որում նաև թանգարանային իրերի մակագրություններ:

1997 թ. տպագրվեց **Կուրի ձախափնյա շրջանների (Բուն Աղվանք)** հայկական արձանագրությունների ժողովածուն (կազմող՝ Ս.Կարապետյան): Այստեղ

Արձանագրությունների բեկորներ ԱՅԻԻ պեղումներից

ՄԻՈՅԵՎՈՂՐԱՅՈՒՄՍԵԲ
**ՎԵՐՃԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՆՅՐԱԺԵՇՏ
 ՊԱՅԱՆՋՆԵՐԸ**

Վիճական արձանագրություններն ընդօրինակելիս անհրաժեշտ է ղեկավարվել հետևյալ պահանջներով.

1. Դաշտային օրագրում պարտադիր նշել ուսումնասիրվող հուշարձանների տեսակը (եկեղեցի, ամրոց, խաչքար, տապանաքար և այլն), նրանց տեղադրությունը, վիճագրերի պահպանվածության վիճակը, չափերը (եթե հնարավոր է), գրչության ձևերը (տառատեսակը):
2. Կատարել ստույգ, նույնական արտագրություն՝ բնագրի գրչագրական առանձնահատկությունների պահպանմամբ:
3. Ընդօրինակել անխտիր մեծ և փոքր արձանագրություններն ու նրանց բեկորները (օրինակ՝ շինարարական մեկ բեկորի միջոցով որոշվեց Յերմոնի դպրեվանքի ստույգ տեղադրությունը):¹²¹
4. Բնագրի վերականգնումների ժամանակ անհրաժեշտաբար կիրառել բոլոր պայմանական նշանները (գծիկ, կախման կետեր, կիսափակագծեր, մեծ փակագիծ և տողատման նշան):
5. Աշխատությունը տպագրության նախապատրաստելիս պարտադիր նշել վիճական բնագրերի մատենագիտությունը, հրատարակված կամ չհրատարակված լինելու պարագան, կամ ում կողմից, երբ և որտեղ է հրատարակված:

121 - Յիսուս (տրվակաճ իր.)
 122 - Յիսուս (տրվակաճ իր.)
 123 - Յիսուս (տրվակաճ իր.)
 124 - Յիսուս (տրվակաճ իր.)
 125 - Յիսուս (տրվակաճ իր.)
 126 - Յիսուս (տրվակաճ իր.)
 127 - Յիսուս (տրվակաճ իր.)
 128 - Յիսուս (տրվակաճ իր.)
 129 - Յիսուս (տրվակաճ իր.)
 130 - Յիսուս (տրվակաճ իր.)
 131 - Յիսուս (տրվակաճ իր.)
 132 - Յիսուս (տրվակաճ իր.)
 133 - Յիսուս (տրվակաճ իր.)
 134 - Յիսուս (տրվակաճ իր.)
 135 - Յիսուս (տրվակաճ իր.)
 136 - Յիսուս (տրվակաճ իր.)
 137 - Յիսուս (տրվակաճ իր.)
 138 - Յիսուս (տրվակաճ իր.)
 139 - Յիսուս (տրվակաճ իր.)
 140 - Յիսուս (տրվակաճ իր.)
 141 - Յիսուս (տրվակաճ իր.)
 142 - Յիսուս (տրվակաճ իր.)
 143 - Յիսուս (տրվակաճ իր.)
 144 - Յիսուս (տրվակաճ իր.)
 145 - Յիսուս (տրվակաճ իր.)
 146 - Յիսուս (տրվակաճ իր.)
 147 - Յիսուս (տրվակաճ իր.)
 148 - Յիսուս (տրվակաճ իր.)
 149 - Յիսուս (տրվակաճ իր.)
 150 - Յիսուս (տրվակաճ իր.)

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

(Հապավմամբ գրվող բառերը)

Չեռագիր մատյաններում և վիճական արձանագրություններում մի շարք բառեր կիրառվում են առավելապես հապավված ձևով:¹²² Հապավումը պահպանվում է մաս բառաթեքման կամ բառաբարդեցման ժամանակ:¹²³ Հապավված բառի վրա դրվում է հատուկ պայմանական նշան՝ հորիզոնական գծիկ, (—, —, —), որը կոչվում է պատիվ, հապավման նշան, դուր կամ բաշ: Հապավմամբ առավել հանդես են գալիս տերուճական յոթ բառերը. ԱԾ, ՏՐ, ՅՄ, ՔՄ, ՄՔ, ԵՂՄ, ԻԷՂ

—ա մարտիրոսացի դրամից մուգուղղապատ մարտիրոսացի դրամից

- ԱԾ – Աստուած (ուղղական հոլ.)
- ԱՅ – Աստուծոյ (սեռական հոլ.)
- ՅԱՅ – յԱստուծոյ (բացառական հոլ.)
- ԱՎ – Աստուծով (գործիական հոլ.)
- ՏՐ – Տեր (ուղղական հոլ.)
- ՏԵ – Տեռն (սեռական հոլ.)
- ՏԷ – ի Տեռնէ (բացառական հոլ.)
- ՏՔ – Տերամբ (գործիական հոլ.):
- ՅՄ – Յիսուս (ուղղական հոլ.)
- ՅԴ – Յիսուսի (սեռական հոլ.)
- ՅԷ – ի Յիսուսէ (բացառական հոլ.)
- ՔՄ – Քրիստոս (ուղղական հոլ.)
- ՔԴ – Քրիստոսի (սեռական հոլ.)
- ՔԷ – ի Քրիստոսէ (բացառական հոլ.)

Մյուս հոլովածները վիճագրերում չեն պահպանվել:
Նույն կերպ են հոլովվում ՄՔ (ՍՈՒՐՔ) ԵՂՄ–Երուսաղէմ, ԻԷՂ–Իսրայէլ բառերը:

ԿՑԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Կցագրություն կամ կապգիր կոչվում է հապավման կամ սղման այն ձևը, երբ տարբեր տառերի անհրաժեշտ ստեղծներն իրար ծուլվելով, գործածվում են իբրև ընդհանուր և բառանջատում տեղի չի ունենում, այսինքն՝ կցագրությունն ունի շարունակական բնույթ, հետևաբար չեն կիրառվում տրոհման նշանները: Կցագրված բառերն իրարից անջատում ենք մտովի, տրամաբանորեն: Բազմաթիվ կցագրեր են օգտագործված Ավանի, Օծուճի, Եղվարդի, Ղափսիմեի, Վահանավանքի և այլ պատմա-մշակութային կենտրոնների վիճական արձանագրություններում: Կցագրերի կիրառության մասին արժեքավոր աշխատություններ են գրել պրոֆ. Կ.Ղաֆադարյանը¹²⁴ ու վիճագրագետ-պատմաբան Ս.Սաղուճյանը:¹²⁵

Սինչև օրինակներին անցնելը նկատենք, որ երբեմն միևնույն տառը նույնությամբ կարող է կրկնվել առանց գրվելու, մանավանդ, երբ հաջորդ բառը սկսվում է նույն տառանիշով.

ԱՄՅԶԷՄԵՔ   ԱՄ Է ԿՈՅՐ ԱՉԱԲ ՔԱՆ [ԿՈՅՐ] ԱՍԱԲԷ

ԱԿԵՆԱՆԵՐՈՒՆԵՆ   ԱԿ ԸՆԴ ԱԿԱՆ ԱՏԱՍԻ ԸՆԴ ԱՏԱՍԻՆ

Ինչպես տեսնում ենք, առաջին օրինակի Ք տառը գործածվելով մեկ անգամ ընթերցվում է երկու անգամ (ԱՉԱԲ–ՔԱՆ բառերի համար): Բառանջատում կատարելիս պետք է զգույշ լինել, այլապես կստանանք խաթարված բնագրի պատկեր:

Կցագրերով են հանդես գալիս բազմաթիվ տառակապակցություններ.

Ա	-աբ (Աբրահամ)	Ա	-անխափան
Ա	-ագ (Ագարակ)	Ա	-անք (խաբկանք)
Ա	-ագր (ճառագրել)	Ա	-անն (աններելի)
Ա	-աթ (Աթանաս)	Ա	-առ (առուտ)
Ա	-ահ (արքահ)	Ա	-առա (առաքել)
Ա	-ախ (խարդախ)	Ա	-աս (Ասատուր)
Ա	-ակ (ագարակ)	Ա	-աս (ասել)
Ա	-աղ (Գամաղիել)	Ա	-ատ (Սմբատ)
Ա	-ամ (ամենայն)	Ա	-ար (Արա)
Ա	-աման (կաման)	Ա	-ար (արար)
Ա	-ամբ (իշխանութեամբ)	Ա	-արգ (արգելք)
Ա	-ամեն (ամեն)	Ա	-արդ (արդիւնք)
Ա	-ամեն (ամենայն)	Ա	-արի (քաջարի)
Ա	-ամս (ամսական)	Ա	-աւ (աւրենք)
Ա	-ան (անդունդ)	Ա	-աւր (աւրինել)
Ա	-ան (անգետ)	Ա	-աւր (հաւր)
Ա	-անի (Դանիէլ)	Ա	-ափ (Յովասափ)

Ա	-աք (Առաքել)	Բ	-բւ (Թականութեան)
Ա	-բա (Բարսեղ)	Բ	-բվ (թվիմ)
Ա	-բարե (բարեկամ)	Բ	-բվ (թվիմ)
Ա	-բա (Գալուստ)	Բ	-ժամ (ժամանել)
Ա	-բազ (Գագիկ)	Բ	-ժամի (ժամիմ)
Ա	-գե (Գեղամ)	Բ	-իմ (համարիմ)
Ա	-գէ (Գէղեոն)	Բ	-իմ (արարիմ)
Ա	-գս (Սարգսի)	Բ	-իմ (անծիմ)
Ա	-գոր (Գորգոր)	Բ	-ես (Եսայի)
Ա	-գր (գրել)	Բ	-ես (Եստոր)
Ա	-դա (Դաւիթ)	Բ	-եր (գրքեր)
Ա	-դե (Դերեն)	Բ	-եւան (իջեւանել)
Ա	-դէ (դէմ)	Բ	-զի (քանզի)
Ա	-դաի (անդաւի)	Բ	-էի (Ստեփանէի)
Ա	-դամ (անդամ)	Բ	-թա (թագաւոր)
Ա	-դո (անդորր)	Բ	-թբ (իշխանութեամբ)
Ա	-եւ (Եւա)	Բ	-թն (արթնանալ)
Ա	-դի (ուղի)	Բ	

Ե -ին (Սմբատիւն)
 Ը -իս (տաճարիս)
 Թ -իր (իրերաց)
 ԲԲ -իսք (զիս բարեխաւս)
 Է -լի (սիրելի)
 ԻԱ -իա (Ձաքարիա)
 ԼԱ -լսա (խափանել)
 ԼԱ -լսան (խանգարել)
 ԼԻ -լիս (խխունջ)
 ԽԻ -իմ (իմոյ)
 ԿՏ -տիս (Տխարբ, գյուղ)
 ԼՔ -խափ (խափանել)
 ԿԱ -կա (կատարիչք)
 ԿԱ -կամաւ (կամաւն)
 ԿԱ -կամ (կամաւք)
 ԿԱ -կամէ (կամ է ինծ)
 ԿԱ -կան (հայկական)
 ԿԱ -կն (ակն)
 ԿԱ -կս (ժամանակս)
 ԿԱ -հա (Հայոց)

ԴԵ -դք (եղբայր)
 ԶԵ -ղե (Ղեւոնդ)
 ԶԷ -ղի (Դարանաղի)
 ԸԱ -մա (մասն)
 ԸԱ -ման (խանգարման)
 ԸԱ -մարե (Մարեամ)
 ԸԱ -մե (մերոյ)
 ԸԱ -մեր (մերագնեայ)
 ԸԱ -մէ (մէջ)
 ԸԱ -մի (միաբան)
 ԸԱ -միա (միասին)
 ԸԱ -միր (ամիր)
 ԸԱ -միս (Միսիթար)
 ԸԱ -մն (մնացեալ)
 ԸԱ -մար (ամարի)
 ԸԱ -մակ (Փառնակ)
 ԸԱ -մամ (զոհանամ)
 ԸԱ -մար (անհնար)
 ԸԱ -մաւ (մաւսսարդ)

ԸԱ -մե (պատանեակ)
 ԸԱ -մե (իմել) դաս-
 ԸԱ -մի (քանի)
 ԸԱ -մք (ընթացք)
 ԸԱ -մն (անմնան)
 ԸԱ -մորոզ (մորոզել)
 ԸԱ -մի (աւագանի)
 ԸԱ -մք (միաբանք)
 ԸԱ -յս (յոյս)
 ԸԱ -ոք (Յակոբ)
 ԸԱ -ոզ (ոզորել)
 ԸԱ -ոխ (ոխական)
 ԸԱ -ող (ողբալ)
 ԸԱ -ողոր (ողորմութիւն)
 ԸԱ -ոմա (Աբիսողոմայ)
 ԸԱ -ոս (Մարտիրոս)
 ԸԱ -ովիս (ով խափանել)
 ԸԱ -ով (որովհետև)
 ԸԱ -որ (որդի)
 ԸԱ -ոց (որդուց)
 ԸԱ -ոք (եթէ ոք)
 ԸԱ -ու (Սամուէլ)

ԸԱ -ու (Լեզու)
 ԸԱ -ոխ (ոխական)
 ԸԱ -ուն (անտուն)
 ԸԱ -ուր (ամենուր)
 ԸԱ -չս (խաչս)
 ԸԱ -պա (պահապան)
 ԸԱ -պագ (երկրպագել)
 ԸԱ -պատ (պատասխան)
 ԸԱ -պաւ (ապաւէն)
 ԸԱ -պաք (պարսպաքաղաք)
 ԸԱ -պե (պետական)
 ԸԱ -պի (Պիտոյից գիրք)
 ԸԱ -պլ (Պլատոն)
 ԸԱ -պան (այգեպան)
 ԸԱ -պռ (Պռոշ, իշխան)
 ԸԱ -պար (Պարոյր, արքա)
 ԸԱ -ռա (Ռականել)
 ԸԱ -սա (Սամուէլ)
 ԸԱ -սք (Սոսթենէս)
 ԸԱ -սի (սիրելի)
 ԸԱ -սն (սնուցիչ)
 ԸԱ -փա (Փառանծծեմ)
 ԸԱ -ցի (Խորենացի)

ԳՐ	-Գորգ	ՊԵ	-Պետրոս
ԵՅ	-Եսայի	ՊԶ	-Պափայել
ԵԹ	-Երեմիա	ՊԻ	-Սիմեոն
ԵՊ	-Թադեոս	ՍԻ	-Ստեփան
ԴԱ	-Ղազար	ՎԱ	-Վարդապետ
ԴՅ	-Խաչատուր	ՆԱ	-Նահապետ
ՄԱ	-Մարքար	ՊԵ	-Պետրոս
ՄԻ	-Միմաս	ՍԱ	-Սարգիս
ՄԼ	-Միքայել	ՍԻ	-Սահակ
ՄՆ	-Մատթեոս	ՊՂ	-Պողոս
ՅԱ	-Յակոբ	ՍՈ	-Սուքիաս
ՅԻ	-Յարութիւն	ՍՏ	-Ստեփան
ՅՆ	-Յօհաննես	ՓԻ	-Փիլիպոս
ՅՓ	-Յովսէփ		

Նկատելի է, որ մի շարք վիմագրերում հապավված ձևով են հանդես գալիս հատկապես անձնանունները, պատվանուններն ու այլ բառեր: Օրինակ՝ ԴԹ - Դաւիթ,¹³⁰ ԳԲ - Գրիգոր,¹³¹ ՄՏ - Ստեփանոս,¹³² ՄԽ - Մխիթար,¹³³ ՅՈՎ - Յովանես,¹³⁴ ԵՊ - եպիսկոպոս, ՃԳ - ճգնաւոր,¹³⁵ ԻՆԿ - ինչպես նաև՝ ՊԲ - պարոն,¹³⁶ ՍՊ - սպիտակ (արծաթ դրամ),¹³⁷ ՎՄ - վասն¹³⁸ և այլն: Ինչպես տեսնում ենք, անձնանունները և պատվանունները գրվում են առաջին և վերջին տառերով կամ սկզբնատառերով: Սակայն կան այս սկզբունքից շեղումներ: Օրինակ՝ Պետրոս գրվում է ՊՏ,¹³⁹ Պողոս՝ ՊՂ:¹⁴⁰ Նկատելի է, որ հիմնականում սղվում են ձայնավորները:

ՎԻՍԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԼԵՁՈՒՆ

Չայ միջնադարյան վիմագրերը փորագրված են դասական գրաբարով, միջին հայերենով, բարբառախառն գրաբարով և տեղական բարբառներով կամ խոսվածքներով: Ընտիր գրաբարով արձանագրություններ կան Անիի Մայր տաճարի, Տաթևի, Հաղարծնի, Գանձասարի, Գոշավանքի, Վանեվանի, Մարմաշենի, Վահանավանքի և այլ պաշտամունքային օջախների պատերին, թեև սրանցում նույնպես նկատելի են բարբառային (տեղական խոսվածքների) ներթափանցումներ: Միջին հայերենի էական առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ, իբրև կանոն, սղվում են բառամիջյան որոշ ձայնավորներ: Օրինակ՝ ՍՈՎՈՐԵԼ-ՍՈՎՐԵԼ, ՍՈՏԵՆԱԼ-ՍՈՏՆԱԼ, ՍՈՌԱՆԱԼ-ՍՈՌՆԱԼ և այլն:

Չեռագիր մատյաններում, ինչպես նաև վիմագրերում տեղ խնայելու և արագագրության նպատակով բազմաթիվ բառեր գրվում են ձայնավոր տառերի սղմամբ: Օրինակ՝ ՔՀՆ - քահանայ,¹⁴¹ ՀՅՑ - Հայոց,¹⁴² ՀԳՑՆ - հոգոյն կամ հոգւոյն,¹⁴³ ՎՄՏԿՑ - վաստակաց կամ վաստակոց,¹⁴⁴ ԾՆՑ - շինեաց,¹⁴⁵ ՅԾՏԿ - յիշատակ, ՎԴՊՏ - վարդապետ:¹⁴⁶ Սղումը պահպանվում է նաև հոլովական վերջավորություններում՝ ԻՇԽՆ ԹԻ-իշխանութիւն, ԻՇԽՆՆՈՒ ԹԻ-իշխանութեամբ և այլն:

ԲԱՐԲԱՌԱՆԱԸՆ ՎԻՍԱԳՐԵՐ

Ի տարբերություն գրաբարյան արձանագրությունների՝ բարբառախառն վիմագրերն արտացոլում են տեղական խոսվածքների բնորոշ, յուրատիպ նրբերանգները: Օրինակ՝ Սիսիանի ենթամարզի Սասուն հնավայրի արձանագրություններից մեկում կարդում ենք. «ԵՄ ՍԻՍՈՆ ԻՐԵՃ ԿԻՐԵՑ» այսինքն՝ ԵՍ ՍԻՍՈՆ ԵՐԵՑՍ ԳՐԵՑԻ (մեր անտիպ հավաքածուից): Տվյալ դեպքում նկատի չունենք փորագրիչների երբեմնակի սխալները:

Բարբառային արտացոլումներ են վիմական բնագրերում հաճախ հանդիպող ՍՈՌՆԵԼ-ՍՈՌՆԱԼ,¹⁴⁷ ԳՆՆՁԱՅՍԱՐ-ԳՆՆՁԱՅՍԱՐ,¹⁴⁸ ԺՂՎՐԱՆ-ԺՈՂՎԱՐԱՆ,¹⁴⁹ ԵՆԲԱՐ-ԵՂԲԱՅՐ,¹⁵⁰ ԴԱՊԱՆ-ՏԱՊԱՆ,¹⁵¹ ՔԱՍՊԱՐ-ԳԱՍՊԱՐ,¹⁵² ՅԱՐԳՈՒԹԻԻՆ-ՅԱՐՔԱՅՈՒԹԻԻՆ,¹⁵³ ՏԱՋԱՐ-ՏԱՃԱՐ,¹⁵⁴ ՆՈՐԵՔԵԼ-ՆՈՐՈԳԵԼ,¹⁵⁵ ՀԵՐԵՆԻՔ-ՀԱՅՐԵՆԻՔ,¹⁵⁶ ԽՐՕԽՔԵՐ-ՀՈՐԵՂԲԱՅՐ,¹⁵⁷ ԽՐՕՐՍՍԻՄ-ՀՈՐՈՍՍԻՄ¹⁵⁸ և այլն:

Եթե արևելյան Հայաստանի միջնադարյան վիմագրերում հաճախ են հանդիպում ԿԱԿՑԻ, ԿԱԿԵՑԻ կամ ԿՆԿԵՑԻ-ԿԱՆԿԵՑՐԻ,¹⁵⁹ ՍԱՂԱԹԵԼ-ՍԱՂԱԹԵԼ,¹⁶⁰

ԱՔՈՂԱՍ-ԱՔՐԱՅԱՍ,¹⁶¹ ԳԵՐՔ-ԳԵՒՈՐԳ,¹⁶² ՍՅԱԳ-ՍԱՅԱԿ,¹⁶³ ԶԱՂԱՅ-ԶՐԱՂԱՅ,¹⁶⁴ ՏՈՒՆ-ՏԱՒՆ, ՏՕՆ,¹⁶⁵ ՕՆԵՐ-ՈՒՆԵՐ,¹⁶⁶ ձևերը, ապա արևմտահայերենում և առանձին գաղթօջախներում հանդես են գալիս ՆԵՔԵՐ, ՆՈՅՆԵՆՔԵՐ-ՆՈՅՆԵՐ,¹⁶⁷ ԻՍԹԵՐԱՆՆՈՍ-ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ¹⁶⁸ և նմանատիպ արտահայտություններ, որոնք վկայում են ոչ միայն փորագրիչների հայերենի իմացության մակարդակը, այլև կրում են արևմտահայ խոսվածքների ցայտուն դրոշմը:

Բարբառային արձանագրություններում հաճախ դիտվում է տառերի դրափոխության և բառերի քմայնացման (պալատիզացիայի) երևույթը, այսինքն՝ Յ կիսածայնի գործածությունը երբեմն առանց դրա անհրաժեշտության:¹⁶⁹ Օրինակ՝ **ՀԱՐԱՅՊԵՏ-ՀԱՅՐԱՊԵՏ**,¹⁷⁰ **ԿԵՆԱՅԿԻՑ-ԿԵՆԱԿԻՑ**,¹⁷¹ **ԱԹԱՅՊԵԿ-ԱԹԱՔԵԿ**,¹⁷² **ՆՈՐԱՅՎԱՆՔ-ՆՈՐԱՎԱՆՔ**,¹⁷³ **ԱՄԵՆԱՅՓՐԿԻՉ-ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ**,¹⁷⁴ **ՄԻԱՅՔԱՆ-ՄԻԱՔԱՆ**,¹⁷⁵ **ԶԱԻՐԱՅՎԱՐ-ԶԱԻՐԱՎԱՐ**,¹⁷⁶ **ՉԵՈՒՅԳԻՐ-ՉԵՈՒԱԳԻՐ**,¹⁷⁷ **ՀՈՅԳԵՒՈՐ-ՀՈՅԵՒՈՐ**¹⁷⁸ և այլն:

Երբեմն տեսնում ենք մեկ այլ երևույթ, երբ Ա և Ո ծայնավորներից հետո ըստ կանոնի գրվող Յ կիսածայնը բացակայում է: Օրինակ՝ **ԱԽՈՒՆ-ԱԽՈՅԱՆ**,¹⁷⁹ **ԿԱՆԵՆ-ԿԱՅԵՆ**,¹⁸⁰ **ՅՈՒՂԱԻ-ՅՈՒՂԱՅԻ**,¹⁸¹ **ՀԱՈՑ-ՀԱՅՈՑ**,¹⁸² և այլն:

Տեղական բարբառի ազդեցությամբ դասական գրաբարի ՔՈՅՐ (սեռականում՝ ԲԵՌ) բառը գրվում է **ՔՎԵՐ**,¹⁸³ ԱՅԳԻ-Ո՝ **ԻԳԻ**,¹⁸⁴ ԽԱՉ-Ն՝ **ԽԱՅՉ**, **ԽԵՉ**,¹⁸⁵ ԿԱՐ-ՂԱՅՔ-Ն՝ **ԿԱՐԴՔ**,¹⁸⁶ ԿԱՐՂԱ-Ո՝ **ԿԱՐՏԻ**:¹⁸⁷ Երբեմն տեղի է ունենում Ի-ի անկում՝ **ՇՄԱՈՆ-ՇՄԱԻՈՆ**:¹⁸⁸

Ուշ միջնադարյան վիճակներում օտարազգի անձնանուններին զուգահեռ կիրառվել են մի շարք արտահայտություններ, որոնք կենսունակ են առ այսօր. դրանցից են՝ **ՀԱԼԱԼ-ԱՐԴԱՐ**,¹⁸⁹ **ԹԱԻԼԱ-ՄԱՌԱՆ**,¹⁹⁰ **ՈՒՄՍԱ-ՎԱՐՊԵՏ**¹⁹¹ և այլն: Ինչպես տեսնում ենք, ժողովրդի խոսակցական լեզուն անմիջաբար արտացոլվել է վիճակյալ արձանագրություններում, ուստի առանց նրանց անհնար է որոշակի պատկերացում կազմել հայոց լեզվի բառապաշարի և զարգացման առանձին փուլերի մասին: Վիճակյալ ատաղձը պահպանել է ազգային լեզվի բոլոր շերտերը, արտահայտչաձևերը, քերականական կաղապարի բազմապիսի դրսևորումների իրական պատկերը:¹⁹²

Բարբառային արտահայտություններով է համեմված Գորիսի շրջանի Հին հնձորեսկ գյուղի գերեզմանոցում գտնվող Մխիթար սպարապետի տապանագիրը, ուր կարդում ենք.

*«Այս է տապան ի հանգիսեան
իջալ մարմով¹⁹³ ի գերեզման,
Սայ Մխիթար մեծ անուվան,
Սորա օնը իշխանութեան.
Սայ բեմորատ զնաց ջիվան,*

Որ է երկրեն սայ Կանճուվեր.

*Նահատակեցան թվ. ՌՃԶԶ (1727)»:*¹⁹⁴

Բարբառային արձանագրության ցայտուն օրինակներից է ԼՂԳ Տող գյուղում գտնվող Մելիք Եզանի (Ավանի) սպարանքի շքամուտքի 1737 թ. հիշատակագրությունը, ուր կարդում ենք.

«Ռ[Ի]Ն ՌՃՁ (1737): ՅԻՇԱՍԱԿ Է ԹԱՆԱՊԱՅԱՍ, ԱՅՍ Է, ՈՐ ԵՍ ՂՈՒԿԱՅ ՎԱՐՂԱՅՊԵՏԻ ՈՐԴԻ, ՈՐ Է ԻՄ ԱՆՈՒՆ Մ[Է]Լ[Ի]Ք ԵԿԱՆ, ՈՐ ԱՌԱՅԻ ԽԵԼԽՆ ԶԱՄ ԴԵՌ[Ի]Ն ԻՆՉ ԿԱՐՔԵՑԻՆ ՔՕՒ[Մ]Յ: ՅԻՂ ՆՈՐԱՅ, ՈՐ ՕԼՔԱՆ ԴԱԼ ԴԵՌԱԿ, ՀԱՅ ՍՈՒԼՔԱՆ ՀՈՒՄԵՅՆԻ ՏՂԱՅ՝ ՀԱՅ ԹԱՄԱՍԻՊԷ ԹԱՔԱՌՈՒ ՅԻՆ[Չ] չԱՓ ՂՈՒԼՈՒՂ ԱՐԿԷ, ՈՐ ՊԻՐԱՒ ԻՆՃ ՏՈՒՆՅԵՍ ՄԵԼԻՔՈՒԹՈՒՆ ԴՎԱԿ: ԱՅԼ ՕՍՄԱՆԼՈՒՆ ԵԿԱԿ ԱՌԱԿ Ի ձԵՆ ՆՈՐԱՅՆԻՅՆ, ՈՐ ՍԱՆ ԷԼ ԱՍ ՉԱՓ ՂՈՒԼՈՒՂ ԱՐԿԷ, ՈՐ ՊԻՐԵՆ ԴԻՂԱԿ, ԵՍ ԹՈՂԵՑԻ Ո՛՛՛ ՀԱՅԱՍՂԱՆԱՍ ԵՍԻՐ ՁԼՆԱԼՈՒ: ԻՆՃ ԴՎԱԿ ՍՕՎԼՂ: ԱՐԱՂԷ ՀԱՅ ՆԱՅԴԻՐ ԶՕՐԵՂ ԹԱՔԱՌՈՒ ԵԿԱՒ ԶՕՐՕՔ ԱՌԱՒ ՕԼՔԱՍ Ի ձԵՆԵՍ ՕՍՄԱՆԼՈՒԷՆԱՆԱՅ: ՆՈՐԱՅ ԵՍ չԱՓ ՂՈՒԼՈՒՂ ԱՐԿԷ, ՈՐ ԴՐԱՒ ԻՆՉ ԱՅՍԵՐ Զ (6) ՍՈՂԻԼԻՍ, ԱԶԿ ՔՐԼԻՍԴՐ[ՈՆ]Ե[Մ]Յ, ՈՐ ՄԵԿՆ ԹԱԼԻՇ, ՄԵԿՆ չԱՐՅՊՐ[ՈՂ]Թ, ՄԵԿՆ ԽԱՉԱՆ, ՄԵԿՆ ՎԱՐԱՆՂԱՅ, ՄԵԿՆ ՔՈՉԵՉ, ՄԵԿՆ ՏՈՒՔԱՂ, ԱՅ[Ս]ԴՈՒՆՑ ԽԱՆ-ՇՊԱԿԱՐՊԵԿԱՅ ՏԵՂ ԱՐԱՐ ԻՆՃ. ՇԱՓԱՅՂԱՑ ԱՐԱՒ: ՕԿ ՈՐ ՅԵՂՕԿ ԿԱՐԹԷ, ԱՅՍ ԳԻՐԵՍ ԻՄԱՆԱՅ, ՈՐ ՄԵՐ ՈՐՊԵՍՈՒԹՈՒՆ ԱՅՄՊԵՍ ԻԼԱՒ, ՄԻՆ ՈՂՈՐՄԵԱ ԱՅՍԷ: ԵՂԵԷ: ԱՄԵՆ»:

Հ. Դ. Փափազյանը ծանոթագրում է, որ «ժամանակի խոսակցական լեզվում պարսկա-թուրքական բառերի առկայությունը (**թանապա**=ընդունարան, **խելխ**=ժողովուրդ, **ջամ դեզին**=հավաքվեցին, **օլքա**=երկիր, **ղալ**=խառնակություն, **ղուլուղ**=ծառայություն, **եսիր**=գերի, **սոլվղ**=հաշտություն, **մոհիլ** (մահալ)=գավառ, **խան**-ը **պակլարպեկ**=բեկլարբեկի պաշտոն ունեցող խան, **չափաղաթ**=գթություն, շնորհ) թեև դժվարացնում է բնագրի և՛ ընթերցումը, և՛ ճշգրիտ ընկալումը, սակայն դրանով հանդերձ դժվար չէ նկատել, որ արձանագրության մեջ ժամանակագրական հաջորդականությամբ նկարագրված են մինչև 1737 թ. տեղի ունեցած իրադարձությունները»:¹⁹⁵

Տեղական բարբառով կամ խոսվածքներով բազմաթիվ հիշատակագրություններ կան հայկական գաղթավայրերում: Ուկրաինայի պատմության պետական թանգարանում պահպանվող (ԸՄ-60) արձաթյա պահարանի վրա կարդում ենք.

«Աս է իշատակ պահարանս Խաւշարո՞ (թերևս Խաւշանու՞) ՄՔ Ասուածածնա ժամոն իւրոր Եազուվայցի՞¹⁹⁶ Սէրքիսի ոտթի մահտեսի Մանկ կան իոր կօխակի՞¹⁹⁷ մահտեսի Մանոշակ, իշատակ ՄՔ Իսրէբաննօսին»:¹⁹⁸

«Ա» ԵՐԿԱՐՔԱՌԻ ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

«Ա» երկարբառը (դիֆտոնգը) ինչպես ձեռագիր մատյաններում, այնպես էլ վիճական բնագրերում բաղաձայնից առաջ գրվում է **ա**, սակայն ընթերցվում է օ: Օրինակ՝ **աւգուտ**—օգուտ, **աւրէն**—օրեն, **աւր**—օր, **խաւսել**—խօսել և այլն: Բացառություն են կազմում *նաթ* և *աղաւնի* բառերը, որոնք բարբառներում արտաբերվում են **նօթ** և **աղօնիկ** ձևերով: Այս երևույթը բացատրվում է այն պարագայով, որ, Մեսրոպյան այբուբենում բացակայել են օ և ֆ տառերը, որոնք հետագա ներմուծումներ են:

«Ա» երկարբառը ձայնավորից առաջ և վերջնահանգ վանկում գրվում և կարդացվում է **աւ**: Օրինակ՝ **Նաւասարդ**, **մանաւանդ**, **կալաւ**, **մերձեցաւ**: Մի շարք բարբառներում այս կանոնը երբեմն խախտվում է. *շինեցաւ*—ի փոխարեն գրվում է **շինեցօ**,¹⁹⁹ *կառուցաւ*—ը գրվում է **կառուցօ**: Նույն խաթարումն ունեն **կանկեցօ**,²⁰⁰ **սպասօորք**,²⁰¹ **զօակացն**,²⁰² **զօաթ**,²⁰³ **օետարան**,²⁰⁴ **կամօ**,²⁰⁵ **մեռօ**,²⁰⁶ **մանօանդ**,²⁰⁷ և նմանատիպ բառերը, որոնց գրական ճիշտ ձևերն են *շինեցաւ*, *կանգնեցաւ*, *կառուցաւ*, *սպասաւորք*, *զաւակացն*, *զաւաթ*, *Աւետարան*, *կամաւ*, *մեռաւ*, *մանաւանդ*: Եռաբարբառները (եայ) հաճախ վերածվում են է-ի. **Թագուհեայ**—**Թագուհէ**, **Տիրուհեայ**—**Տիրուհէ** և այլն:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ԱԶԳԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

(ՏՈՂՄԱՆՈՒՆՆԵՐԸ)

ՎԻՄԱԿԱՆ ԲՆԱԳՐԵՐՈՒՄ

Պատմական յուրաքանչյուր ժամանակաշրջան իր կնիքն է դրոշմել հայոց անուն—ազգանունների վրա: Պետականության պայմաններում կիրառվել են բուն հայկական կամ Հայաստանում քաղաքացիական լայն ճանաչում ստացած երբեմնի օտարամուտ անձնանունները (Սմբատ, Գրիգոր, Ստեփանոս և այլն):

Միջնադարյան վիճագրերում կան **դեղ** (նախնական իմաստով՝ ծաղիկ) եզրույթով ստեղծված արական անձնանուններ՝ **Հայրադեղ**,²⁰⁸ **Խոցադեղ**,²⁰⁹ **Եղբայրադեղ**, **Սիրադեղ** և այլն: Շատ անձնանուններ հանդես են գալիս որակական ածականների հետ միասնաբար: Օրինակ՝ **«անթատան մանուկ»**, **«վայելչագեղ տղայ»**, **«դեռաբոյս պատանի»**, **«աշխարհաշեն դշխուհի»**, **«թագազարմ արքայուհի»**:²¹⁰ Հոգևոր դասի ներկայացուցիչներն, ընդհակառակն, իրենք իրենց համեստորեն որակել են՝ **«տրուպ վարդապետ»**²¹¹ և այլն: Արաբական, սելջուկ-թուրքական, ապա նաև թաթար—մոնղոլական տիրապետության շրջանում հայերենին զուգընթաց սկսեցին կիրառվել **Հասան**,²¹² **Ռա-**

հիթ,²¹³ **Ջվանշեր**,²¹⁴ **Ապուղամր**,²¹⁵ **Աղբուղա**,²¹⁶ **Ապղարիպ**,²¹⁷ **Փախրադին**,²¹⁸ **Նուրայդին**,²¹⁹ **Քարիմադին**,²²⁰ **Նաջմադին**,²²¹ **Քուրդ**,²²² **Թանկրեղուլ**,²²³ **Փախրադաւլա** (**Փախրադուլա**)²²⁴ և այլ անուններ:

Նույն երևույթը շարունակվում է լեկթեմուրյան արշավանքներից հետո, մասնավորապես Կարա—կոյունլու և Ալ—կոյունլու թուրքմենական ցեղախմբերի բախումների շրջանում, երբ բազմաթիվ հայեր ստիպված էին կրելու **Սուլթան-դուլ**,²²⁵ **Միրզայան**,²²⁶ **Էլասլան**,²²⁷ **Փիրիբեկ**,²²⁸ **Ղուլիջան**,²²⁹ **Շահսուլթան**,²³⁰ **Մրուան**²³¹ և նմանատիպ անուններ:

Հայոց անուն—ազգանունների խախտարդետ պատկեր ենք տեսնում հայ գաղթավայրերի վիճական արձանագրություններում, մասնավորապես 18–20–րդ դարերում: Հաճախ առանց հայերեն ուղեկցող բնագրերի անհնարին է պատկերացնել, որ **Սվեշնիկով** (Սվեշնիկեանց),²³² **Չեռնիչով** (Չեռնիչեանց),²³³ **Սաղովնիկով** (Սաղովնիկեանց),²³⁴ **Սերեբրյակով** (Սերեբրեանկեանց)²³⁵ ազգանուններ կրողները ազգությամբ եղել են հայեր: Ռուսաստանում **Լուսեղենը** դարձել է **Լուկյան**,²³⁶ **Գևորգը Եզոր**,²³⁷ **Թորոսը Տարաս**²³⁸ և այլն: Սպասելի էր, որ սրանց ժառանգները հետագայում կրեին **Լուկյանով**, **Եզորով**, **Տարասով** ազգանունները: Տեղական միջավայրին հայկական անուն—ազգանունները հարմարեցնելու միտումն առավել նկատվում է խոշոր առևտրական դասի ներկայացուցիչների մոտ: Օրինակ՝ Գյուլնազար Օռուխենցը դարձել է **Նազար Օրեխովիչ**, **Հովհաննեսի որդիներ Աթանասն ու Բարսեղը կոչվել են Աթանասի և Վասիլի Իվանովներ, Պողոս Չենենցը՝ Պավել Չինով**: Առանց ուղեկցող նյութերի դժվար է կռահել, որ Ռուսաստանի խոշոր արդյունաբերողներ **Մակարովը**, **Գրիգորևը**, **Բոգդանովը**, **Իվանովը**, **Ֆիլիպովը** և այլք ծագումով եղել են հայեր:²³⁹

16–18–րդ դարերում Արևելյան Եվրոպայի երկրներում, առավելապես Լվովում, Կամենեց—Պոդոլսկում, Յազլովեցում և հարակից բնակավայրերում հայերն ընդունեցին **քո**, (**կո**), **ովիչ** կամ **սկի** վերջավորություններով անուն—ազգանուններ՝ **խաչքո**,²⁴⁰ **Կրեսքո**,²⁴¹ **Իվաչքո**, **Թորոսովիչ**, **Թումանովիչ**, **Վարդերեսովիչ**, **Մանուկևիչ**,²⁴² ապա նաև՝ **Ավագովսկի**, **Չայկովսկի**:²⁴³ Ավագյան գերդաստանի ժառանգներն աստիճանաբար կոչվեցին **Ավագովիչ—Ավագովսկի**, իսկ կոմսությունն ընդունելուց հետո՝ **Վակովսկի**:²⁴⁴ Լեհաստանում հայտնի դեմքեր էին **Բեռնատովիչները**, **Կարլ Միկուլիչ** (Աբսինյան—կոմսոգիտոր Շոպենի գործերի հրատարակիչը), **Ռոչքան**, **Ռոմաչքանը**, **Մարմարոչը** և շատ ուրիշ հայորդիներ:²⁴⁵ Երբեմն անձնանունները տրվում են թարգմանաբար: **Աստվածատուրը** Ռուսաստանում դառնում էր **Բոգդան**, իսկ Լեհաստանում՝ **Թեոդոր**: Մոլդովայում ապրող մի շարք հայ ընտանքներ շրջակա միջավայրում հայտնի դարձան **Նեգրուլ**, **Պալիոզ**,²⁴⁶ **Ջախարիանով**,²⁴⁷ **Լուբով**²⁴⁸ ազգանուններով:

Թուրքերի տիրապետությունից հետո (1475 թ.) Մոլդովայում և հատկապես Ղրիմում բուն հայկական անուն, ազգանուններին զուգահեռ լայն տարածում

գտան թուրք-թաթարական. անուն-ազգանունները. Առապ Օղլու,²⁴⁹ Ղազանճի Օղլու,²⁵⁰ Սաթեթ Օղլու,²⁵¹ Քեապապճի Օղլու,²⁵² Ճերմակ Օղլու:²⁵³ Ալանակե-նանցը դարձել է Ալանյակի,²⁵⁴ ճևահիրճեանցը՝ Ջևարջի:²⁵⁵ Ղրիմի վիմագրե-րում բազմաթիվ են **խան Մելիք**,²⁵⁶ **խանի Պիքե**,²⁵⁷ **խըտրշայ**,²⁵⁸ **խուբլուպեյ**,²⁵⁹ **Պիաթա**,²⁶⁰ **Սովինչ Պեկ**²⁶¹ և բազմաթիվ օտարանուն անուններ:

ՀԱՅ ՎԻՍԱԳԻՐ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վիմագիր բանաստեղծությունները նույն չափածո, ութմիկ ստեղծագործու-թյուններն են, որոնք փորագրված են ոչ միայն փոքրածավալ կոթողների՝ տա-պանաքարերի, խաչքարերի և հուշայունների վրա, այլև պաշտամունքային կա-ռույցների պատերին: Հայրուրավոր բանաստեղծություններ կան Կ.Պոլսի, Երևանի, Սանկտ-Պետերբուրգի, Մոսկվայի և բազմաթիվ այլ քաղաքների հան-գետարաններում: Իբրև գրականության առանձին ենթաժանր, վիմագիր բա-նաստեղծությունները լինում են խոհա-փիլիսոփայական, ծոներգային-փառա-բանական, հիշատակագրային-կենսագրական և այլն:

ԼՂԳ-ի Առաջածոր գյուղի վիմագրերից մեկում, որը քվագրված է 13-րդ դա-րով, կարդում ենք բժշկական բովանդակությամբ հետևյալ քառյակը.

«...Տունկս բարի ծառս ամենի,
Պտուղն եփիր հազար բարի,
Ով փափագի աստ վայելի
Կենաց յուտյն նայ հասանի»:²⁶²

Կան նաև այսպես կոչված **կտիտորական-շինարարական** բնույթի արծա-նագրություններ, որոնք մեզ են հասել առավելապես 14-րդ դարի սկզբից:²⁶³

Ահա 1408 թ. վիմագիր բանաստեղծություններից մեկը.

Սայ է տաճյար ակտուալ ծայրին
Շինեալ յանուղ զօրաց վերին՝
Գարրիէլ[ին] եւ Միքաէլին
Սպասօրը ակտուալ ծ բանին.
Հալալ արդեամբ]ք ակտուալ ծատրին
Կենակցին Աղուք իւա]թնին]
եւ ծնողաց] Սատաթիւն] Մարեմ իւա]թնին]
եւ զօակացն խաչատրին, Սիմեոնին,
Յոհանիսին, Մարի Մելիքին Թվ. ՊԾԷ (1408):

Բանաստեղծական կատարելությամբ և փորագրության արվեստով առանձ-նապես աչքի են ընկնում Ռուսաստանի հայ գաղթօջախների գողտրիկ վիմագ-

րերը:²⁶⁴ Սիմֆերոպոլ քաղաքի հայոց հին գերեզմանոցի վիմագրերից մեկում կարդում ենք Անդրանիկի զինվորներից մեկի՝ Հարություն Չախոյանի դամբա-նականը, որ փորագրել է տվել Ս.Կ.Կյուլեպյանը.

«Ով որ կարդայ իմ ատեանը,
Թող միտք բերէ մեր խեղճ ազգը,
Չոր վերջ տուաւ զազան թուրքը
Հայաստանի ժողովուրդը:
Ամենայն տեղ մահը մի է,
Մարդ մի անգամ կը մեռնի,
Բայց երանի անոր հոգւոյն՝
Ազատութեան կը զոհուի»:²⁶⁵

Գմահատանքի և երախտագիտության ջերմ խոսքեր կան Ստեփանոս Նազա-րյանցին, Մսեր Մսերյանցին, Գրիգոր Խալաթյանցին, հայ զինվորականներին նվիրված վիմագիր բանաստեղծություններում:

Մոսկովյան հայ հասարակությունը Ստեփանոս Նազարյանցի շիրմաքարին փորագրել է տվել.

«Անծեռագործ դու մահարձան քեզ կանգնեցիր,
Ոչ հողանիւք որպէս երկաթ կամ ործաքար.
Չըզօր գրջով, սուրբ վաստակով եւ անձանձիր,
Շունչ կենդանի եւ յետ մահուան հանդիսացար:
Ահա նոր ազգ եւ նոր լեզուդ իւր ծիթենին
Քո ջրով բուսած, քեզ է բերում, ով Ստեփանոս,
Խաղաղ մնա, մի վրդովիր, քո է դափնին,
Խաւարի մէջ լոյս մեզ ծագող Պռոմէթեոս:

Աշխարհ ծնար եւ աշխարհիս դարծար մշակ,
Բայց չտեսար այս աշխարհից անդորրութիւն,
Աշխատաւոր մարդկան բաժին է փշեայ պսակ,
Ահ, քրտնաջան ոսկւոյրներիդ խաղաղութիւն»:²⁶⁶

Հայրենասիրական ջերմ շնչով է գրված Ռափայել Պատկանյանի՝ Ռոստովի Ս.Խաչ վանքի բակում վեր խոյացող կոթողի հիշատակագրությունը, որը համեմ-ված է Նոր Նախիջևանի հայոց բարբառով.

«Մեղքըցիր քեզի ու քու զաւակիտ,
Պահպանէ հաւատ, լուզուն խեղճ ազգիտ
Ու անկէ էտեւ չի ցաւիլ հոգիս,
Թէ որ տուն ինձի չի սիրիս, ատիս:

Եփօր շատ տարի կանցնին ու կերթան
Ու ոսկոռներուս իզն ալ չէ մնալու,

Ուղղագիծ երկաթագրից առաջացել են շղագիրն ու բուլղոգիրը գրեթե միաժամանակ:²⁸²

Տառերն, ըստ ուսումնասիրողի, համդես են գալիս հետևյալ դիրքերում.

1 Միջնական՝ ա, ո, ռ, ս, տ, ւ,

2. Վերնական՝ ե, ծ, մ, ն, հ, ժ,

3. Ստորնական՝ բ, գ, դ, զ, Լ, ղ, յ, պ, թ, ց, ք: Երբեմն տառերի դիրքերը փոփոխվում են:²⁸³

Պրոֆ. Ստ.Մելիք-Բախշյանը նույնպես քննարկել է հայ գրի ու գրչության զարգացման փուլերը՝ սկսած ժայռապատկերներից ընդհուպ մինչև հայոց գրերի գյուտը, անշուշտ, չհանտեսելով արամեերենն ու բիայնական սեպագիրը:

Մատենագրական աղբյուրների հետ միասին, ուսումնասիրողը բարձր է գնահատում հատկապես վիճական արձանագրությունների կարևորությունը հայագիտության համար, խոսում է կետադրության և առոգանության նշանների, համառոտագրության, հապավմամբ գրվող բառերի (ԱՄ, ՅՄ, ՔՄ, ՏՐ, ԵՂՄ-Երուսաղեմ, ԲԷՂ-Իսրայել), կապգրերի և տրոհման նշանների գործածության մասին:

Պետք է նկատել, որ վերջին երկու հապավումները առավելապես հանդես են գալիս մատենագրական սկզբնաղբյուրներում, իսկ միատառ գրվող քաղաքանունները (Կ. - Կոստանդնուպոլիս և այլն) վիճագրերում, որքան մեզ հայտնի է, ընդհանրապես չկան:²⁸⁴ Պետք է տարբերակել կապգիր-փակագիրը կցագրից (մանրամասն տես սույն գրքի Կցագիր և Փակագիր ենթաբաժինները): Ստ. Մելիք-Բախշյանի աշխատության մեջ ներկայացված են թվագրության, ծածկագրության և գաղափարագրության բաժինները:²⁸⁵ Իբրև հավելված տրված են մատենագրական և վիճագրական օրինակներ,²⁸⁶ որոնք մեծապես նպաստում են այս առարկայի յուրացմանը:

Սերոպյան այբուբենի զարգացման պատկերը ցույց տալու նպատակով մեջքերենք պրոֆ. Ա.Գ.Աբրահամյանի կազմած համեմատական տախտակը, ուր ներկայացված են պատմական հինգ հուշարձանների վիճագրերն ու մատենագրական աղբյուրներից երեք նմուշներ.

ՏԵԿՈՐ	ՊԱՆՊՈՆԱԿ	ՎՊԻՓՄԻՆԵ	ԲԱԳՎԱՆ	ԱՐՈՅ	ՄՐԵՆ	ՂՄԵՄՇՄ	ԿՅՈՒՆԵՂ
Ա	Ա	Ա	Ա	Ա	Ա	Ա	Ա
Բ		Բ	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ
Գ	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ
Դ	Դ		Դ		Դ	Դ	Դ
Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե
Զ	Զ	Զ	Զ	Զ		Զ	Զ
Է	Է	Է	Է	Է		Է	Է
Ը	Ը	Ը		Ը		Ը	Ը
Թ	Թ	Թ	Թ	Թ	Թ	Թ	Թ
Ժ				Ժ		Ժ	Ժ
Ի	Ի	Ի	Ի	Ի	Ի	Ի	Ի
Լ			Լ			Լ	Լ

ՏԵԿՈՐ	ԿԱՊԱՆԱԿ	ՎՈՒՓՍԻՄԵ	ԲԱԳՎԱՆ	ԱՐՈՒՃ	ՄՐԵՆ	ԼԱԶԱՐՅԱՆ	ԿՅՈՒՆԵՂ
Է				Է		Է	Է
Ծ	Ծ	Ծ	Ծ			Ծ	Ծ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ
Ձ	Ձ			Ձ		Ձ	Ձ
Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ
Ճ		Ճ	Ճ			Ճ	Ճ
Մ	Մ	Մ	Մ	Մ	Մ	Մ	Մ
Յ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ
Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն
Շ		Շ		Շ	Շ	Շ	Շ
Ո	Ո	Ո	Ո	Ո	Ո	Ո	Ո

ՏԵԿՈՐ	ԿԱՊԱՆԱԿ	ՎՈՒՓՍԻՄԵ	ԲԱԳՎԱՆ	ԱՐՈՒՃ	ՄՐԵՆ	ԼԱԶԱՐՅԱՆ	ԿՅՈՒՆԵՂ
Ղ	Ղ	Ղ				Ղ	Ղ
Փ	Փ	Փ	Փ		Փ	Փ	Փ
Ջ	Ջ					Ջ	Ջ
Բ	Բ	Բ		Բ	Բ	Բ	Բ
Ս	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս
Ա		Ա	Ա			Ա	Ա
Բ	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ
Ր	Ր	Ր	Ր	Ր	Ր	Ր	Ր
Յ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ
Ի	Ի	Ի	Ի	Ի	Ի	Ի	Ի
Փ	Փ	Փ				Փ	Փ
Բ	Բ	Բ	Բ			Բ	Բ

Տեխնիկական կատարման առումով արձանագրությունները լինում են **փորագիր** և **մելանագիր**:

Փորագիր կոչվում են այն վիճագրերը, որոնք մետաղյա սուր գործիքով փորագրվում են քարի հարթեցրած մակերեսին ակոսիկների կամ ռելիեֆ տառերի տեսքով: Այս եղանակով են առաջացել **ելնդավոր** կամ **ուռուցիկ**, **ծաղկագիր**, **կենդանագիր** կամ **թռչնագիր** կոչվող արձանագրությունները. սրանց նախնական ձևերը նկատելի են ձեռագիր մատյաններում:

Ծաղկագիր արձանագրությունները քանդակվում են բուսական կամ երկրաչափական զարդանախշերի խտության մեջ՝ հիմնականում ելնդավոր կամ ուռուցիկ տառերով: Տառերը սերտորեն միակցված են բուսական (երկրաչափական) նախշերին և դժվար է դրանք միանգամից զատել իրարից: Անհրաժեշտ է ուշադրությամբ, մտովի առանձնացնել տառերը նախազարդերից: Այս առումով ծաղկագիր արձանագրությունները ըստ էության գաղտնագրության մի տեսակ են՝ դեկորատիվ արվեստի ժանյակավոր հյուսվածքներ, որոնք վերծանողից պահանջում են որոշակի հմտություն և լեզվի իմացություն:

Ծաղկագիր արձանագրությունների փայլուն նմուշներից են Տաթևում Չայրապետ եպիսկոպոսի պատվին 1269 թ. կանգնեցված խաչքարի հիշատակագրությունը,²⁸⁷ Ամաղուի Նորավանքի Բուրթելաշեն եկեղեցու (1339 թ.) «**Բուրթել իշխանաց իշխան**» մակագրությունը,²⁸⁸ Ղրիմի Ս.Խաչ վանքի Ս.Նշան տաճարի թմբուկի 1358 թ. ռիթմիկ արձանագրությունը և այլն:

Թռչնագիր կամ կենդանագիր արձանագրությունները վիճագրերում սակավ են հանդիպում: Դրանք*գերազանցապես առկա են ձեռագիր մատյաններում՝ գլխագրերի տեսքով, եկեղեցու հետ առնչվող պաշտամունքային իրերի ու առարկաների վրա:

Թռչնագիր արձանագրության ցայտուն նմուշ է էջմիածնից Չայաստանի պատմության պետական թանգարան բերված վարագույրի արձանագրությունը,²⁹⁰ որը գիտական շրջանառության մեջ է դրվել Եվգինե Մուշեղյանի վերծանությամբ:

Մելանագիր կոչվում են այն արձանագրությունները, որոնք քարի հարթեցրած մակերեսին գրված են հատուկ պատրաստված դիմացկուն մելանով՝ թանաքով: Դրանք սովորաբար մակագրվում են կառույցների ներսի պատերին: Այդպիսիք առ այսօր պահպանվել են Գեղարդի վիճափոր տաճարում (Պռոշ Խաղբակյանի հիշատակագրությունը), Գոշավանքում, էջմիածնի մայր տաճարում, Տաթևում և այլուր: Նկատելի է, որ մի շարք մակագրություններում բնագրի առաջին տառը գրված է այլ գույնի թանաքով, որն առավել դյուրացնում է ընկալումը և ընթերցումը: Մելանագիր արձանագրություններում նույնպես, ինչպես որմնակարներում և ձեռագիր մատյաններում, կիրառելի է եղել հայկական Որդան կարմիրը: Երբեմն վիճագիրը սկզբից գրվել է ներկով, ապա՝ փորագրվել: Տեսնում ենք նաև հակառակ երևույթը:

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԸՍՏ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅԱՆ

- 1. Վիճական արձանագրություններն ըստ բովանդակության լինում են
- 2. 3իշատակագրային
- 3. Շինարարական
- 4. Նվիրատվական
- 5. Իրավա-կանոնական
- 6. Կրոնա-բարոյախոսական
- 7. Խառն

1. ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐԱՅԻՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

*Չո որոնք ներքոյ քարանց,
Ով հետեւողը դամբարանաց...*
(Դ. VIII, 139)

Հիշատակագրային կոչվում են այն վիճագրերը, որոնցում հիշատակվում են հանգուցյալի կենսագրական հակիրճ տվյալները՝ անուն-ազգանունը, տոհմական և դասային պատկանելությունը, կենդանության ժամանակ կատարած առավել նշանակալից գործերը, հասարակության մեջ զբաղեցրած դիրքն ու պաշտոնը, կոչումն ու սոցիալական դրությունը (գիտնական, վաճառական, զինվորական, հոգևորական, արհեստագործ և այլն), մահվան հանգամանքներն ու պատճառը: Օրբելյան նշանավոր իշխան Էլիկունի տապանաքարին քանդակված է առյուծի կերպարանքով հանգուցյալը, որի շուրջ փորագրված է, որ Մեծն Տարսայիճի որդի, «**գեղեցկատիպ Էլիկունը**» կենդանության ժամանակ առյուծի պես խրոխտ մռնչում էր այլասեռ գնդի դեմ:²⁹¹ Էլիկունի կինը՝ Թամբան, ներկայացված է իբրև «**Քրիստոսասէր իշխանուհի**»:²⁹²

Կենսագրական բնույթ ունի Չերիեղ գյուղի (Վայոց ձորի մարզ) ժայռաքեկորի վրա փորագրված 14 տողանոց արձանագրությունը:²⁹³ Գեղարքունիքի վիճագրերից մեկում կարդում ենք, թե ինչպես ոմն գորիսեցի, «պարոն Լալ» անունով, ցանկանում է Գեղարքունիքում տուն կառուցել, սակայն «**(Ի) շինել տան՝ անգաւ գերան ի գլխոն եւ մեռաւ**»:²⁹⁴

Բազմաթիվ հիշատակություններ կան պատերազմներում զոհվածների կամ գերեվարվածների մասին:²⁹⁵ Վիճագրված է, թե ինչպես համայնքի անդամները հանգանակություն են կազմակերպում թուրքերի մոտ գերեվարված համադյուղացիներին փրկագներու նպատակով:²⁹⁶ Բազմաթիվ են «անօրենների կողմից» սպանված մարդկանց մասին եղած հիշատակությունները:²⁹⁷

Հանգուցյալների մասին հիշատակագրություններ կոթողներին փորագրվել են դեռևս հնադարում: Այդ ավանդույթը շարունակվում է նաև այսօր: Վաղագույն հիշատակագրություններից կարելի է նշել Դվինի երկթեք տապանաքարերը, որոնք սկսվում են «Այս դիր...» բանաձևով: «Այս դիրս Գեորգա քահանայի»²⁹⁸ կամ «Այս է հանգիստ Դաթի՛ Գընթունեաց տ [եռա] ն, որդո Վասակա»:²⁹⁹ Վկայակոչված արձանագրությունները թվագրություն չունեն, և Կ.Ղաֆաղարյանը այս երևույթը բացատրում է «նրանց հնությանը»:³⁰⁰ Նկատելի է, որ վկայված անձնանունների սեռական հոլովի 3 կիսածայնը չի գրված՝ Գեորգա, Վասակա: Անկախ լեզվական իրողություններից, Կ.Ղաֆաղարյանը Դվինի երկթեք տապանաքարերը թվագրում է 6-րդ դարով,³⁰¹ թեև հայտնի է, որ նմանատիպ կոթողները մեզանում հայտնի են 5-րդ դարից ընդհուպ մինչև 11-րդ դարը ներառյալ:

10-12-րդ դարերի կոթողային հուշարձաններին, մասնավորապես տապանաքարերին փորագրված են հանգուցյալների միայն անունները, հաճախ առանց թվագրության: Օրինակ՝ Հաղբատի վանքի մեծ գավթում թաղված իշխանագույնների տապանաքարերին կարդում ենք. **Մարիամ, Ռուսուդան, Աբաս, Դալիթ, Վասակ, Սեւադա** և այլն:³⁰² Առավել հայտնի Կյուրիկյանները ներկայացված են «թագաւոր» տիտղոսով:³⁰³ Նույն պատկերը տեսնում ենք Սամահնի վանքում,³⁰⁴ Հաղարծնում³⁰⁵ և այլուր:

Վահանավանքի մեծ տաճարի սյունասրահի պեղումներից հայտնաբերված տապանաքարերի վրա փորագրված են հանգուցյալների միայն անունները՝ **Աշոտիկ, Դինար, Կատա, Ջևանշեր**, իսկ գերագույն իշխանավորները՝ Կյուրիկյանների նման, հանդես են գալիս «թագաւոր» տիտղոսով կամ արքայահոր անվան հիշատակությամբ: Ի տարբերություն Հյուսիսային Հայաստանի տիրակալների՝ Սյունիքի արքաների տապանագրերը անխտիր թվագրված են՝ «**Սմբատ թագաւոր. Թվ. :Շ: (1051)**»³⁰⁶ կամ «**Գրիգոր թագաւոր՝ որդի Աշոտկա. Թվ. :ՇԻԱ: (1072)**»³⁰⁷ Առավել ընդարձակ է Արցախական իշխանագույն Սահակ-Սևադա Բ-ի տիկնոջ՝ Սոփիի տապանագիրը. «**Սոփի թագուհի, զոքանչ**»³⁰⁸ **Գրիգոր թագաւորի, մայր Շահանդխտո. Թվ. :ՇԼ: (1081)**»:³⁰⁹ Երբեմն նկատի ունենալով հանգուցյալի մեծ հեղինակությունը տարածաշրջանում և հարևան պետությունների արքունիքներում, նրան նույնպես կոչում են «**արքա**»:³¹⁰ Հայտնի է, որ Օրբելյան գահերեց իշխան Սմբատը չի թագադրվել (զոնե մեզ հայտնի չէ նրա թագադրվելու փաստը), սակայն նրա տապանաքարին փորագրված է՝ «**Սմպատ արքային է տապանս... Թվ. :ՉԻԲ: (1273)**»:³¹⁰

Հիշատակագրային վիճակներում ի մեծի մասամբ նշվում են հանգուցյալի պատվանուններն ու կենդանության ժամանակ ունեցած տիտղոսները՝ գահերեց կամ գահակալ իշխան, իշխանաց իշխան, սպասալար, սպարապետ, ինչպես նշեցինք, նաև առկա է դասային պատկանելությունը՝ հոգևորական, զինվո-

րական, վաճառական, բժիշկ, մտավորական և այլն:

Հայկական գաղթօջախների կոթողային հուշարձաններում հանգուցյալները նույնպես ներկայացված են իրենց զբաղեցրած պաշտոններով և ունեցած տիտղոսներով՝ **վեհազն-բոյարին**,³¹¹ «**տոհմական պատվավոր քաղաքացի**»,³¹² «**պալատական խորհրդական**»,³¹³ «**տիտղոսակիր խորհրդական**»,³¹⁴ որոնք վկայված են հայերեն և ռուսերեն լեզուներով միևնույն կոթողի վրա:

Հաճախ հիշատակագրային բնագրերը տրվում են բանաստեղծական կաղապարով.

*Աստուածատուր Հայրապետեան՝
Ջուղայեցի եւ Բաշխումեան,
Գործով զինուոր եւ կապիտան...»*³¹⁵

Շտաբս-կապիտան Ջահալ Փիրալյանի (Փիրալով) տապանաքարին երեք լեզուներով՝ հայերեն, ռուսերեն, և վրացերեն, նշված է, որ նա «**հանուն հայրենեաց**» մասնակցել է 1812 թ. Բորոդինոյի ճակատամարտին, վիրավորվել է ռազմի դաշտում և վախճանվել է այնտեղ ստացած վերքերից:³¹⁶ Դրիմահայոց հայտնի բարերար, վաճառական Հովակիմ Սեֆերյանի հուշակոթողին արձանագրված է, որ «**ստրա հաշուով գնած եւ շինած է Սիմֆերոպոլի հայոց աղջկանց ուսումնարանի շէնքը իւր բակով եւ բոլոր բնակարաններով 1892 թ.**»:³¹⁷ Նույն բարերարը կառուցել է նաև Եվպատոքիայի հայոց ուսումնարանը նախորդից մեկ տարի առաջ՝ 1891 թ.:

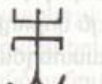
Արևելյան Եվրոպայի, մասնավորապես Ուկրաինայի (Լվովի) 16-18-րդ դարերի հայկական կոթողների վրա՝ հիշատակագրությունից հետո, քանդակված են հանգուցյալների տոհմանշանները:³¹⁸ Դրանց մի զգալի մասը փորագրված է ճոխ զարդաքանդակների մեջ, բանաստեղծական հանգավորում ունեցող բնագրերով:

Բուլղարիայի հայկական հիշատակագրային վիճակներն ուսումնասիրել և հրատարակել է Արա Մարկոսը: Բազմաթիվ հիշատակագրեր՝ հայերեն և թուրքերեն լեզուներով, բուլղարերեն թարգմանությամբ Արա Մարկոսը տպագրել է "Музеи и пламетници на културата" հանդեսի էջերում³¹⁹ և այլուր:³²⁰

Խաչքարեր և կոթողներ կանգնեցվում էին ոչ միայն հանգուցյալների աճյունների վրա, այլև պատմական լայն հնչեղություն ունեցող իրադարձությունների կապակցությամբ: Դրա վառ ապացույցներից է ամիրսպասալար Ջաքարե Ջաքարյանի կանգնեցրած խաչքարը՝ Ամբերդը սելջուկ-թուրքերից ազատագրելու առթիվ:

ՏՈՐՄԱՆՇԱՆՆԵՐ

Ստեփաննիներ
1538 թ.

Ստեփո Քայ
16-րդ դ.

Ալենքելներ

Ստեփաննիներ
1541 թ.

Նիկորովիներ

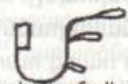
Գրիգոր Բալզամովիչ
1712 թ.

Ավեդիկ Վարդանովիչ
1645 թ.

Անհայտ հայ

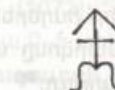
Բարդուղ. Ջիմորովիչ
1671 թ.

Անհայտ հայ

Ստեփաննիներ

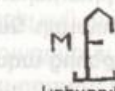
Ստեփաննիներ

Կրեսցո Ջահնովիչ
18-րդ դ.

Յասկևիչներ
1704 թ.

Կրեսցոյենց
1664 թ.

1. Նիկորովիներ
2. Փիրունովիներ
18-րդ դ.

Թեոդատ
Ֆարուխովիչ
18-րդ դ.

Ստեփաննո
Ստեփաննիչ
1730 թ.

Խոջա պր.
Լազար
1602 թ.

ՏՈՐՄԱՆՇԱՆՆԵՐ

1483 թ.

Քրիստոֆ
Ավգուստինովիչ
1728 թ.

Քրիստափոր
Ավեդիկ Բեռնատովիչ
17-րդ դ.

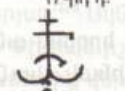
Յակոբ-Աստվածատուր
Բեռնատովիչ
1770 թ.

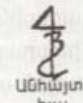
Իվաչըր
Ֆիլիպովիչ, 1635 թ.

Անհայտ
հայ

Գրիգոր
Կասյանովիչ
1738 թ.

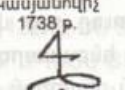
Անհայտ
հայ

Բալտազար Գլովա
1530 թ.

Անհայտ
հայ

Ստ. Յոզեֆովիչ
1707 թ.

Յասկևիչ
16-րդ դ.

Անհայտ հայ

1691 թ.

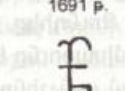
Անհայտ հայ

Թեոդոր
Յասկևիչ, 1699 թ.

Անհայտ հայ

Ջաքարիա
Բոզդանովիչ
1688 թ.

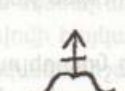
Անհայտ հայ

Պան Լազար
Կարնիկ

Ստեփանիչ

Ստեփանիչներ

Անճեյ
Չեխովիչ

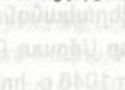
Ստեփանովիչ
18-րդ դ.

Ստեփանիչ

Ստեփանիչներ

Անճեյ
Չեխովիչ

Ստեփանովիչ
18-րդ դ.

Ստեփանովիչ
18-րդ դ.

3. ՆՎԻՐԱՏՎԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Նվիրատվական բովանդակության վիճազրեբուն հատուկ նշվում են գործարքի ժամանակը, նվիրատուները, նվիրատվության նպատակը, անշարժ կամ շարժական գույքի անվանումը և վկաները: Նվիրաբերողը, ինչպես կտեսնենք ստորև, ստանում է բարոյական հատուցում՝ հոգու փրկության համար պատարագներում հիշվելու ակնկալիքով: Նվիրատուի ցանկությամբ եկեղեցու հայրերը նշանակում են պատարագների օրերը՝ Դոգեգալուստ, Տյառնընդառաջ, Ս. Գանբարձում, և քանակը: Անուն առ անուն հիշատակվում են այն անձինք, որոնց հոգու փրկության կամ «յերկարկենդանութեան» համար մատուցվելու են պատարագներ:

Օրինակ՝ Սյունիքի գահերեց իշխան Սմբատ Օրբեյանը եկեղեցու սպասավորներին պարտավորեցնում է Նորավանքի Ավագ խորանում (Ս. Նախավկայի) պատարագներ մատուցել իր արյան մերձավորների համար. շաբաթ և կիրակի՝ իր հայր Լիպարիտ իշխանի, հինգշաբթի՝ մոր՝ Ասփայի, երկուշաբթի՝ եղբայր Էլիկունի, չորեքշաբթի՝ մյուս եղբայր Իվանեի և ուրբաթ օրը՝ կիսօրյա հանգուցյալ եղբայր Փախրադոլայի:³³⁵

Երբեմն նվիրատուները ցանկություն են հայտնում պատարագներ մատուցել իրենց անվանակից սրբերի հիշատակության օրերին: Այսպես, ոմն Գակոբ խնդրում է իր մասին հիշատակել Ս. Գակոբի տոնին:³³⁶ Մեկ այլ հավատացյալ, կարողում ենք 1339 թ. վիճազրեբից մեկում, քանի որ կրում է Սարգիս անունը, ցանկություն է հայտնում իր մասին հիշատակել հատկապես Ս. Սարգսի տոնին:³³⁷

Վիճական արձանագրություններում բազմաթիվ վկայություններ կան **հողատարածքներ**,³³⁸ **այգիներ** (երբեմն՝ կատապան-այգեգործների հետ միասին)³³⁹ **ջրաղացներ** (կամ ամբողջովին և կամ մասնակիորեն),³⁴⁰ **ծիթիանք-սրանոցներ** (նույն սկզբունքով),³⁴¹ **վեցկի**,³⁴² **լծկան եզներ**,³⁴³ **ոչխարներ**,³⁴⁴ **կանխիկ դրամ (դահեկան, դուկատ, դեկան, սպիտակ)**,³⁴⁵ **եկեղեցական սքեմ և սրբազան գրքեր** (շուրջառ, ավետարան և այլն),³⁴⁶ **կուղպակ (կրպակ)-խանութներ**³⁴⁷ նվիրաբերելու մասին:

Լինում են դեպքեր, երբ տարբեր եղանակներով գնելով այս կամ այն տիրույթը, հողակտորը՝ նվիրաբերում են հենց իրենց ազգատոհմին սպասարկող հոգևոր կենտրոնին:³⁴⁸ Օրինակ՝ Վայոց ձորի վիճազրեբից և մատենագրական աղբյուրներից հայտնի Գոնցա իշխանուհին ոսկյա ապարանջանի դիմաց գնելով որոշակի հողակտոր, նվիրաբերում է Գերհերի Ս. Սիոն վանքի սպասավորներին:³⁴⁹

Շատ դեպքերում նվիրատվությունները անուն առ անուն չեն նշվում, այլ լոկ արձանագրվում են իբրև «հոգույ արդիւնք» կամ «հալլալ ընչիւք» և նմանատիպ բանաձևումներով:³⁵⁰

Նվիրատվական արձանագրություններում հատուկ նշվում են այն հարկերն ու տուրքերը, որոնց վճարումից այդուհետև ազատվելու են մոր սեփականատե-

րերը: Օրինակ՝ Սյունիքի մեծ իշխան Տարսայիճ Օրբեյանը Սիրանես ճարտարապետին ազատում է **ամիրային, պարոնին, ձեռնավորին և շուրտային** (նստիկանապետին) տրվելիք հարկերից:³⁵¹ Ստեփանոս Օրբեյան պատմիչ-մետրոպոլիտը Նորավանքի սպասավորներին շնորհում է իր «**հոգույ մասնաբաժինն**», «**ազատ յամէն աշխարհական հարկաց՝ ի դիւանէ, ի խալանէ եւ յամէն չարտ**»:³⁵²

Նվիրատվական ակտերը կազմելիս վկաների ներկայությամբ արձանագրվում էր, որ նվիրատուն հոգեպես առողջ է, պահի ազդեցության տակ չի կատարվել ընծայաբերումը կամ իրավունք ունի ստացողը շարժական կամ անշարժ գույքը գրավ դնել, վաճառել և այլն: Նվիրատվական գործարքը ամրագրվում էր վկաների ստորագրություններով և անեծքի բանաձևով: Ստ. Օրբեյանի նվիրատվական արձանագրություններից մեկն ավարտվում է հետևյալ ամփոփումով.

*«Եթե որ... խափանել խորհի յափշտակել զտուրքս եւ կամ ժառանգաւորացո ծուլանալ եղեալ սահմանիս՝ ընդ անլոյծ նզովիւք եղիցին ՅԱՅ ամենակալէն եւ յամենայն սրբոց երկնաւորաց եւ երկրաւորաց, ընդ Կայենի եւ ընդ Յուդալլի եւ Արիոսի պատժել խայտառակեցիցին, մեր մեղացն պարտական եղիցիւն. թէ Տաճիկ աւագ փոխի եւ խլել ջանա ՅԱՅ եւ ամենայն սրբոց նզոված եղիցի եւ իւր փեղամպարէն՝ ի Մահնետէ ապիգար եւ Ռ (1000) Ռ (1000) նալաթ լինի մեռելաւք եւ կենդանաւք...»*³⁵³

Անեծքի բաժնում հաճախ հիշատակվում են տիեզերական երեք ժողովները և 318 հայրապետները:³⁵⁴

4. ԻՐԱՎԱ-ՎԱՆՈՆԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Նվիրատվական արձանագրությունների նմանակությամբ են կազմվում իրավա-կանոնական բնույթի պայմանագրերը կամ համաձայնագրերը, որոնք ի տես ամենի փորագրվում են տաճարների, տաճարամերձ շինությունների կամ առանձին հուշակոթողների վրա:³⁵⁵ Փաստագիրը ստորագրում էին գործարքին մասնակցող երկու կողմերը, վկաները,³⁵⁶ որոնք իրենց կնիքներով և ստորագրություններով վավերացնում էին կատարված գործարքը:

Թագավորը կամ ազնվականը իրավական ակտը կնքում էին իրենց արքունական կամ իշխանական մատանիներով («**մատանի եղաւ**»), մյուսները պարզապես «**մատանում էին**» այսինքն՝ ձեռքի մատով դրոշմում էին փաստաթղթի վրա:³⁵⁷ Առք ու վաճառքի կամ նվիրատվական արձանագրություններում հատուկ նշվում են տվյալ օբյեկտի անունը, տեղադրությունը, աշխարհագրական սահմանները, գործարքի պայմանները և այլն: Իրավաբանական գործառույթի ցայտուն օրինակներ կան Ստ.Օրբեյանի «Պատմութիւն տանն Սիսական» աշխատության էջերում:³⁵⁸ և վիճական արձանագրություններում, որոնցից օգտվել է մեծանուն պատմագիրը: Մեզ են հասել իրավական բնույթի բազմաթիվ փաս-

տագրեր ջրից օգտվելու³⁵⁹ (ջրօգտագործման իրավունք), ջրադացներն ամբողջովին կամ մասնակիորեն նվիրաբերելու,³⁶⁰ գյուղերի սահմանները որոշելու (սահմանաքարերի կամ սահմանախաչերի միջոցով),³⁶¹ հարկերի ու տուրքերի հաստատման, նվազեցման կամ խստա վերացման, ջրի և հողատարածքի համար գյուղացիական վեճերի ու խռովությունների կարգավորման վերաբերյալ բազմաթիվ վիճազություններ:

Վիճազերում կան մի շարք վկայություններ այն մասին, երբ ժողովրդի սոցիալական ծանր վիճակը հաշվի առնելով՝ երկրի բարձրագույն իշխանություններն ու տեղական ավատները թեթևացնում (պակասեցնում) կամ բոլորովին վերացնում էին ազգաբնակչությունից գանձվող հարկերն ու տուրքերը: Սարդասիրական բնույթի այս իրավական ակտերը կատարվում էին աշխարհիկ և հոգևոր առաջնորդների համաձայնությամբ և համատեղ ջանքերով: Անիի վիճազներից մեկում հիշատակված է, որ քաղաքի ավագանին, նկատի ունենալով «**դժուարութիւն քաղաքիս**», վերացնում է «**գամենայն հարկապահանջութիւն**» (ամուն առ անուն հիշատակվում են վերացվող հարկերն ու տուրքերը):³⁶² Նույն քաղաքի մեծահարուստներից մեկը «**բաժարար**» Սարգիս Ծիլենցը, վերացնում է Արջոռառիճի Ս. Գրիգոր եկեղեցու սպասավորներից գանձվող «**մեծ ու փոքր**» բաժերը:³⁶³ Նույն կերպ է վարվում Անիի արքեպիսկոպոս տեր-Գրիգորը՝ Ապուղամը իշխանի որդին:³⁶⁴ Աթաբեկ Շահնշահի «**զուգակից**» խուանդզեն վերացնում է անասնահարկը (էշերի և կովերի տերերից գանձվող):³⁶⁵ Իվանեի որդի Ադրուղան Մեծն Ջաքարեի ծոռը, գիտակցելով, որ «**շատ հարկ էր ի վերայ**» (*անեցիներ*) դրած, վերացնում է դրանցից երեքը:³⁶⁶ Արբուղայի հրամանով ապահարկվում են Անիի ջրադացները:³⁶⁷ Հարկերից ժողովրդին ազատում է «**Պապքանի որդի Գեշը**»:³⁶⁸ Անիի կառավարիչ Բագրատ Վիկացին ավագանու հետ միասին կարգավորել է գանձվող հարկերի չափաբաժինը:³⁶⁹ Նվազեցվում է ջրօգտագործման համար «**ավգան**» կամ «**արգան**» կոչվող տուրքը:³⁷⁰ Հանվանք նշվում են վերացվող հարկատեսակները:³⁷¹

Նվիրատվական կամ այլ իրավական գործողություններ արտացոլող արձանագրությունները մեծ մասամբ սկսվում են հայոց թվականով՝ «**Ի թուին Հայոց...**», «**Ի թագաւորութեան**» կամ «**Յիշխանութեան**» (նահանգիս կամ գաւառիս), առավելապես Աստու անվան հիշատակությամբ – «**Անուամբն Աստուծոյ**», «**Կաման Աստուծոյ**», «**Յանուն Աստուծոյ**», «**Շնորհիւն Աստուծոյ**» և կամ «**Ի հայրապետութեան...**», «**Յանուն Ս. երրորդութեան**» և նմանատիպ բանաձևումներով: Կալվածագրային բնույթի արձանագրությունները մասն սկսվում են «**Կամ եղև ինձ...**» «**Այս իմ գիր է**» կամ «**Այս մեր գիր է**» կաղապարային կապակցություններով: Իրավական բովանդակություն ունեցող վիճազերը մատենագրական և վիճազրական սկզբնաղբյուրներում կոչվել են «**Գիր վճռի**», «**Պայման վճռի**»,

«**Արձան վճռի**», «**Արձան յիշատակի**» և համանման խորագրերով: Հատուցման բանաձևը կազմվում է (նվիրատվական բովանդակության վիճազերում) երկուստեք համաձայնությամբ, սահմանվում են հիշատակի կայուն օրեր և պատարագներ, որոնց քանակը պայմանավորված է լինում նվիրատուի առատ վարձատրությամբ:³⁷²

Չնայած մատեններում ինչպես մտ. վիճակն քննարկում էր, այնպես էլ

5. ԿՐՈՆԱ-ԲԱՐՈՅԱԽՈՍԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այսպես են կոչվում այն վիճազերը, որոնք արտացոլում են քաղվածքներ Ս. Գրքից, առավելապես Ավետարանից կամ Սաղմոսագրքից: Այս արձանագրությունները փորագրվում են պաշտամունքային օջախների պատերին և առանձին կոթողային հուշարձանների վրա: Իրենց բովանդակությամբ դրանք ծոներ և թախանձանք են առ Աստված, հիմներ առ Բարձրյալն, խոհա-փիլիսոփայական դրույթներ մարդկային կյանքի հավերժականության մասին:

Ղրիմի Թեոդոսիա քաղաքի Ս.Սարգսի եկեղեցու շքամուտքի բարավորից վեր մարմարակերտ սալաքարին փորագրված է Թագավորաց 4-րդ գրքի Ը զլխի հետևյալ հատվածը:³⁷³

«**Եւ արդ, Տէր, եղիցին աչք թո բաց եւ ականջք թո առ ի լսել զպաղատանս ժողովրդեան թո ի տեղուջս յայսմ**»: «**Ըստ գործոց ձերոց ելիցին ձեզ**» — կարդում ենք մեկ այլ վիճազում,³⁷⁴ որ մեջբերված է Պողոս Առաքյալի առ Կորնթացիս հղված Բ Թղթից:³⁷⁵ Վիճազերում խոսվում է առաքինության հասնելու, մարդկային բարվոք կյանք ստեղծելու նախապայմանների մասին, «**Երբ բանքն սպառին եւ գործքն թագաւորէն**»: ³⁷⁶ Ներկայացված է հավերժության գաղափարը. «**Մահկանացու ծնեալ, անմահ զիրն յիշատակ եթող**»:³⁷⁷ Մեջբերումներ կան առաքյալների և մարգարեների ասույթներից.

«**Ամէն ամէն ասեմ ձեզ, զի որ զբանն իմ լսէ եւ հաւատայ այնմ որ առաքեացն զիմ ընդունի զկեանս յաւիտենական եւ ի դատաստան ոչ մտանէ, այլ փոխեցաւ ի մահուանէ ի կեանս**» (Յովհ. Ե, 24):³⁷⁸

«**Ամէն ամէն ասեմ ձեզ, եթե ոչ հատն ցորենոյ անկեալ յերկիր մեռանիցի՝ ինքն միայն կայ, ապա եթէ մեռանիցի, բազում արդիւնս առնէ**» (Յովհ. ԺԲ, ԻԴ):³⁷⁹

Կրոնա-բարոյախոսական թեմաներով բազմաթիվ արձանագրություններ կան պաշտամունքային կառույցների ներգմբեթային քիվերին՝ շրճանաձև.

«**Եկայք առ իս ամենայն վաստակեալք եւ բռնաւորք եւ ես հանգուցից զձեզ**»:³⁸⁰

Իրենց հարկաբերական խնամակարգում հիմնականում վերացնում են հարկաբերական և հրատարակել է մեծախնայ Գ. Գրիգորի և Գրիգորի վիճազները սահմանափակում արտատրամիտ

կամ «Պրակտիկայի մանկատանի» «Կրթությանը մարտի», «Հոգնվե՛ք մարդկա՛ն»:

«Թոյլ տուք մանկատուրդ գալ առ իս եւ մի արգելուք զդոսա, զի այդպիսեացդ է արքայութիւն Աստուծոյ» (Սբ Դուկասու Գլ. ԺԸ):³⁶¹

Մի շարք արձանագրություններում փորագրիչները հայցում են Տիրոջ օգնությունը. «Տէր իմ Աստուած օգնեայ»³⁶² նաև իրենց իշխանների համար. «Տէլէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս աւագնէ Բիրթէլին (Բուրթելին), Բէշքեմին եւ Իւանէի»:³⁶³

Վիճազերում խոսվում է կյանքի անցողիկ լինելու և հոգու անմահության մասին.

«Որպիսի ինչ իցեն կեանք ծեր, զի իբր զմրորիկ էք, որ առ սակաւ մի երեւեալ եւ ապա ապականեալ» (Յակոբայ Թուղթ Դ, 14/15):³⁶⁴

Ինչպես նշեցինք, վիճազերում կան քաղվածքներ Սաղմոսից.

«Տէր լոյս իմ եւ կեանք իմ,
ես յունմէ երկեայց,
Տէր ապաւեն կենաց իմոց,
ես յունմէ դողացայց: (Սաղմոս ԻԶ):³⁶⁵

Հիշատակագրային բնագրերում հանգուցյալները Տիրոջն աղերսում են խաղաղությամբ ընդունել իրենց հոգին և հովանավորել Մեծ դատաստանի ժամանակ.

«Տէր, ընկալ զհոգի իմ խաղաղութեամբ»,³⁶⁶ կամ «Տէր ընդ հովանեալ քեւոց քոց հանգեայց»:³⁶⁷

Խառն բովանդակության կոչվում են այն արձանագրությունները, որոնցում առկա են հիշատակագրային, շինարարական, նվիրատվական իրավականոնական և կրոնա-բարոյախոսական բնույթի տեղեկություններ, որոնք հանդես են գալիս տրամաբանական սերտ կապակցությամբ՝ կազմելով մեկ բնագրային ամբողջություն:

Նման բնագրերը համեմատաբար ծավալուն են և փորագրվում են գերազանցապես մայրավանքերի և տոհմական եկեղեցիների պատերի տեսանելի մասերին:

Վերջին քանիստ հիշատակագրային արձանագրություններում հանդես են գալիս «Կրթությանը մարտի» և «Հոգնվե՛ք մարդկա՛ն» խոսքերը: «Մանուկ մատուցուի» (ԳԺ Բարդուհանի Կրթությանը մարտի) և «Հոգնվե՛ք մարդկա՛ն» (ԳԺ Բարդուհանի Կրթությանը մարտի) խոսքերը հիշատակագրային արձանագրություններում հանդես են գալիս «Կրթությանը մարտի» և «Հոգնվե՛ք մարդկա՛ն» խոսքերի հետ միասին:

Իրականում բովանդակություն ամբողջ վիճազերը մտնում են գրականության մեջ:

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԹՎԱԳՐՈՒՄԸ

Ոչ է պատմութիւն ճշմարիտ առանց ժամանակագրութեան
Մովսէս Խորենացի

Չեռագիր մատյաններում, ինչպես նաև վիճական բնագրերում թվագրությունը կատարվել է գերազանցապես Մեսրոպյան այբուբենի հիման վրա: Յուրաքանչյուր տառ ունի իր թվական արժեքը.

Ա - 1	Ժ - 10	Ճ - 100	Ռ - 1000
Բ - 2	Ի - 20	Ս - 200	Ս - 2000
Գ - 3	Լ - 30	Յ - 300	Վ - 3000
Դ - 4	Խ - 40	Ն - 400	Տ - 4000
Ե - 5	Ծ - 50	Շ - 500	Ր - 5000
Զ - 6	Կ - 60	Ո - 600	Ց - 6000
Է - 7	Ղ - 70	Չ - 700	Ի - 7000
Ը - 8	Ջ - 80	Պ - 800	Փ - 8000
Թ - 9	Ղ - 90	Ջ - 900	Ք - 9000

Ինչպես տեսնում ենք, այդուսակում բացակայում են օ և ֆ տառերը, որոնք հետագա ներմուծումներ են:

Մեսրոպյա (քրիստոնեական) թվականը ստանալու համար հայոց թվականությանը ավելացնում ենք 551, սակավ դեպքերում նաև 552 կամ 553, որն ընդունված է կոչել հայոց Մեծ թվական: Օրինակ՝ արձանագրությունը կազմված է հայոց :ՆՂԵ: թվականին (495-ին), սրան ավելացնում ենք 551 և ստանում ենք մեսրոպյա (քրիստոնեական) թվականը՝ 495+551=1046:

Ուրեմն, արձանագրությունը փորագրվել է Քրիստոսի ծննդյան 1046 թվականին:

Թվականություն արտահայտող տառերը, իբրև կանոն, երկու կողմերից վերցվում են միջակետերի, վերջակետերի երբեմն նաև երեքական կետերի մեջ՝ .LL., :ZL., :LF: և այլն: Մեզ հետաքրքրող տառերի վերևում երբեմն դրվում է հորիզոնական գծիկ՝ հապավման նշան (:ՊԵ:):

Կիրառվել են քանակական, դասական, հետսագույն շրջանում նաև կոտորակային թվականներ:

6-րդ դարով է թվագրվում Երուսաղեմի Չիթենյաց լեռան վրա գտնվող ռուսաց եկեղեցու հիմքից հայտնաբերված խճանկարի արձանագրությունը, որը հմտորեն վերծանել և հրատարակել է մեծանուն Գ. Յովսեփյանը:³⁶⁸ 7-րդ դարից սկսած՝ վիճազերն աստիճանաբար առատանում են: Մինչև օրս էջմիածնում,

Հոփսիսիմեի տաճարի վրա պահպանվել է Կոմիտաս կաթողիկոսի 618-թով թվագրվող շինարարական արձանագրությունը:³⁸⁹

Ե Ս Կ Ո Մ Դ Ա Ս Ե Կ Ե Դ Ե Ց Ա Դ Ա Ն Ս Ը Բ Ո Յ Հ Ո Ւ Ի Փ Ի Լ Ե Ի Կ Ո Չ Ե Ց Ա Յ Յ Ա Թ Ո Ռ Ս Բ Ո Յ Ն Գ Ի Է Գ Ո Ր Ի Շ Ի Ն Ե Ց Ի Չ Դ Ա Ճ Ա Ր Ս Բ Ո Յ Վ Կ Ա Յ Ի Ց Ս Ի Ի

9-րդ դարից հուշակոթողները վիճագրվում են զանգվածաբար (հիշենք իշխան Գրիգոր Ատրներսեհյանի 881 թ. խաչքարի արձանագրությունը Սողքի (Վարդենիսի) Մեծ Մասրիկ գյուղում և այլն):³⁹⁰ Հնագույն արձանագրություններից կարելի է հիշատակել Թալինի մայր եկեղեցու հայոց ՍԼԲ (232 + 551 = 783), թվականին բնագիրը, ուր հիշատակվում է Ուխտատուր վանականի և նրա եղբոր կողմից աղբյուրներ անցկացնելու մասին:³⁹¹

Երբեմն թվագրությունը կատարվում է ոչ ավանդական-դասական եղանակով, այսինքն՝ մեկ տառի թվական արժեքի փոխարեն գրվում են երկու տառեր, ըստ որում հարյուրավորից առաջ դրվում է միավորը: Օրինակ՝ ՌՉԽԴ (1744) գրելու փոխարեն գրում են ՌԵԽԴ (1000 + 7 x 100 = 1700 + 44 = 1744):³⁹² Եւոյն կերպ ՌՄԼԱ (1231)-ի տեղ գործածված է ՌԲԸԼԱ: Այսինքն՝ Մ-ի (200)-ի փոխարեն գրել են ԲԵ (2 x 100) և գումարել ԼԱ (31), որ նույնպես ստացվում է 1782՝ 551 գումարելուց հետո:³⁹³ Թվագրության այս ձևը հանդիպում է 9-րդ դարից,³⁹⁴ իսկ առավել զանգվածաբար՝ 17-18-րդ դարերից:

Վայոց ձորի արձանագրություններից մեկը թվագրված է ՇԵԽԹ,³⁹⁵ այսինքն՝ 500 + 100 + 49, փոխանակ գրելու ՈԽԹ (649 + 551 = 1200): Թվագրողները կարող էին գրել նաև ԵԵԽԹ, այսինքն՝ 5 x 100 + 49, սակայն այս դեպքում կստացվեր 549 և ոչ՝ 649:

Բանաստեղծական կաղապար ունեցող վիճագրերում թիվ արտահայտող տառերը կարող են գրվել իրարից հեռու՝ հանգավորման ուղիքը պահպանելու նպատակով: Օրինակ՝ Ուկրահնայի Յազլովեց քաղաքի հայոց եկեղեցու շինարարական վիճագրում կարդում ենք.

«...Կատարեցաւ Ռ թվին մախլապատ յիժօր մախաճորիդ
Եւ Յ ընդ նմին»

այսինքն՝ տաճարը կառուցվել է հայոց Ռ (1000) և Յ (70) թվականին. 1000 + 70 + 551 = 1621 թ.:³⁹⁶ Երբեմն հարյուրավորն ու տասնավորը գրվում են միասին, իսկ միավորը առանձին կամ եւ շղկապով: Օրինակ՝ Վանստանի Խոսրովանույշ թագուհու արձանագրությունը թվագրված է «ՆՅ Եւ Ը թուին»:³⁹⁷ Այս պարագայում ՆՅ-ն (470-ը) գումարելով Ը (8)-ին և ավելացնելով 551՝ ստանում ենք

1029: Ցաղաց քարի Ա.Հովհաննես եկեղեցու վիճագրերից մեկը փորագրված է հայոց «:ՆԴ: (490) Եւ :Ժ: (10) թվին», որ ամուսն է 500, փոխանակ գրելու Շ (500) թվին:³⁹⁸ Սա նշանավոր Հայր Վարդիկի շինարարական արձանագրությունն է, որ փորագրված է մերօրյա 1051 թվականին: Սևանի Առաքելոց վանքի դռան վրա փորագրվել է, որ այն պատրաստվել է «Ձ (900) Հա յոց թվ [ա] կանի ԼԵ (35) թիւ աւելի»՝ ժամանակ, այսինքն՝ 1486 թվականին:³⁹⁹ Տապանաքարերից մեկի վրա թվագրված է «Ձ (900) Հալլոց թւին ՂԱ (91) աւելլլ որդին...»:⁴⁰⁰ 991-ին գումարելով 551, կտանանք 1542,⁴⁰¹ փորագրության մերօրյա ժամանակը:

Ակզբնաղբյուրներում թվագրությունը կոչվել է Հայկական (Հայոց), Արամեան,⁴⁰² Ասքանագեան, Հայկագեան,⁴⁰³ Երբեմն՝ Արաջտության կամ Մարդեղութեան,⁴⁰⁴ Քրոնիկոնի և Հռոմեական հոբելյաններով:⁴⁰⁵

Օրինակ՝ Տաթևի վանքի արձանագրություններից մեկում կարդում ենք, որ երկհարկանի Ա. Ասովածածին եկեղեցին կառուցվել է՝

«Ի ՇՐՋԱԳԱՅՅՈՒԹԵԱՆ ՏՈՄԱՐԻ ՂԱՅԿԱԿԱՆ :Ժ: ԻՑ ՅՈՐԵՂԻԱՅ ԵՒ :Լ: ԵՒ :Ձ: ԹՎՈՑ...»⁴⁰⁶

Յուրաքանչյուր հոբելյան, ինչպես հայտնի է, հավասար է 50 տարվա. :Ժ: (10) հոբելյանը հավասար է 500-ի: Սրան գումարում ենք հայոց :Լ: (30) և :Ձ: (6) թվերը և ստանում 536, որին ավելացնում ենք 551 և որոշում տաճարի կառուցման ավարտի տարին՝ 500 + 30 + 6 + 551 = 1087:

Ուրեմն՝ հիշյալ եկեղեցին կառուցվել է 1087 թվականին:⁴⁰⁷

Մեկ այլ օրինակ՝ Ջմյուռնիայից Հայաստան բերված եկեղեցական վարագույրը պատրաստվել է «ԻԳ (23) ՈՐԵԼԵՆԻ ԻԲ (22) ԹԻԻ ՀԱՐԱՎՈՐԻ...» ժամանակ: Այստեղ նույնպես կատարում ենք բազմապատկման և գումարման գործողություններ. ԻԳ (23) հոբելյանը բազմապատկելով 50-ով՝ ստանում ենք 1150 (23 անգամ 50), որին գումարում ենք ԻԲ (22) և հայկական տոմարի 551 թիվը. 23 x 50 + 22 + 551 = 1723: Ուրեմն, հիշյալ վարագույրը պատրաստվել է 1723 թվականին Ջմյուռնիայի հոգևոր առաջնորդ Մանուել վարդապետի օրոք կամ նրա անմիջական մասնակցությամբ:⁴⁰⁸

Մեզ հասած հնագույն վիճական բնագիրը Տեկոթի տաճարի ավագ դռան արձանագրությունն է, որի գիպսե կրկնօրինակը ցուցադրվում է Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում: Այն վերծանել և գիտական շրջանառության մեջ է դրել պրոֆեսոր Կ.Գ. Ղաֆադարյանը:⁴⁰⁹

Որոշ արձանագրություններում թվականը տրվում է բացված տեսքով: Օրինակ՝ ՌԵՀԳ-ի՝ այսինքն 1173-ի փոխարեն գրվում է տառերով.

«...Հազար հարիւր եօթանասնի

Այսինքն՝ 1173-ին գումարում ենք 551 և ստանում շինարարության ավարտի թվականը՝ Ռ (1000) + Ե (100) + Հ (70) + Գ (3) + 551 = 1724: Հետևաբար, արձա-

նագրությունը փորագրվել է 1724 թվականին:⁴¹⁰

Արձանագրությունները թվագրվում են միաժամանակ և Փրկչականով, և Հայոց թվականով:

Օրինակ՝ Ղրիմի Ս. Խաչ վանքի շինարարական արձանագրության մեջ տրված է Փրկչական թվականը.

«...Ի ծննդեմ մարմնով Փրկչիմ
Յերեք հարիւր եւ հազարիմ,
Յուր եւ յիսուն սկսեալ ամին»:⁴¹¹

Այսինքն՝ Ս. Խաչ վանքի Ս. Նշան եկեղեցու շինարարության (կամ վերանորոգման) ավարտը եղել է 1358 թվականը: Ինչպես նշեցինք, որոշ արձանագրություններ ունեն և Փրկչական, և Հայոց թվականներ: Օրինակ՝ նույն Ս. Խաչի վերանորոգման արձանագրություններից մեկում կարդում ենք, որ Ս. Խաչը նորոգվել է 1751 թվականին.

«...Եղել ներթվոջ Փրկչիցիմ մերոյ 1751, իսկ ըստ Հայոց ՈՍ»:⁴¹²

Հետագայում արձանագրություններում նույնպես նկատում ենք կրկնակի թվագրությունը: Օրինակ՝ Կրեմլի Ջինապալատի արձանագրություններից մեկը թվագրված է 1818-ով, սակայն նրան զուգահեռ տրված է նաև հիջրային թվականը,⁴¹³ իսկ, որ նույնպես նշանակում է 1818: Մի շարք վիճաբերում տրված են (թվականի հետ միասին) ամիսն ու ամսաթիվը և նույնիսկ շաբաթները:⁴¹⁴

ԱՆԹՎԱԿԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Անթվակիր արձանագրությունների ժամանակը որոշվում է պատմական անձերի և իրադարձությունների հիշատակությունների միջոցով:

Օրինակ՝ Բուտ Սահառունու արձանագրության համաձայն Բագարանի եկեղեցին կառուցվել է «Երեսուն եւ չորրորդ ամի Խոսրովայ արքայլի...»:⁴¹⁵ Պատմությունից հայտնի է, որ Խոսրով Փարվեզը գահ է բարձրացել 590 թվականին:⁴¹⁶ Ղրան գումարում ենք 34 և ստանում 624, ուրեմն արձանագրությունը փորագրվել է 624 թվականին: Այս արձանագրության նմանակությամբ է փորագրվել Բագավանինը, որի տաճարի շինարարությունն սկսվել է «քսան եւ մի ամսույն ԱՄապահ Երակղի թագաւորի...» և ավարտին է հասցվել «ի քսան եւ իններորդ ամի նոյն Երակղի թագաւորի, յամսեանն նաւասարդի»:⁴¹⁷ Ուրեմն շինարարությունն սկսվել է 631-ին և ավարտվել 639-ին: Նույնը կարելի է ասել էջմիածնի Հռիփսիմեի տաճարի կառուցման մասին:⁴¹⁸

Անթվակիր արձանագրությունների փորագրության ժամանակը որոշելու համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել կառույցների հորինվածքային առանձնահատկությունները, ճարտարապետական մանրամասները, բնագրի տառերի հնագրական պատկերը: Ընթերցողը պետք է իմանա, թե ինչ փոփոխություններ են կրել դարերի ընթացքում Մետրոպոլիսի այբուբենի առանձին տառատեսակները հնագույն ժամանակներից ընդհուպ մինչև ուշ միջնադար:

Անթվակիր բազմաթիվ արձանագրություններ կան միջնադարյան վանքերի իշխանական դամբարանատներում. օրինակ՝ Սյունյաց իշխանագուհիների տապանաքարերին փորագրված է հանգուցյալի միայն անունը՝ Աշոտ, Դիմար, Ջևանշեր և այլն: Ինչպե՞ս որոշել նրանց վախճանվելու ժամանակը և ինքնությունը: Այստեղ վերծանողին մեծապես օգնում են մատենագրական և վիճազրական սկզբնաղբյուրները: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Աշոտը եղել է Սյունիքի իշխանաց իշխան, Վասակ թագավորի քեռայրը, Սմբատ և Գրիգոր Սյունյաց թագավորների հարազատ հայրը և այլն, Դիմարը՝ Հյուսիսային Հայաստանի թագավորագն Գուրգենի քույրը, Ատրներսեի իշխանի կինը, իսկ Ջևանշերը՝ Չազիկ մեծ իշխանի որդին, կաթողիկոս Վահան Սյունեցու հայրը և այսպես շարունակ:

Սյունյաց Սմբատ Բ (1040-1051) և Գրիգոր Ա (1051-1072) թագավորների կողքին հանգում է Հրանույշ (բնագրում՝ **Հրանոշ**) անվամբ մի կին:

Սյունիքում Հրանույշ անունով իշխանուհի գոյություն չի ունեցել (զոմե մեզ հայտնի չէ): Պարզվում է, որ Հրանույշ թագուհի եղել է Հյուսիսային Հայաստանում և հիշատակվում է Սանահնի վանքի 1063 թ. շինարարական արձանագրության մեջ,⁴¹⁹ իբրև զրատան (նշխարատան) կառուցող: Սակայն ինչ կապ ունի Վահանավանքի **Հրանոշը** Սանահնի վանքի Հրանույշի հետ: Այստեղ մեզ օգնում է պատմական անդրադարձը: Հայտնի է, որ 1040 թ. Դվինի ամիրա Աբուլ-լ-Ասվարը մեծաթիվ զորքով հարձակվում է Տաշիր-Չորագետի թագավոր Դավիթ Անհողիմի վրա: Վերջինիս, ի թիվս այլոց, օգնության է գալիս նաև Սյունիքի թագավոր Սմբատ Բ նորընծա թագավորը:⁴²⁰ Պատերազմի հաղթական ավարտից հետո, ամենայն հավանականությամբ, Սմբատն ամուսնանում է Դավիթ Անհողիմի դուստր Հրանույշի հետ և բերում է Կապան:

Այս վարկածն ամրապնդվում է այն իրողությամբ, որ թագուհի կարող էր կոչվել թագավորի կինը և ոչ՝ դուստրը, եթե մեկ այլ գահակալի կին չէր: 1063 թ. արձանագրության մեջ Հրանույշն իրեն կոչում է «**թագուհի**»: Նա Սանահնի վանքում թաղված չէ, ուրեմն՝ Դավիթ Անհողիմի դուստր Հրանույշը թաղված է Վահանավանքում՝ իր ամուսնու՝ Սմբատ Բ Սյունյաց թագավորի կողքին:

ՎԻՄԱԳԻՐ ԾԱԾԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ծածկագրությունը (հունարեն կրիպտոգրաֆիա-կրիպտոս՝ գաղտնի, գրաֆիա - գրություն) վկայված է տարբեր ժողովուրդների գրավոր հուշարձաններում: Ռուսական աղբյուրներում կոչվել է табарская грамота или литорея:⁴²¹ Հայկական ծածկագրության հարցերին տարբեր առիթներով անդրադարձել են Գ. Տաշյանը, Ս. Տեր-Ավետիսյանը, Բ. Սարգիսյանը, Ն. Պողարյանը, Բ. Կյուլեսե-րյանը, Մ. Բրոսսեն, Գ. Տեր, Սկրտչյանը, Երվ. Լալայանը, Լ. Խաչիկյանը, Կ. Ղաֆադարյանը, Պ. Մուրադյանը,⁴²² Ս. Սաղունյանը և ուրիշներ: Սակայն հիշատակված գիտնականներից առավել հանգամանալից և ծավալուն ուսումնասիրություն է գրել հմուտ աղբյուրագետ պրոֆեսոր Ա. Գ. Աբրահամյանը:⁴²³

Գրքում ամփոփված 400 ծածկագրերից 300-ը վերծանվել են նրա ջանքերով:

Ա. Աբրահամյանը հայկական ծածկագրերն ըստ բնույթի բաժանում է չորս հիմնական խմբերի՝

1. Բաղաբական,
2. Արհեստագործական,
3. Գրչածածուկ,
4. Առեղծվածային (առեղծվածագիր):⁴²⁴

Առավել շատ են (չուրք 50) գրչածածուկ կոչվող գաղտնագրերը (գրիչների ծածկագրերը), որոնք ներկայացված են եղբայրագիր, փոխարինագիր, գունարգիր, կետագիր, շրջագիր, ակրոստիքագիր և այլ ծածկագրերով: Բազմաթիվ են նաև սյունակետագրերը, ինչպես նաև խառնագրերը, կազմված հունարեն, արաբերեն և հայերեն տառերի միակցմամբ:

Երկլեզվյան (հայերեն և հունարեն) ծածկագիր ունի Ավանից Հայաստանի պատմության պետական թանգարան տեղափոխված օրորոցածև տապանաքարը: Արձանագրությունը դեռևս 1945 թ. հնտորեն վերծանել և գիտական շրջանառության մեջ է դրել երջանկահիշատակ պրոֆեսոր Կ. Գ. Ղաֆադարյանը:⁴²⁵ Ծածկագրի ուշադիր քննությունը ցույց է տալիս, որ Մեսրոպյան այբուբենի տասնավորների փոխարեն օգտագործված են հարյուրավորները, հազարավորների տեղ՝ միավորները և հակառակն:

Արձանագրության պատկերը հետևյալն է՝

ՏՐ ԵՁՐ ԶՈԼԿԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԵՇՄԱՐԻՏ ΔΞΑΘΕΤ ΨΘΞΖ ՍԱՄԵՂ ՇՈՒՈՒ Զ:

Ինչպես տեսնում ենք, Հ(70) Ա(1) Յ(300) Ո(600) Ց(6000)-ի փոխարեն ծածկագրված է Չ(700) Ո(1000) Լ(30) Կ(60) Զ(6): Նույն սկզբունքով է ծածկագրված **ԾԱՌԱՅ** բառը: Ա տառի փոխարեն ծածկագրված է 4-րդ սյունակի Ռ հազարավորը այսինքն՝ Ա>Ռ, Ռ>Ա հարաբերությամբ:

Հունարեն բառերի թարգմանությամբ պրոֆ. Կ. Ղաֆադարյանը վերծանել է.

«ՏԼԵՂ ԵՁՐ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԵՇՄԱՐԻՏ ԾԱՌԱՅ ԱՍՏՈՒԾՈՅ. ՍԱՄԵՂ ԾԱՌԱՅ ՔԼՐԻՍՏՈՍԻ»:⁴²⁶

1. ԵՂԲԱՅՐԱԳԻՐ է կոչվում ծածկագրության այն տեսակը, երբ նշված տառի փոխարեն կարդում ենք նախորդ կամ հաջորդ տառը: Օրինակ՝

ՄԵԼ ԻՔՍԷԹ:

Սանահնի վանքի գրատան պատի անկյան վրա փորագրված է եղբայրագիր հետևյալ ծածկագրությունը.

Ր Տ Վ Բ Տ Դ Լ Վ Խ Բ Ջ Բ Ն Ն Վ Լ Փ Վ Լ, որը կարդացվում է.

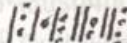

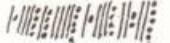
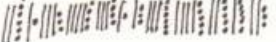
ՏՐ Ս Ա Ր Գ Ի Ս Ծ Ա Ռ Ա Յ Յ Լ Ի ՍՈՒՄ Ի Ք Լ Ր Ի ՍՈ Ս Ի:⁴²⁷

Արժվանիկ գյուղի (Սյունիքի մարզի Կապանի ենթամարզ) 10-11-րդ դդ. ծածկագրությունը հնտորեն վերծանել են Ա. Գ. Աբրահամյանն ու Ա. Ն. Շահինյանը:⁴²⁸

2. ՍՅՈՒՆԱԿԵՏԱԳԻՐ ԾԱԾԿԱԳԻՐԸ կազմվում է մեկից մինչև չորս սյուների և մեկից մինչև ինը կետերի միջոցով: Այս ծածկագրի բանալին է՝

- I (մեկ սյուն) - միավոր
- II (երկու սյուն) - տասնավոր
- III (երեք սյուն) - հարյուրավոր
- IIII (չորս սյուն) - հազարավոր:

Այս սյուներին կից կետերով ավելացնում ենք Մեսրոպյան այբուբենի առանձին տառերի թվական արժեքները, առանց գրելու, մտովի: Օրինակ՝

 - Գագիկ
 - Հայաստան
 - Անդրանիկ
 - Հայտնագործել և այլն:

Վերծանողը պետք է իմանա, որ դիցուք, ՀԱՅԱՍՏԱՆ բառում Հ տառը երկրորդ սյունակի 7-րդ տառն է, հետևաբար պետք է գրենք երկու սյուն և յոթ կետ՝ II: Կ-ն միավորների առաջին տառն է, ուստի անհրաժեշտ է գրել մեկ սյուն և մեկ կետ՝ I, Յ-ն հարյուրավորների երրորդ տառն է, ուրեմն գրելու ենք երեք սյուն և երեք կետ III: և այսպես շարունակ:

Ի դեպ, սյունակետագիր ծածկագրի նմուշ կա Արժվանիկի վիճագիր ծածկագրում:

Ստույգ վերծանելու առաջին նախապայմանը Մեսրոպյան այբուբենի անթերի իմացությունն է:

3. ԹՎԱԳԻՐ կոչվում է գաղտնագրության այն տեսակը, երբ յուրաքանչյուր ՀԱՅԱՍՏԱՆ նառանարհ՝ ԱՐՏԱՇԵՍ սմչարդիլ յանդիՕ յուն ծախջղ մն նարի

տառի փոխարեն գրվում է նրա թվական արժեքը: Օրինակ՝
Քաջիկ - 9000 1 900 20 60
Հասմիկ - 70 1 2000 200 20 60
Արտաշես - 1 5000 4000 1 500 5 2000 և այլն:

Ինչպես քանիցս նշել ենք Մեսրոպյան այբուբենում բացակայում են օ և ֆ տառերը: Օ-ի փոխարեն գրվել է Ա՛ երկբարբառը, որը բաղաձայնից առաջ կարողացվել է Օ (չնչին բացառությամբ), իսկ Ֆ-ի փոխարեն՝ Փ: Այս մասին մանրամասն խոսել ենք «Ա» երկբարբառի արտասանությունը» բաժնում:

4. ԳՈՒՄԱՐԳԻՐ ծածկագիրը լայն կիրառում ունեցավ XVIII-XIX դարերում հայ գաղթօջախներում: Ղրիմի Ս. Խաչ վանքի սեղանատան ավագանի այժմ չպահպանված սալաքարին փորագրված է եղել ռիթմիկ արձանագրություն, որն ավարտվում է հետևյալ քառյակով.

*«Եղ յիշատակ յիշել զհոգին
Վանցույ կնոջ Սարիամին,
Կշռածի եմ թվով Փրկչին
Եւ սեպտեմբեր ամսոյ քսանին».*⁴²⁹

Վերջին երկու տողը վիճագրության թվականն է՝
Կ (60) + Շ (500) + Ո (1000) + Ա (1) + Ծ (50) + Ի (20) + Ե (5) + Մ (200): Տառերի թվական արժեքները գումարում ենք և ստանում 1836: Այստեղ չենք գումարում 551, քանի որ արձանագրությունը ժամանակագրված է փրկչական թվով («**թվով Փրկչին**»):

Գումարգիր ծածկագրության հետաքրքիր նմուշ է նաև Թեոդոսիայի (Ղրիմ) հայոց Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցու տապանաքարերից մեկի չափածո հիշատակագրությունը, որն ավարտվում է հետևյալ տողերով.

*«...Տէրն տացէ ինձ վերնոն դաս.
Ճանաչ թվոյս ի բաց հացես
Զվեց եւ տասնեալին...»*⁴³⁰

Վերջին երկու տողը նույնպես գումարգիր ծածկագրություն է.
Ե (100) + Ա (1) + Ն (400) + Ա (1) + Զ (700) - 23 (զվեց և տասնեալին), ստանում ենք 1179, սրան գումարում ենք 551 և ունենում ենք արձանագրության ստույգ թվականը, այն է 1730:⁴³¹

Մեկ այլ օրինակ՝

*«...Ի թվականութեան Փրկչին մերոյ տես ըզնոյն Հայոցս...».*⁴³²

Այստեղ նույնպես գումարգիր ծածկագիր է. Ը ԸՆՆՈՅՆ բառը, որը նույն սկզբունքով վերծանվում է՝ Ը (8) + Զ (6) + Ն (400) + Ո (600) + Յ (300) + Ն (400): Այս բոլորը գումարելով՝ ստանում ենք փրկչական 1714 թվականը:

5. ՇՐՋԱԳԻՐ ծածկագիր կոչվում է այն գաղտնագրությունը, երբ տառերը գրվում են շրջված ձևով: Օրինակ՝ Արտաշես **ՍԺՃԱԶՂՄ**, Հայաստան **ՄԱՅՄԱՅՄԲ**

իշխանություն **ՄԻՈՅԵՂՈՄԱՄԵՃԻ** և այլն:

Շրջագիր ծածկագրի հետաքրքիր նմուշ ենք տեսնում Հայաստանի պատմության թանգարանում ցուցադրվող թևավոր խաչքարի վրա, որը բերված է Պոռշյան իշխանների վայոցձորյան տիրույթներից:

Շրջագիր ծածկագրերն ընթերցվում են հայելու կամ արտացոլող այլ առարկայի միջոցով:

6. ՓՈՆԱՐԻՆԱԳԻՐ ծածկագիրը փաստորեն նույն եղբայրագիրն է, սակայն այն տարբերությամբ, որ անհրաժեշտ տառի փոխարեն գրվում է նրա հաջորդը: Օրինակ՝ Արամ - գրվում է **ԲՅԲՅ**, Սողոմոն - գրվում է **ՎԶԵԶՉՉ**, Շահանդուխտ - գրվում է **ՈԲԶԲԵԶՏԾՐ** և այլն:

Ծածկագրության մի տեսակ է, երբ տառերը գրվում են զլխիվայր վիճակում:⁴³³

Ուսումնասիրողների կարծիքով՝ ծածկագրությունը, «վիճագրության ասպարեզ է թափանցել առնվազն 6-րդ դարից»:⁴³⁴ Ի շարք այլ ծածկագրերի, առավելապես մատենագրական աղբյուրներում հանդես են գալիս **օղակավոր**, **ճիրանավոր** (**ճիրանագիր**), **կտտորակագիր** գաղտնագրերը: **Գրչածածուկ** ծածկագրերում գաղտնագրվում է գրչի անունը և գրության թվականը: Դա ուղղված է նաև գրագողության դեմ, որպիսի փաստն արձանագրված է Հովհաննես գրչի 1310 թ. բնագրում:⁴³⁵

7. ԱՐՅԵՍԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ծածկագրերում գաղտնագրվում են օգտագործվող նյութերն ու առարկաները: Սակայն այս ծածկագրերը բացակայում են վիճագրերում. դրանք առկա են ձեռագիր մատյաններում:⁴³⁶

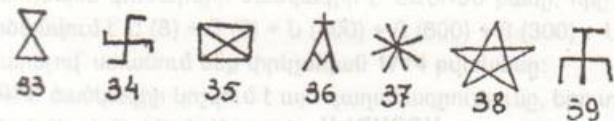
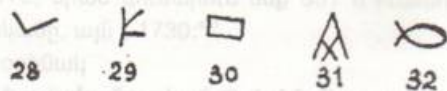
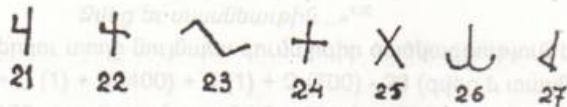
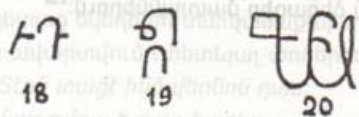
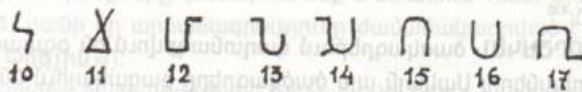
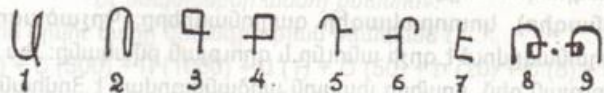

ՔԱՐԳՈՐԾ ՎԱՐՊԵՏՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐԸ

Աշխարհի ծայրերում բոլոր մենք գտնում ենք հիմա բեկորներ,
Որ տաշած կողերի վրա աստղածև խազեր են կրում,—
Արդ՝ կորած անուններն են ձեր, ով անանուն վարպետներ,
Որ կերտել էք լուռ ու անցել - և ձեր շունչը թողել դարերում...

Եղիշե Չարենց

Միջնադարյան հայ ճարտարապետների և քարգործ վարպետների մասին, ինչպես նշել ենք, առանձին ուսումնասիրություն է գրել ակադեմիկոս վինագրագետ-պատմաբան Ս. Գ. Բարխուդարյանը:⁴³⁷ Ի շարս այլ հարցերի, նա հատուկ քննարկման նյութ է դարձրել շինարար վարպետների նաև պայմանական նշանները, որոնք դրոշմված են նրանց կառուցած տաճարների, կամուրջների և այլ

Սյունի վանքի (Սիսիան) վարպետների նշանները

կոթողների վրա. դրանք շրջված տառանշաններն են, աստղանիշեր կամ այլ գծապատկերներ: Այս հարցերին անդրադարձել է նաև Ստ. Մնացականյանը:⁴³⁸ Զիմնահարցի համակողմանի քննությունը ցույց է տալիս, որ քարգործ վարպետների նշաններ կիրառվել են նաև վաղնջական ժամանակներում⁴³⁹ և ավանդաբար դրանք փոխանցվել են հետագա դարերին: Վանի թագավորության ժամանակ գործող վարպետների մի շարք նշաններ նկատելի են նաև միջնադարյան կառույցների վրա:⁴⁴⁰

Վարպետների նշաններ ենք տեսնում Դվինի կաթողիկե եկեղեցու պատերին,⁴⁴¹ Զվարթնոց տաճարում, Տաթևի Յաքուտ կոչվող հանդամասի եկեղեցու, Սյունի վանքի (Սիսիան) պատերին և այլուր:

Միջնադարյան վինագրերում շինարար վարպետները հիշատակվել են «ճարտարապետ», «քարգործ», «կազմող», հետագայում՝ նաև «գալֆա» և «տաշճի» անուններով: Մեզ են հասել այնպիսի տաղանդաշատ ճարտարապետների ու քարգործ վարպետների անուններ, ինչպիսիք են Տրդատը,⁴⁴² Մանուելը,⁴⁴³ Սամեհանը,⁴⁴⁴ Վեցիկը,⁴⁴⁵ Սիրանեսը,⁴⁴⁶ Մոմիկը,⁴⁴⁷ կազմողներ Պավղոսը, Զիրանը,⁴⁴⁸ Ղարտաշը,⁴⁴⁹ Շնոֆորշահը,⁴⁵⁰ Ավետիքը,⁴⁵¹ Յոհանեսը,⁴⁵² Ներսեսը,⁴⁵³ Չաքարիան,⁴⁵⁴ Մելիքսեթը,⁴⁵⁵ Ակբը,⁴⁵⁶ Գրիգորիկը,⁴⁵⁷ Աստուածատուրը,⁴⁵⁸ հայ շինարարական արվեստի հայտնի ներկայացուցիչներ «Մինաս և Սարգիս ճարտարապետները» (Ղրիմ),⁴⁵⁹ «Գալֆա Վարդանը»⁴⁶⁰ (Զիշնև), «Տաշճի Կիրակոսը»⁴⁶¹ և շատ ուրիշներ,⁴⁶² որոնց անունները փորագրված են իրենց կերտած հուշարձանների հաճախ աննկատ մասերին:

ՎԵՐՃԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

Վիմական բնագիրը գիտական արժեք է ստանում միայն այն ժամանակ, երբ վերծանությամբ հանդերձ ունենում է լուսանկար և նույնական գրչագիր:

Արձանագրությունը պետք է լուսանկարել օրվա այն ժամին, երբ արևի ճառագայթները շեղակիորեն ընկնում են տառերի վրա և նրանց ստեղծների մեջ առաջացնում սովորագծեր:

Վիմագրերը վերծանելիս կարելի է օգտագործել սրածայր փայտիկ՝ տառերի ստեղծները քարաքոսերից և կարծրացած հողից մաքրելու համար: Պետք է զգույշ լինել ճաքերի և քերծվածքների նկատմամբ: Վիմագրագետն իր հետ միշտ պետք է ունենա խոզանակ՝ քարի մակերեսը փոշուց մաքրելու և (եթե հնարավոր է) լվանալու համար: Սուր երկաթյա դանակը կամ մեխը քարի վրա խա-

գեր են առաջացնում և դժվարացնում են ընթերցումը: Երբ լույսի բացակայության պատճառով հնարավոր չէ արձանագրությունը լուսանկարել, այդ դեպքում դիմում ենք էստամպահանձան (էստամպաժի) եղանակին, այսինքն՝ արձանագրությունը կրկնօրինակում ենք հետևյալ մեխանիկական միջոցներով:

1. Հեղուկ (հալեցրած) վիճակում կաուչուկը լցնում ենք տառերի ակոսների մեջ և ծածկում նույն կաուչուկի բարակ թաղանթով. սառչելուց հետո զգուշորեն պոկում ենք քարից և ստանում բնագրի շրջագիր ստույգ պատկերը:

2. Հեղուկ (ջրիկ) գիպսը նույն եղանակով լցվում է արձանագրության մակերեսին և սառչելուց հետո առանձնացվում է: Ստացվում է շրջագիր արձանագրություն, որը մշակելուց հետո պարզորոշ ընթերցվում է:

3. Դեռևս 16-րդ դարից կիրառվել է էստամպահանումը թղթի միջոցով: Խոնավացրած թուղթը (նպատակահարմար է «ծծան թուղթը» կամ ֆիլտրի համար կիրառվողը) հպելով վացված քարի վրա՝ լաթով հավասարապես շփում ենք, որպեսզի թղթի վրա բշտիկներ չառաջանան: Չորանալուց հետո զգուշորեն անջատում ենք քարից: Գաջվածքը մշակվում է գրաֆիտով:

4. Չոր թուղթը դնում ենք քարի մակերեսին և ապա՝ թրջում: Այս դեպքում նույնպես պետք է զգուշանալ բշտիկներ գոյանալուց: Ապահով լինելու համար կարելի է օգտագործել 2-3 շերտ թուղթ: Չորանալուց հետո զատում ենք քարից և ծակելով դնում թղթապանակի մեջ:

5. Նույն կերպ կարելի է օգտագործել ֆուլգա, մատիտի փոշին (գրաֆիտ): Վերջինիս դեպքում անհրաժեշտ է ունենալ թափանցիկ թուղթ:⁴⁶³

Էստամպահանձան ժամանակ թույլ տված աննշան վրիպումը կարող է պատճառ դառնալ սխալ մեկնաբանությունների: Օրինակ՝ պատմական Մեծ Բուլղար քաղաքի (Թաթարստան) տարածքում հայտնաբերված արձանագրություններից մեկում էստամպաժի հիման վրա ընթերցվել է «ՏԻ ՍՈՒԹԻ» անձնանունը, սակայն իրականում բնագրում փորագրված է եղել «ՏՐԼՏ՝ ՍՈՒԹ ԼԻԻՆ» բառը, որի սխալ վերծանությունը հիմք է ծառայել այլևայլ վարկածների:

Վիճակն բնագիրը զրջագրելու համար այժմ օգտագործում ենք մի շարք արտատպող սարքեր, իսկ եթե դրանք բացակայում են, ապա վերցնում ենք սովորական մի արևի կողքից միացված էլեկտրական լամպով, վրան՝ թափանցիկ ապակի: Ապակու վրա դրվում է արձանագրության լուսանկարը՝ ամրացված կավճաթղթով կամ պատճենաթղթով: Ապա զգուշությամբ արտանկարում ենք երևացող տառերը կամ ցանկության դեպքում, նաև զարդանախշերը: Այնուհետև մատիտանկարը թանձրացնում ենք տուշով կամ այլ ներկանյութով:

Իբրև կանոն, կորպուս-ժողովածուներ կազմելու ժամանակ բոլոր բնագրերը պետք է ունենան զրջանկարներ: Այս պահանջն առավել կարևորվում է լուսանկարների բացակայության դեպքում:

ՀԱՅ ԳԱՂՁԱՎԱՅՐԵՐԻ ՎԻՍԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո (1045 թ.), երկրում ստեղծված քաղաքական ծանր պայմանների պատճառով, բազմաթիվ հայեր արտագաղթեցին մայր երկրից: Նրանց զգալի մասը, բազում զրկանքներ կրելով, հաստատվեց Ղրիմի թերակղզում, իսկ մյուսը՝ Վուլգայի ափերով բարձրանալով վեր, հանգրվանեց Մեծ Բուլղար քաղաքի տարածքում: 14-րդ դարի 30-ական թթ. սկսած՝ հայկական հոծ գաղութներ առաջացան առավելապես Ղրիմի հարավ-արևելյան ափերին: Հիմնականում Անի մայրաքաղաքից ու նրա շրջակայքից եկած հայ ազգաբնակչությունը այստեղ իր գոյությունը պահպանելու նպատակով կառուցեց ամրոցներ, հոգևոր-կրթական օջախներ, հիմնադրեց նորանոր քաղաքներ ու գյուղեր, որոնք կանգուն կամ ավերակված տեսքով հասել են մինչև մեր օրերը: Պատահական չէ, որ ջենովական աղբյուրներում Ղրիմի հարավ-արևելյան տարածքը միջին դարերում կոչվեց Armenia maritima - ծովային Հայաստան: Ղրիմի հայաշատ քաղաքներից էր Կաֆան՝ այժմյան Թեոդոսիան, որի բնակիչների գերակշիռ մասը կազմում էին հայերը: Միայն այս քաղաքում մերազնյա գաղթականները կառուցեցին 45 եկեղեցիներ, հիմնադրեցին իրենց պաշտպանական կառույցները («Հայոց բերդ»): Եկեղեցիներից յոթը առ այսօր պահպանվել են և վերանորոգվել ուկրաինացի մասնագետների ջանքերով:

1971 թ. Թեոդոսիայի Ս. Սարգիս եկեղեցու սրահներում բացվեց խորհրդային Միության մեջ առաջին (Անիից հետո երկրորդ) **հայկական քարեդարանը (Լապիդարիում)**,⁴⁶⁴ որի արձանագրությունները բնագրից ռուսերեն թարգմանվեցին տողերիս հեղինակի կողմից: Ղրիմի տարածքում հայտնաբերված շուրջ 400 արձանագրությունները,⁴⁶⁵ որոնցից 306-ը թվագրված են, հիրավի, խիստ կարևոր արժեք են ներկայացնում ղրիմահայ գաղութի պատմության համար:

Հայաբնակ հոծ գաղթօջախներ առաջացան Ղրիմի Կազարաթ (այժմ՝ ավերակ), Ղարասու (այժմ՝ Բելոգորսկ), Սուրբ Խաչ-Սուրխաթ (այժմ՝ Ստարի Կրիմ), Գեոզլ (այժմ՝ Եվպատոդիա), Ազմեչիդ (այժմ՝ Սիմֆերոպոլ), Սուրոժ-Սուղեյ (այժմ՝ Սուդակ) քաղաքներում և Թոփիլի (այժմ՝ Տոպուլևկա), Բախչիլի (այժմ՝ Բոգատոյե), Մեծ և Փոքր Սալա գյուղերում և այլ բնակավայրերում:

1475 թ. թուրքերը գրավեցին Ղրիմի թերակղզին: Օգտվելով պատեհ առիթից՝ թուրքերի հորդորանքով թաթարները մզկիթների վերածեցին Կաֆայի 21 հայկական եկեղեցիները, իսկ նրանց պատերին փորագրված վիճագրությունները տեղահանվեցին և մեծ մասամբ ոչնչացվեցին:

Ղրիմահայության կրթա-մշակութային խոշոր կենտրոնը **Ս. Խաչ վանքն** էր, որն առ այսօր կանգուն վիճակում պահպանվել է Ստարի Կրիմ քաղաքի մերձակա անտառապատ սարալանջին: Ինչպես վերը նշել ենք, այս խոշոր վանական միաբանության սրբազան հայրերը, մասնավորապես Յովհաննես կրոնավորը 1358 թ. ավարտին հասցրեցին գմբեթակիր Ս. Նշան եկեղեցու կառուցումը:

Թեոդոսիան հանճարել ծովանկարիչ Յովի. Այվազովսկու ծննդավայրն է: Այստեղ են գտնվում նրա հայանպաստ գործունեությանն ամենվոր մի շարք վիճագրեր, որոնք տարիներ առաջ բացվեցին նրա պատկերասրահի պատերի ծեփի տակից: Յովի. Այվազովսկու շինարարական գործունեությանը վերաբերող մարմարակերտ վիճագրեր հայտնաբերվեցին քաղաքի հայոց Ս. Սարգիս եկեղեցու պատերին: Դրանցից մեկում կարդում ենք.

«ՏԱՃԱՐՍ Ս. ՍԱՐԳՍԻ ՎԵՐԱՆՈՐՈՎԵՑԱՒ ՅԱԵՐԱՎԱՍ ՇՆՈՐՀՕՔՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ Ի 1888 ԱՄԻ, ՅՈՐԴՈՐԱՆՕՔ ԵՒ ՋԱՆԻՔ ԽՈՐԷՆ ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՍՏԵՓԱՆԷԻ, ԱՐ ՈՐ ՆՊԱՍՏԵՑԻՆ ՀԱՅԱԶՆ ՆԿԱՐՉԱՊԵՏ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՅՎԱԶՕՎԱԿԻ, ԸՆԾԱՅՕՐՆ ՀՈՅԱԿԵՐՏ ՊԱՏԿԵՐԱՑ ԵՒ ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԺՈՂՈՎՈՒՐՆ ՀԱՅՈՑ ԹԵՆՈՐԱՍԻՈՅ».⁴⁶⁶

Հայկական ծաղկուն գաղթօջախներից էր Լվով (ԼոՎ, Իլով, Լեմբերգ) քաղաքը, որի կենտրոնում առ այսօր վեր է հառնում 1363 թ. կառուցված հայոց սբանջելի եկեղեցին քառահարկ զանգակատնով (1571 թ.): Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի վիճագրական արշավախումբն այս տարածքից հայտնաբերել է տարբեր բովանդակության ավելի քան 100 արձանագրություններ:⁴⁶⁷

17-րդ դարի երկրորդ կեսին եպիսկոպոս Նիկոլ Թորոսովիչի և նրա համակիրների արարքի պատճառով աստիճանաբար ուժացման ենթարկվեց երբեմնի հզոր այս գաղթօջախը, որն ուներ ազգային կրթա-մշակութային հաստատություններ, հայեցի թատրոն, առևտրական-համքարային կազմակերպություններ, եվրոպայում հայտնի դեղագործական ընկերություններ: Այստեղ են ապրել ու գործել հայազգի ականավոր պատմաբան **Սադոկ Բարոնչը, քանդակագործ Թադեոս Բարոնչը**, ականավոր բժշկապետներ, դեղագործ քիմիկոսներ **Թեոդորոս և Հովսեփ Թորոսովիչները**, որոնցից առաջինը հայտնագործեց Տրուսկավեցի բուժիչ հանքաջրերը:

Լվովում և նրա շրջակայքում մի քանի տասնյակ արձանագրություններ են հայտնաբերվել լեհահայ ականավոր գործիչներ **Ավետիք Բեռնատովիչի, Կարլ Միկուլիի** և այլ հայորդիների մասին:

Հայաշատ գաղթօջախներ էին Կամենեց-Պոդոլսկը (խմելնիցկու մարզ), Յազլովցը (Տեռնոպոլի մարզ), Ակկերմանը (Օդեսայի մարզ), Կիևը և այլ քաղաքներ: Միջնադարում հայկական հոծ ազգաբնակչություն ունեին Մոլդովայի Գիրգորիոպոլ, Բելցի, Օրգեն և այլ քաղաքներ:

18-րդ դարի 70-ական թթ. վերջերին Ղրիմից Ռուսաստան գաղթած հայերի և անձամբ Հովսեփ արք. Արղությանի ջանքերով Դոն գետի ափին հիմնադրվեց Նոր Նախիջևան քաղաքը՝ մերձակա հինգ հայկական գյուղերով հանդերձ: Այս նոր հանգրվանում կառուցվեց դարձյալ **Ս. Խաչ** կոչվող վանքը, որի բակում հանգչում են Միք. Նալբանդյանը, Ռափ. Պատկանյանը, Հար. Ալանդարյանը և այլ նշանավոր հայորդիներ: Ռոստովի մարզի (ընդ որում՝ Նոր Նախիջևանի) տարածքից հայտնաբերվել են բազմաթիվ վիճագրեր,⁴⁶⁸ որոնք զետեղված են «Դիվան հայ վիճագրության» մատենաշարի VIII պրակում:

Առանձնակի արժեք են ներկայացնում Սանկտ-Պետերբուրգի, Մոսկվայի, Կազանի, Դաղստանի և այլ տարածքներից հայտնաբերված վիճագրերն ու քանգարանային ցուցանուշների մակագրությունները:⁴⁶⁹

Խոսելով մերձավոր Սփյուռքի, հատկապես Ռուսաստանի, Ուկրաինայի և Մոլդովայի հայակերտ դեկորատիվ արվեստի նմուշների մասին, պետք է ընդգծել, որ գեղարվեստական կատարելության առումով հատկապես առանձնանում են ղրիմյան խաչքարերն ու նրանց արձանագրությունները, որոնց զգալի մասը փորագրված է էլնդավոր (ուռուցիկ) տառերով և ծաղկագրերով: Այստեղ նկատելի է Աճիի քանդակագործական դպրոցի անտարակուսելի շարունակությունը և դրոշմը: Այդ են ապացուցում Թեոդոսիայի Ս. Սարգիս եկեղեցու պատերին ներքուստ և արտաքուստ ազուցված մարմարակերտ խաչքարերն ու նրանց գողտրիկ արձանագրությունները, որոնք եզերված են բուսական և երկրաչափական անկրկնելի զարդաքանդակների ճոխությամբ:

Ղրիմահայ կոթողներն ու վիճագրերը թվագրվում են հիմնականում XIV-XX-րդ դարերով: Նրանցում արտացոլված են հասարակական կյանքում տեղի ունեցած առավել նշանակալից իրադարձությունները, հանվանե նշված են տաղանդավոր մանրանկարիչներ, ճարտարապետներ, քարգործ վարպետներ, հոգևորականներ, վաճառականներ, մեծահարուստ բարեգործներ, արհեստավորներ, միով բանիվ՝ ամենատարբեր դասերի ու խավերի ներկայացուցիչներ: Ցավով ու ափսոսանքով ես կարդում ավազակ մարդասպանների ձեռքով սպանված կամ ծովամույն եղած հայորդիների հիշատակագրությունները: Արձանագրությունների զգալի մասը փորագրված է բանաստեղծական կաղապարով. կան քաղվածքներ Ս. Գրքից, հատկապես Ավետարանից:

Ուկրաինայի արևմտյան մարզերի հայկական արձանագրությունները փորագրված են հիմնականում հայերեն (մինչև XVI դարը), ապա մաս լեհերեն, լատիներեն և հայատառ ղփչաղերեն լեզուներով: Լվովի հայկական եկեղեցու ներսի պատերին ազուցված են Ղրիմից բերված մարմարակերտ խաչքարեր,⁴⁷⁰ մի շարք տապանաքարերի վրա փորագրված են նշանավոր գերդաստանների տոհմանշանները, որոնցից մի քանիսը հիշեցնում են Հին Հայաստանի հիերոգլիֆ նշանները:

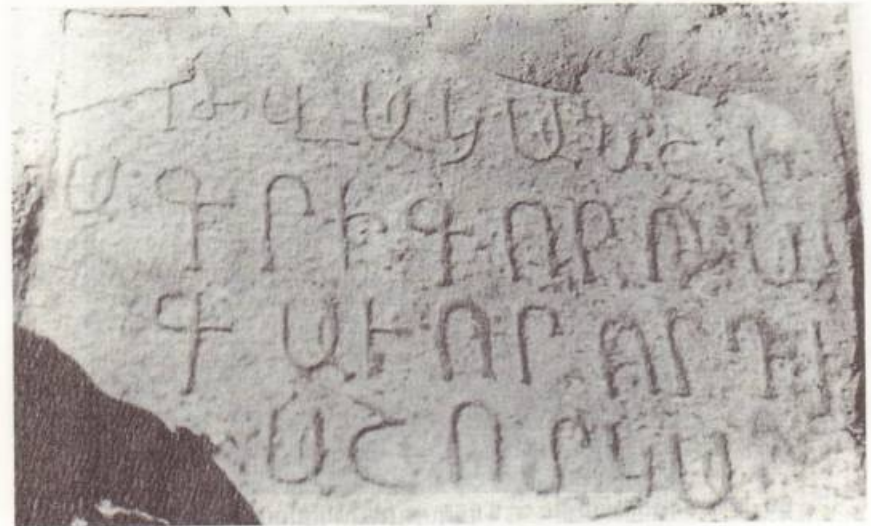
Նկար 1
Երուսաղեմի խճանկար արձանագրությունը

Նկար 2
Գրիգոր Մամիկոնյանի շինարարական արձանագրությունը (VII դ.)

Նկար 3
Պղամատ ծոծի ղգմախամառա շինարարական արձանագրությունը
Վահանավանքի 1046 թ. շինարարական արձանագրությունը

ծոծի ղգմախամառա ղղա Նկար 4 ա ղմքաղոյաթա ղմիղոյոյ
Գրիգոր Ա Սյունյաց թագավորի (1051-1072) տապանաբարը
Վահանավանքի մեծ տաճարում

Նկար 5

Սոփի թագուհու տապանաքարը Վահանավանքի մեծ տաճարի սյունասրահում (1081 թ.)

Նկար 7

Շահանդուխտ Բ թագուհու շինարարական արձանագրությունը (1086 թ.)

Նկար 6

Կյուրիկե թագավորագնի տապանաքարը Վահանավանքի մեծ տաճարի գավթում

Նկար 8

Մակարավանքի գավթի 1253 թ. արձանագրությունը

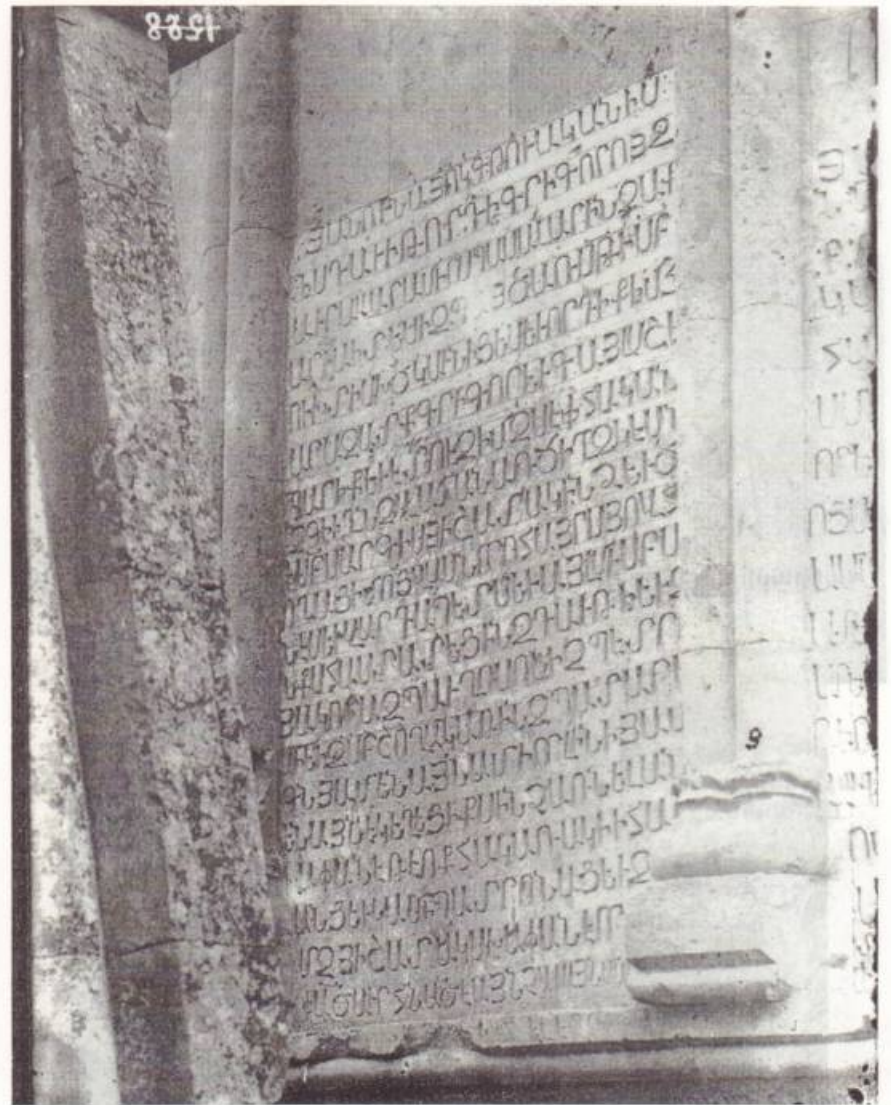
Նկար 9

Սյունիքի Հայրապետ Էպիսկոպոսի 1269 թ. խաչքարը Տաթևի վանքում

Նկար 10

Իշխան Տարսայիճ Օրբելյանի նվիրատվական արձանագրությունը (XIII դ.)

Նկար 10ա

Խծկոնքի 1214 թ. արձանագրությունը

Գրությունը 1294 թ. վերանորոգված է և 1294 թ. վերանորոգված է (ստորագրությունը)

Նկար 11

Վահրամի որդի Գրիգորի 1282 թ. արձանագրությունը (Վայոց ձոր)

Նկար 12

Տեր-Յովհաննեսի 1294 թ. արձանագրությունը Վարարակնի ջրանցքը վերականգնելու մասին (Գորիս)

Նկար 13

Պատմագիր, մետրոպոլիտ Ստ. Օրբելյանի 1295 թ. շինարարական արձանագրությունը Տաթևի ս. Գրիգոր եկեղեցու բարավորին

(Գմանագրոյմ հարանմ) զգրանագրոյմ զմարտիկոյմ զմարտիկոյմ զմարտիկոյմ

Նկար 13 ա
Իշխան Էլիկուն Օրբելյանի տապանաքարը (Ամաղուի Նորավանք)

Նկար 14
Իշխանուհի Թաճերի 1307 թ. նվիրատվական արձանագրությունը
Թանատի վանքում (Վայոց ձոր)

Նկար 14 ա
Բուրթել իշխանաց իշխանի ծաղկագիրը Ամաղուի Նորավանքում

Նկար 15

Գոնցա իշխանուհու 1345 թ. արձանագրությունը Զերիերում
(Վայոց ձոր)

Նկար 16

1362 թ. շինարարական-նվիրատվական արձանագրությունը Ղրիմում:

Նկար 17

1408 թ. շինարարական արձանագրությունը Թեոդոսիայում(Ղրիմ)

Նկար 18

Թեոդոսիայի
Հրեշտակապետաց
եկեղեցու 1425 թ.
շինարարական
արձանագրությունը

Նկար 19

Սարգիս կաթողիկոսի 1546 թ. արձանագրությունը Գանձասարի վանքում (ԼՂՀ)

Նկար 20

Ղրիմից Մոսկվա տարված արծաթյա խաչի 1682 թ. արձանագրությունը (Մոսկվայի Կրեմլի Ձինապալատ)

Նկար 21

Ղրիմի ս. Ուրբաթ եկեղեցու 1702 թ. վերանորոգման արձանագրությունը

Նկար 22 ա-դ

Աստեղնագործված խնկանոցի տապանակի 1725 թ. արձանագրությունը (Մոսկվայի Կրեմլի Ձինապալատ)

բ

վանքայն (1837)
ճանրողոմարմի . գ 1507 յողմոմն գազդան . ք ղնդր
ցմալուգողոթամածոյ

գ

(տալաքամիզն ղյնեղո՞ ղյաթյնոն) ցմալուգողոթամածոյ

դ

զնալուգողոթամածոյ
ցմալուգողոթամածոյ

Սկար 23

Ղրիմի ս. Խաչ վանքի 1751 թ. նորոգման արձանագրությունը

Նկար 24
Արծաթյա խաչ
Ղզլարից՝ 1756 թ.
արձանագրությանը
(Մոսկվայի Կրեմլի
Զինապալատ)

Նկար 25
Գրիգոր Խաղարյանի 1787 թ. տապանագիրը (հատված)

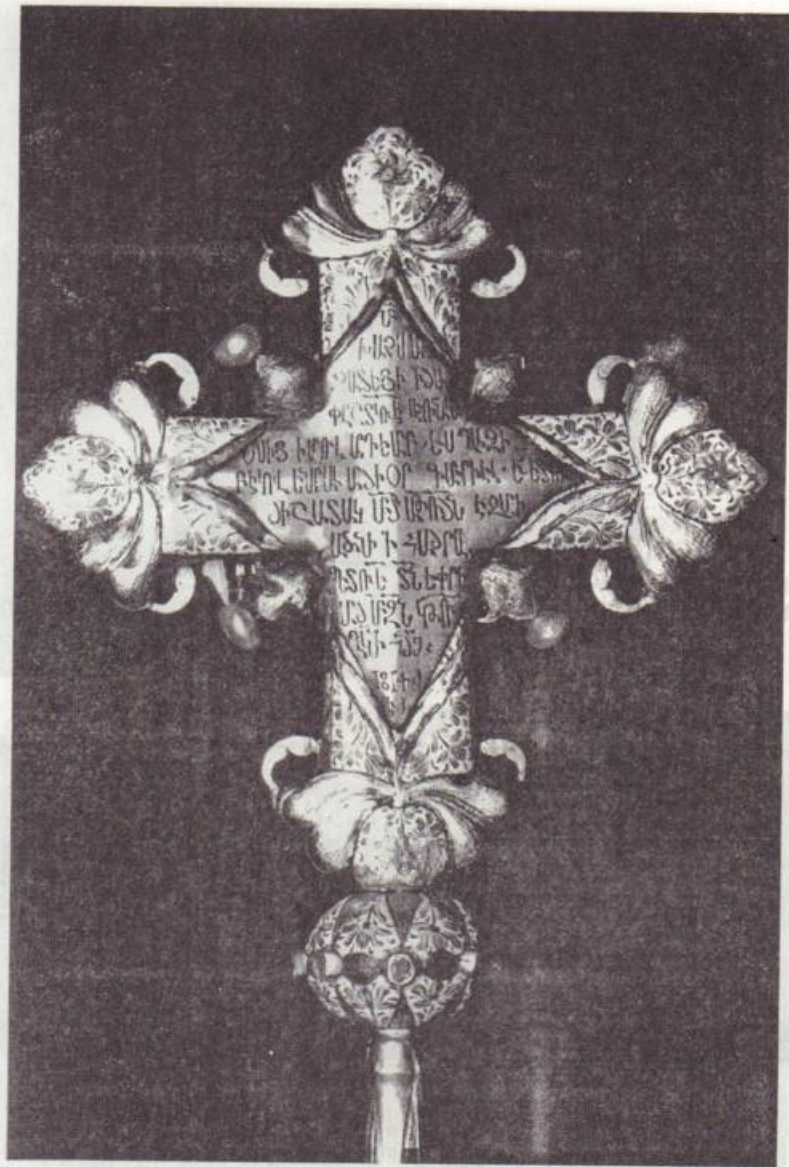

Նկար 26
Գեներալ Յովակիմ Խասատոյանի արձանագրված հուշակոթողը
Ս. Պետերբուրգում

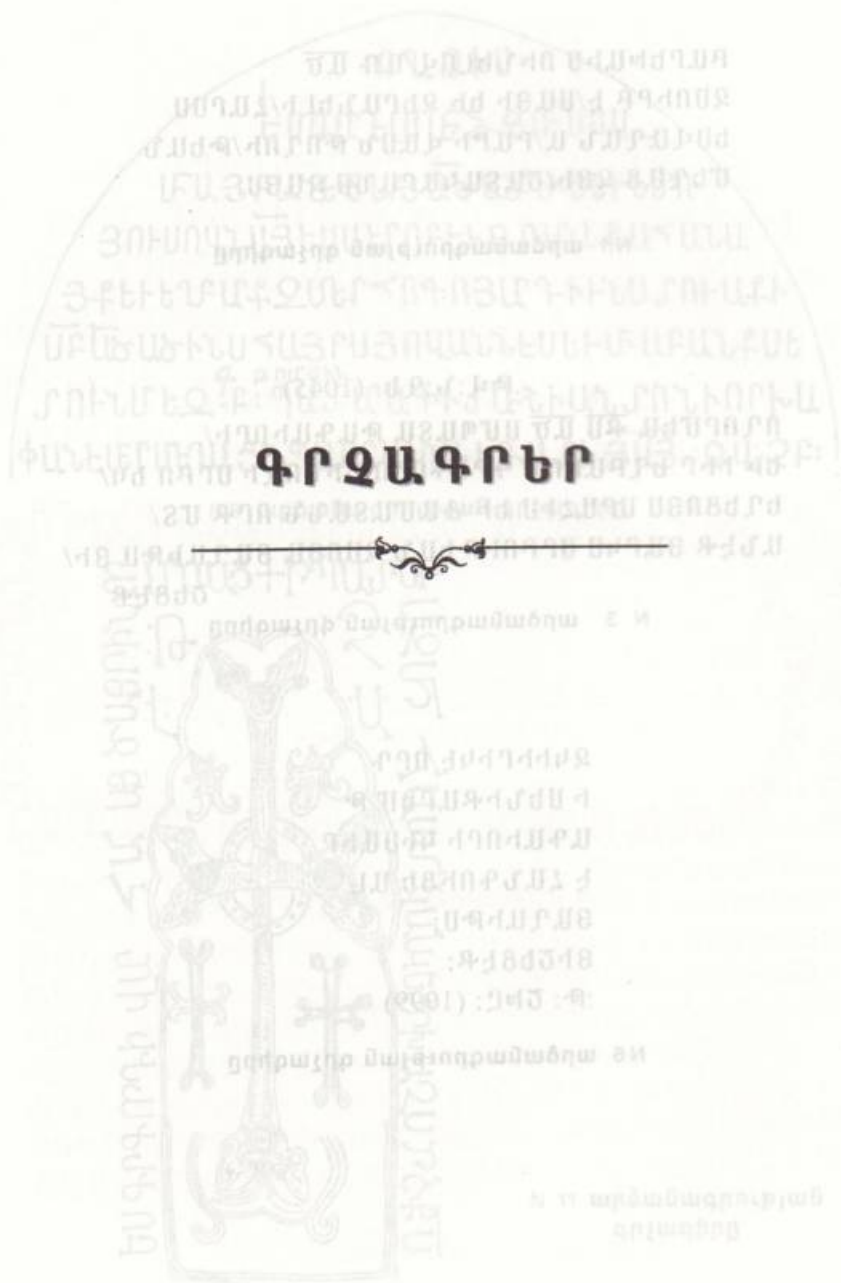
Նկար 27
Թեոդոսիայի ս. Սարգիս եկեղեցու բարավորի արձանագրությունը
85 դար
ցյախ ալմսո ծաղկյմ միմծախեչ .ս ղիյոյմզգրբա՛ր յմղղա՛Բ յաղմծ՛Բ
(մաղաբմազ .տճա մալգոնոտա՛ր .ալմսո՛Մ .գ Է18Բ)

Նկար 28

Գեներալ Գաբրիել Ղազիբեկովի՝ Ս. Էջմիածնին նվիրած ոսկյա խաչը
(1814 թ. Մոսկվա, Պատմության պետ. թանգարան)

ԳՐԶԱԳՐԵՐ

ԲԱՐԵԽԱԻՍ ՈՒՆԵԼՈՎ/ԱՌ ՄԾ
 ԶՍՈՒՐԲ Է/ՍԱՅԻ ԵՒ ԶԵՐԱՆԵԼԻ/ՀԱՐՍՍ
 ԵՍՎԱՂԱՆ Ա/ՐԱՐԻ ՎԱՍՆ ԹՈՂՈՒ/ԹԵԱՆ
 ՄԵՂԱՑ ԶՅԻ/ՇԱՏԱԿԱՐԱՆՍ ԶԱՅՍ:

N 1 արձանագրության գրչագիրը

:.ԹՎ:Ն:ՂԵ: (1045)

ՈՂՈՐՄԵԱ ՔՍ ՄԾ ՍՄՊԱՏԱ ԹԱԳԱՒՈՐԻ/
 ԵՒ ԻՒՐ ԵՂԲԱՒԻՐՆ ԳՐԻԳՈՐՈ ՇԻՆՈՂԻ ՍՐԲՈ ԵԿ/
 ԵՂԵՑՈՅՍ ՍՐԱՀԻՍ ԵՒ ԺԱՄԱՏԱՆՆ ՈՐՔ ՄՏ/
 ԱՆԷՔ ՅԱՐԿՍ ՍՐԲՈՒԹԵԱՆ ԶՍՈՑԱ ՅԱՂԱԻԹՍ ՅԻ/
 ՇԵՑԷՔ

N 3 արձանագրության գրչագիրը

ԶԿԻՒՐԻԿԷ ՈՐԳ
 Ի ՍԵՆԻՔԱՐԵՄ Թ
 ԱԳԱՒՈՐԻ ԿԻՍԱԻՐ
 Է ՀԱՆԳՈՒՑԵ ԱԼ
 ՅԱՂԱԻԹՍ:
 ՅԻՇԵՑԷՔ:
 :Թ: ՇԽԸ: (1099)

N 6 արձանագրության գրչագիրը

ՈՂՁԻՍ

ԵՍՁԱԵՄԼԵՃՅՈՒՍՈՎ

ՄԱՅԲԱՆԵՑ ԱՅ ԱՃԱՆԻՍԵԻԵՏՈՒ
 ՅՈՒՍՈՎՆ ԱՅԵՍՍԵՐՈՒԲԵԻ ԶՈՄԱ ՔԱՀԱՆԱ
 ՅՔԵԻԵՆԲԱՔՉՄԵՐ ՀՈԳՈՅԱԴԻԻՆՍՈՒԲԵԻ
 ՍԲԱՃԱԾԻՆՍ ՀԱՅՐՍՅՈՎԱՆՆԵՍԵԻ ՄԱԲԱՆԲՍԵ
 ՏՈՒՆՄԵՉ Գ: ԴԱՏԱԱԳԻՏԼԵՆԻ ԱՆՏՈՆԻՈՐԻԱ
 ՓԱՆԵԼԵՐՄԵՊԱՅՆՊԱՐՄԱԿԱԵԵԴԱՏԻ ՅԱՅ : ԶՎ: ՉԲ:

N 8 արձանագրության գրչագիրը

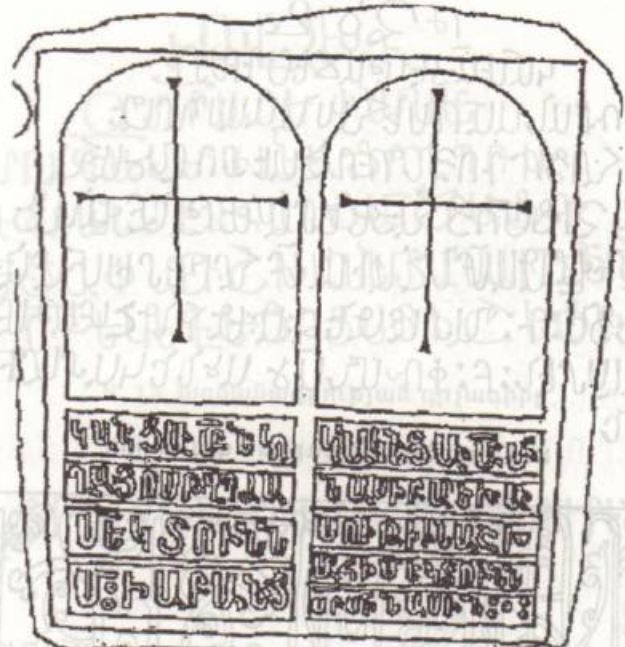

N 11 արձանագրության գրչագիրը

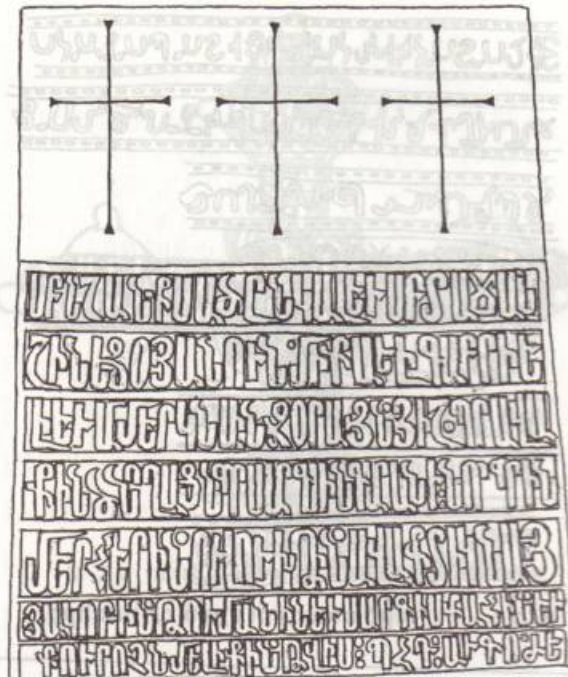

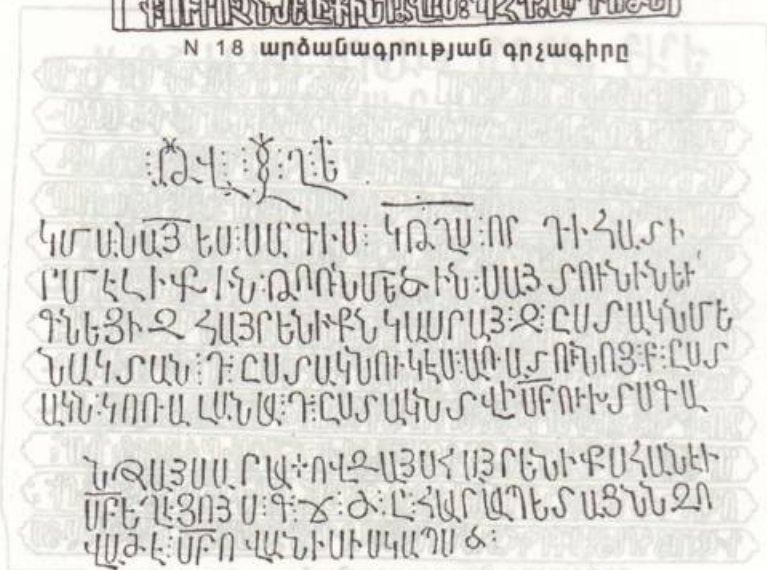
N 16 արձանագրության գրչագիրը

N 18 արձանագրության գրչագիրը

N 17 արձանագրության գրչագիրը

N 19 արձանագրության գրչագիրը

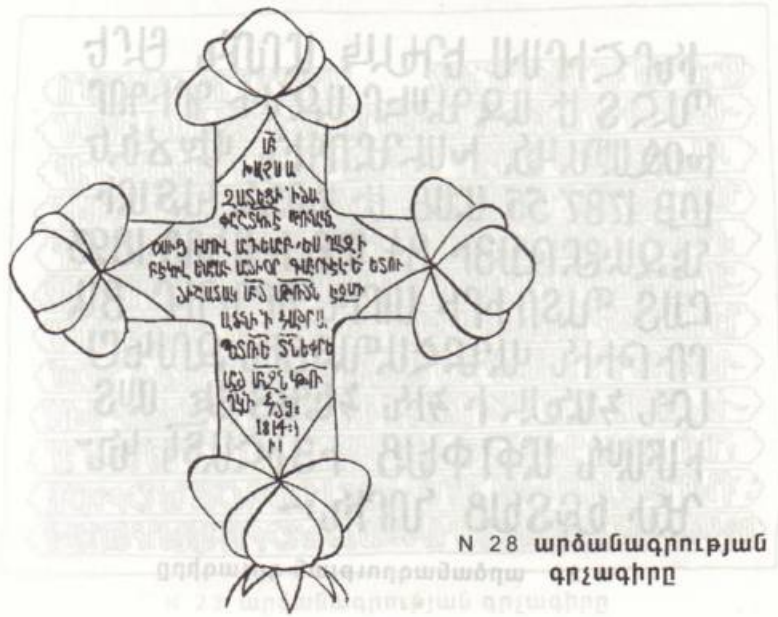

N 26 արձանագրության գրչագիրը

ՅԱՅԱ ՏԱԳԱՆ ԱՄՓՈՓԵԱ ԿԱՆ
ՈՍԿԵՐԳ ՅՈՎԱԿԻՄՅ ՈՐԴԻ ԲԱՐՍ ՂԻ
ԽԱՍՏՏԵԱՄ ՈՐԷՐ ԱՍՏԻՉԱՆ ԱՒ
ՂԵՆԵՐՍԻ ՄԻԲՕՐ Ե ԿԵԱԵՐ ՆՇԱ
ՆԱՑԻ ՍՐԲՈՅ ՆԱՏՍԱԿԻ Ե ՅԱՂԻՈ
ՂԵՆ ՊԵՈՐԳԱՅ՝ ՉՈՐՐՈՐԴԻ ԱՍՏԻ
ՃԱՆԻ Ե ՍԲՅ ԱՊԱԲԵԱՊԱՏԻ ԻՇ
ԽԱՆԿՆ ՎԵՍԻՄԻՐԻ ՉՈՐՐՈՐԴ ԱՍ
ՏԻՃԱՆԻ: ԾՆԵԱԵՐ ՅԱՏ ԾՆ 1756
Ի ԴԵՎՏԵՄԲԵՐԻ 1-ԻՆ: ՎԻՃԱՆԵՑԱՒ
ՅԱՏ ԾՆ 1809-Ի ՄԱՅԻՍԻ 10-ԻՆ:-

N 28 արձանագրության գրչագիրը

ԱՐ
ԻՊՔԱ
ՉԱՏՅՈՒ ԻՆՍ
ՓԵՐՏԻՆՏ ԹԻՎԱԿ
ՍՈՒՅ ԽՈՒՂ ԱՆԴՆԱԲԵՍ ՊԵՏՐՍ
ԲՅՈՒՂ ԵՍԻՆ ԱՄԻՐ ԳԵՐՄԵՆԵՆ ԵՍՈՒ
ՉԻՉԱՍԱՆ ՄԵՆ ԱՊՐՈՅ ԵՅՄԻ
ԱՍԿԻ ԿԱՐՐԻ
ՊԵՏՐՈՆ ՏՆԵԿԻ
ԱՅՈՒՆ ԿՈՒՐ
ՂԵՆ ԳՅՈՒ
1814-Ի
Ի

ԻՆԾՈՆՅԱՅՈՅ ԻՄԵՆՈՆՅՈՈՆՍՏՅԵՆ Ե
ԴՅԱՄԱՆ ԱԿՍԱԾ ԱՊԱՄԻԲԵՆԴՈՂԵՐՈՐԵՍԱՐԴ
Ս Ի ՅԱՅՈՅԱՆՈՒՆԻՆՍԵԻՄԵԾՎԱՆՈՂԱԿԵ
ՈՐՈՒ ԻՋԵՆՆԱԿԱՆ ՅԱՅՈՅԵՄԱՅՆՇԱՆՇԱՆ Ի
ԵՍԱՊԱՐԱՆԻ ԵՅՅԱՅՈՅՈՂԱԿՈՒՆԻ ԿՈՒՄԱՐԱՄԱՍՆ
ՍԻՆԵԱՅՈՂԱԿՈՒՆ ԶՈՂՈՐԵՐՈՒԹՅԱՆՅՆ ԱՊԱՐ
ԻՆՅԱԵՆԻՄԱՄԱԿՈՒՄԿՈՒՄԿԱՆՇԱՆՇԱՆՇԱՆ
ՇԻՆԵՅԻՉՈՒԲԱՆՈՂԱԿԵՍՉՈՐԵՐԻՆԻՆԱԿԵԱԼ
ՄԵԾՈՒՄԿԱՆ ԱԵԽԱՅԵՑԱՄԿՈՒՄՅՈՒՆՅՈՒՆ
ԵՄԵՆԱՎԱՆՈՇՆՈՒՆԻՆՅՈՒՆԻՆՅՈՒՆԵՄԱՉԱՄՇԻՆ
ՆԵ ԵՄԱԿՈՐՉՈՒՐ ԴԱՐԵՅԻԵՉՈՒՐԻՎԵՐԱՊԱՐԿԱՆ
ԱՄԱՔՆՈՒԲԻՆՉԵՄԵՉՈՒՐՄԻՅԻՄԵԿՈՐԿՈՅ
ՍՄԱՆՄԱՐԵԱՍԵԽԱ ՇՈՂՈՐԵՄԱՅԵՄԵՄԵՍԻ
ՍԱՐԿԻՍՄԱՄԱԿՈՐԱՅԵՆԵՂԵՅՈՅՍՅԵՆԵԼԻՅԲԱ
ԲԵՊԱՇԽՈՂԱԿՈՒ ՅՈՅՍՉԱՄԿԱՄԱՐԻՆ ՅԻՍ
ՆԵԱՍՄԱՐՈՒՔԱՆՍՄԻՄԱՍԱՐԵԱՄԻՎԱՆ
ՄԻՆՉԵԻԿԱՆՈՒՍՆԻՔԻ ԵՊԵՐՉՈՒՐՉԱՄԱԿ
ԵԱԿԱՓՈՅՈՒՆՆԱՐԱՄՆԱՐԱՆԵԱԼԻՅՈՒՅԵ
ԻԱԵՅՈՒՆԵՎԵՐԱՄԱՅՄԱՄԱՆ: ԻՌԵՎԵՐԱՄԻՄ
ՄՆԱՄԱՆՈՇՆԵՄԻ: ՉԵՅԱՄԻՅԱՄԱՆՈՒՔԻ
ՅԱՅՈՅԻՆԵՅԱՒՅԻՇՆԱՄԱՄԱՆՈՒՔԵՆՍԵՆ:

N 29 Կատրանիդե թագուհու շինարարական արձանագրության գրչագիրը

ՈՐ
Օ

ԱՄԱՐԱՅԵՍՐԳՐԻԳՈ՝
ԲԻԷԴԻՍԿՈՂՈՍՍԱՅՐԱՔԱՎԱ
ՔԻՍԱՆՈՒՄԱՌԱՅՈՂՈՒՄԵՔՆԱԿԱՆ
ՀԱՅՐԵՆԱՊՈՂՈՅՍՄԵՐՈՂՈՒ
ՕՏԱՐԿՔԱՆԱՄՅՔԱՎԱՔԱՅԵԱՅ
ՉՈՒՄՆԱՌԱՄԻՆՍԱՆՔԻՓՈՒՄ
ՐԵՆՍՈՒՄՅԵՆՄԵՉՉԱՄԳՐՈՂՉԱ
ՔԱՊԵՂԱՄԱՐԳՅԱՄԵՆԱՅՆԿԵԵ
ՅԻՅՈՒՆՈՒՆԿԱՉԱՉԱՐԲԱՐԲԱՐԻՄՈՒ
ԱՐՓԻՆԿԱՄԱԵԼԵՂԱՐԲԱՐԲԱՐԻՄՈՒ
ՉՄԵՅԵԱՅԻՆԿԵՆԵՂՈՒՄԻՆԵ
ԽԱՆՈՒՄԻՅԻՐԻՅՈՒՆԿԱՐԿԱՆՈՒՄԻՆԵ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՆԵԵՆՈՒՄԻՆԵՂՈՒՄԻՆԵ

N 35. Գրիգոր արքեպիսկոպոսի 1227 թ. արձանագրության գրչագիրը (ԱՄԻ)

ԿԱՄԱՐԱՅԵՍՐԳՐԻԳՈ՝
ԲԻԷԴԻՍԿՈՂՈՍՍԱՅՐԱՔԱՎԱ
ՔԻՍԱՆՈՒՄԱՌԱՅՈՂՈՒՄԵՔՆԱԿԱՆ
ՀԱՅՐԵՆԱՊՈՂՈՅՍՄԵՐՈՂՈՒ
ՕՏԱՐԿՔԱՆԱՄՅՔԱՎԱՔԱՅԵԱՅ
ՉՈՒՄՆԱՌԱՄԻՆՍԱՆՔԻՓՈՒՄ
ՐԵՆՍՈՒՄՅԵՆՄԵՉՉԱՄԳՐՈՂՉԱ
ՔԱՊԵՂԱՄԱՐԳՅԱՄԵՆԱՅՆԿԵԵ
ՅԻՅՈՒՆՈՒՆԿԱՉԱՉԱՐԲԱՐԲԱՐԻՄՈՒ
ԱՐՓԻՆԿԱՄԱԵԼԵՂԱՐԲԱՐԲԱՐԻՄՈՒ
ՉՄԵՅԵԱՅԻՆԿԵՆԵՂՈՒՄԻՆԵ
ԽԱՆՈՒՄԻՅԻՐԻՅՈՒՆԿԱՐԿԱՆՈՒՄԻՆԵ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՆԵԵՆՈՒՄԻՆԵՂՈՒՄԻՆԵ

N 36. Վախտանգ իշխանի 1248 թ. արձանագրության գրչագիրը (ԼԴԳ)

N 37. Մարտի Եվրոպական արձանագրության գրչագիրը (ԱՄԻ)

ՅԱՆԽԱՐՏԱԿԱԼ
ՏԵՐՈՒԹԵԱՊԱՆԱՆԻՆ
ԵԻՏԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵՏՐՍՏԵՓԱՆՆ
ՈՍԻԵԻՊԱՆՈՒԹԵՄԱԴԻՍԵՍՐԱՆ
ԱԴԻՍԵԻՊՈՒՐՉԱԴԻՍԻՆՅԵՍՏՐՅՈՒՆ
ՆՆԵՍԵԻՆԵՅԻԹՍՅԻԹԱՅԻՆԱՎԻՆ
ԵԻԵՊԵՏԵՏՆԱՅԻՆՍՈՒՆՅԵՆՅԵՆ

(40) Մարտի Եվրոպական արձանագրության գրչագիրը (ԱՄԻ)
N 37. Մարտի Եվրոպական արձանագրության գրչագիրը

ԿԻՆԵՍԱՐԿԱՆՈՒՆԵՄԱՆՈՒՄԻՆԵ
ՆՈՒՄՈՒՆԵՍՈՒՄԻՆԵՍՈՒՄԻՆԵ
ԱՆՈՒՄԻՆԵՍՈՒՄԻՆԵՍՈՒՄԻՆԵ
ՆՈՒՄՈՒՆԵՍՈՒՄԻՆԵՍՈՒՄԻՆԵ
ԱՆՈՒՄԻՆԵՍՈՒՄԻՆԵՍՈՒՄԻՆԵ
ՆՈՒՄՈՒՆԵՍՈՒՄԻՆԵՍՈՒՄԻՆԵ
ԱՆՈՒՄԻՆԵՍՈՒՄԻՆԵՍՈՒՄԻՆԵ
ՆՈՒՄՈՒՆԵՍՈՒՄԻՆԵՍՈՒՄԻՆԵ
ԱՆՈՒՄԻՆԵՍՈՒՄԻՆԵՍՈՒՄԻՆԵ
ՆՈՒՄՈՒՆԵՍՈՒՄԻՆԵՍՈՒՄԻՆԵ
ԱՆՈՒՄԻՆԵՍՈՒՄԻՆԵՍՈՒՄԻՆԵ

N 38. Վարդի Եվրոպական արձանագրության գրչագիրը

ԿԱՄԱՐԱՅԵՍՐԳՐԻԳՈ՝
ԲԻԷԴԻՍԿՈՂՈՍՍԱՅՐԱՔԱՎԱ
ՔԻՍԱՆՈՒՄԱՌԱՅՈՂՈՒՄԵՔՆԱԿԱՆ
ՀԱՅՐԵՆԱՊՈՂՈՅՍՄԵՐՈՂՈՒ
ՕՏԱՐԿՔԱՆԱՄՅՔԱՎԱՔԱՅԵԱՅ
ՉՈՒՄՆԱՌԱՄԻՆՍԱՆՔԻՓՈՒՄ
ՐԵՆՍՈՒՄՅԵՆՄԵՉՉԱՄԳՐՈՂՉԱ
ՔԱՊԵՂԱՄԱՐԳՅԱՄԵՆԱՅՆԿԵԵ
ՅԻՅՈՒՆՈՒՆԿԱՉԱՉԱՐԲԱՐԲԱՐԻՄՈՒ
ԱՐՓԻՆԿԱՄԱԵԼԵՂԱՐԲԱՐԲԱՐԻՄՈՒ
ՉՄԵՅԵԱՅԻՆԿԵՆԵՂՈՒՄԻՆԵ
ԽԱՆՈՒՄԻՅԻՐԻՅՈՒՆԿԱՐԿԱՆՈՒՄԻՆԵ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՆԵԵՆՈՒՄԻՆԵՂՈՒՄԻՆԵ

N 39. Լուստի շինարարական արձանագրության գրչագիրը (ԱՄԻ)

ԸՆՈՐՏԻԵԻՈՂՈՐՈՒԹՅԱՆ... ԳԻՍԾ
 ԻԼԵՆՑԲԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ... ՃՈՒՐԳՐԻ
 ԳՈՐՈՋԲԱՆՆԵՐԵՐԻ ՕՓՈՒՐԿՆԵՐՆԵՐԻ
 ԵՆՊԱՐՈՒՆՆԵՐՈՇԱՆ ԸՆԸՆԴՆԵՐԻ ԱԾԱ
 ՏՈՐԻ ՕՒՐԱԿԱՅԼ ՕՒՐԱԿԱՅԻՆ ԵՐԿՐԸ
 ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ՅԻՇԱՆԱԿՍԻՍՏՈՒԹՅԱՆ ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ՅԱՆՎԱԿԱՅԻՆ ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԴԱՏՈՂՔԱԻՐ
 ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ

N 40. Սարգիս Ծիլենցի շինարարական արձանագրության գրչագիրը (Աճի)

ԱՇՈՒՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԱՄՅԱՆԱԳՍՏԻԿԵՆԱԼՈՐՈՇՆԱԿԱՅԻՆ
 ՍՈՒՐՈՒՆՆԵՐԻ ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԱՆՏԵՆՏԱՍՏՈՒՆՆԵՐԻ ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԱՆՏԵՆՏԱՍՏՈՒՆՆԵՐԻ ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԱՆՏԵՆՏԱՍՏՈՒՆՆԵՐԻ ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԱՆՏԵՆՏԱՍՏՈՒՆՆԵՐԻ ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԱՆՏԵՆՏԱՍՏՈՒՆՆԵՐԻ ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԱՆՏԵՆՏԱՍՏՈՒՆՆԵՐԻ ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԱՆՏԵՆՏԱՍՏՈՒՆՆԵՐԻ ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԱՆՏԵՆՏԱՍՏՈՒՆՆԵՐԻ ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ

N 41. Սենակյաց Գանձակեցու շինարարական արձանագրության գրչագիրը (Աճի)

ԻՆՏԵՆՏԱՍՏՈՒՆՆԵՐԻ ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԻՆՏԵՆՏԱՍՏՈՒՆՆԵՐԻ ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԻՆՏԵՆՏԱՍՏՈՒՆՆԵՐԻ ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԻՆՏԵՆՏԱՍՏՈՒՆՆԵՐԻ ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԻՆՏԵՆՏԱՍՏՈՒՆՆԵՐԻ ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԻՆՏԵՆՏԱՍՏՈՒՆՆԵՐԻ ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԻՆՏԵՆՏԱՍՏՈՒՆՆԵՐԻ ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԻՆՏԵՆՏԱՍՏՈՒՆՆԵՐԻ ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԻՆՏԵՆՏԱՍՏՈՒՆՆԵՐԻ ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԻՆՏԵՆՏԱՍՏՈՒՆՆԵՐԻ ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ

N 42. Զովհաննեսի և այլոց շինարարական արձանագրության գրչագիրը (ԼԳՅ)

ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ... ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ... ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ... ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ... ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ... ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ... ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ... ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ... ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ... ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ... ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ

N 43. Զասան իշխանի հիշատակագրության գրչագիրը (ԼԳՅ)

ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ... ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ... ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ... ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ... ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ... ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ... ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ... ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ... ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ... ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ... ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ

N 44. Սիմիան տիկնոջ 1309 թ. արձանագրության գրչագիրը (Վայոց ձոր)

ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ... ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ... ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ... ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ... ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ... ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ... ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ... ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ... ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ... ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ... ԵՆՊԱՐԱՍՈՂՈՒԹՅԱՆ

ԿԱՄԱԵԱԿԱՆԻՅ
 ԵՍ ԶՈՒԼԵՍԹՈՒՄԻՆԻՆՅԱՆՅՈՒ
 ԴԵԱՂԵԻԿԵԱԿԻՅՄՆՈՆԱԴԵՍ
 ԵՎԱԲԶԱԿԱԿԱԶՐԱԱՅՍՍԲԱՄԻ
 ԳԵԵԶԱՄՓԵՆԼԵՐՍԱՅԱՄԼԵՅԻՍԳ
 ԱՐԳԱՆԱԿԱՍԻԼԻԻ
 ՆԱԻՍԻԲԻԼԵՊԱՆՆԵՐԳԻ
 ՈՆԱԿՆԱԵԵՆՈՒԴՈՅ
 ԿԱԼԵՔԵՐՔԻԻՄԱՆԵ
 ԱՆԱՆՅԱՅ

N 51. Ջումայի նվիրատվական արձանագրության գրչագիրը (Վայոց ձոր)

ՅԱՍՏԻՍՅԵՐԲԱՅՅԹՈՒՍՍԱՄԱԿԱՆՈՐԴԻՍ
 ՅԱՍԻՍԱՅԵՍԱԳՅՈՒՄԻՆԻՆՅԱՆՅՈՒ
 ԲԵՆԵՄԵՆՆԵՐՍԱՅՅԻՄԵՆՆԵՐՍԱՅՅԻՄ
 ԲԵՆԵՄԵՆՆԵՐՍԱՅՅԻՄԵՆՆԵՐՍԱՅՅԻՄ
 ԶՈՒԼԵՍԹՈՒՄԻՆԻՆՅԱՆՅՈՒ

N 52. Բուբայի նվիրատվական արձանագրության գրչագիրը (Վայոց ձոր)

ԿԱՄԱՅԵԱԿԱՆԻՅ
 ԵՍ ԶՈՒԼԵՍԹՈՒՄԻՆԻՆՅԱՆՅՈՒ
 ԴԵԱՂԵԻԿԵԱԿԻՅՄՆՈՆԱԴԵՍ
 ԵՎԱԲԶԱԿԱԿԱԶՐԱԱՅՍՍԲԱՄԻ
 ԳԵԵԶԱՄՓԵՆԼԵՐՍԱՅԱՄԼԵՅԻՍԳ
 ԱՐԳԱՆԱԿԱՍԻԼԻԻ

N 53. Խալթի որդի Իվանեի 1353 թ. արձանագրության գրչագիրը (Վայոց ձոր)

ԿԱՄԱՅԵՍՏԻՍԱԵԱՆՈՒՄՆԻՆՅԱՆ
 ՃԻԿԵԱԿԵՑԻՄԵՆՆԵՐՍԱՅՅԻՄ
 ԿԱՄԱՅԵՍՏԻՍԱԵԱՆՈՒՄՆԻՆՅԱՆ
 ՃԻԿԵԱԿԵՑԻՄԵՆՆԵՐՍԱՅՅԻՄ
 ԿԱՄԱՅԵՍՏԻՍԱԵԱՆՈՒՄՆԻՆՅԱՆ
 ՃԻԿԵԱԿԵՑԻՄԵՆՆԵՐՍԱՅՅԻՄ

N 54. Ուտարի և Գուռնիկի նվիրատվական արձանագրության գրչագիրը (Վայոց ձոր)

ԿԱՄԱՅԵՍՏԻՍԱԵԱՆՈՒՄՆԻՆՅԱՆ
 ՃԻԿԵԱԿԵՑԻՄԵՆՆԵՐՍԱՅՅԻՄ
 ԿԱՄԱՅԵՍՏԻՍԱԵԱՆՈՒՄՆԻՆՅԱՆ
 ՃԻԿԵԱԿԵՑԻՄԵՆՆԵՐՍԱՅՅԻՄ

N 55. Բորինայի նվիրատվական արձանագրության գրչագիրը (Վայոց ձոր)

ԿԱՄԱՅԵՍՏԻՍԱԵԱՆՈՒՄՆԻՆՅԱՆ
 ՃԻԿԵԱԿԵՑԻՄԵՆՆԵՐՍԱՅՅԻՄ
 ԿԱՄԱՅԵՍՏԻՍԱԵԱՆՈՒՄՆԻՆՅԱՆ
 ՃԻԿԵԱԿԵՑԻՄԵՆՆԵՐՍԱՅՅԻՄ

N 56. Արեհատի նվիրատվական արձանագրության գրչագիրը (Վայոց ձոր)

ԿԱՄԱՅԵՍՏԻՍԱԵԱՆՈՒՄՆԻՆՅԱՆ
 ՃԻԿԵԱԿԵՑԻՄԵՆՆԵՐՍԱՅՅԻՄ
 ԿԱՄԱՅԵՍՏԻՍԱԵԱՆՈՒՄՆԻՆՅԱՆ
 ՃԻԿԵԱԿԵՑԻՄԵՆՆԵՐՍԱՅՅԻՄ

N 57. Խուրթուպեյի և այլոց հիշատակագրության գրչագիրը (Թեոդոսիա, Ղրիմ)

ԳՐԵՄԼԻ ԶԻՆԱՊԱԼԱՏ
 «Աղամանդյա գահի» թիկունքին.
 «Potentissimo et invictissimo Moscovitarum
 Imperatori Alexio in ferris feliciter regnanti,
 ic tronus summate et industria fabricatus,
 sit futuri in coëlis et perennis faustum
 felixque omen. Anno Domini 1659»
 N 60. «Աղամանդյա գահի» 1659 թ. լատիներեն արձանագրության
 գրչագիրը (Մոսկվա, Կրեմլի Ձինապալատ)

N 58. Ղրիմի ս. Խաչ վանքի 1358 թ. շինարարական արձանագրության գրչագիրը (Ստարի Կրիմ)

ՌԻՎՅՑԻՔԵՆԵԻՅԱՆԵԱՆ
 ՅԻՎԸԵԻՃԱՆԻԵԱԿԱՖՅԵ
 ՇԵԼՏՈՒ ԸՉՏՈՒԵԶԻԿԱԿԻ
 ՎԻՆԳՈՒԵԻՆԵՍԶԵՍԵԿԱ
 ՈՍՅԻՔԵԲԱՏԻԵՄՁՈՒՆՅԻՆ

N 59. Լվովի հայոց եկեղեցու 1571 թ. արձանագրության գրչագիրը

ԿՐԵՄԼԻ ԶԻՆԱՊԱԼԱՏ

«Աղամանդյա գահի» թիկունքին.

«Potentissimo et invictissimo Moscovitarum
 Imperatori Alexio in ferris feliciter regnanti,
 ic tronus summate et industria fabricatus,
 sit futuri in coëlis et perennis faustum
 felixque omen. Anno Domini 1659»

N 60. «Աղամանդյա գահի» 1659 թ. լատիներեն արձանագրության գրչագիրը (Մոսկվա, Կրեմլի Ձինապալատ)

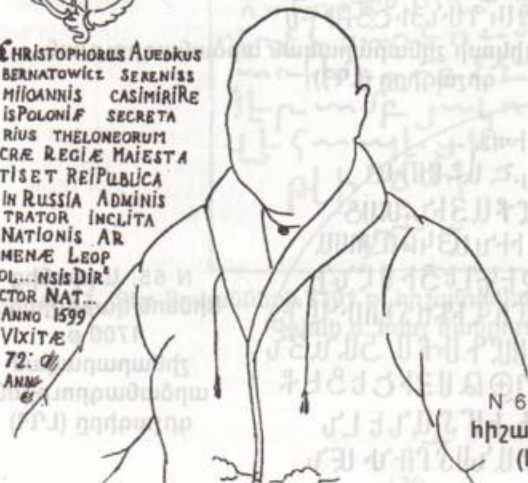
ՕՐՈՌԻՈՐԸ ՄՅՇՇԻՆՏԱԻԵՂԵՏՄԻԴԱՌՆԵԻԵՂԻՎԱԿԻՎՄԵՆՈՎԱ
 ՅԵԱԼԼԵՆԱՅԵՐՈՏԵԿՆՄԸԱԻԵԿԵՐՁԵՐԿԻՐՄԱՆԸՎԱՅԵԿԱԵԻՆՅԵՎՈՒ
 ՄՏԵՂԻՍԻՌԱԳԻՐՈՒՄԵՇԱՍՄԼԵՄԱՆԻՆՊՈՒԹԵՄԸՄԱՂՈՒԷՂԻՆԵԻՇՄԱՌՈՒՄ
 ԵՐԿՐԻՍՎԱՆՈՒԵԻՆԳՄԱՌՈՒԴԵԼԲԸԱՏՄԱՋԻՆԵԻՉՎԱԿԵՌՈՎԵՆՈՎԻՍՍ
 Ե ԵԻՖՆՆՅԵՆԵՄԱՌՏԵՄՅԵՍԵՍԵՍՅԵԻՓՈՒՄՆՅԱԵՆ = Ա = Ե = Ո = Ճ Ի Բ =

N 61. 1673 թ. շինարարական արձանագրության գրչագիրը (ԼՂԴ)

KRISTOPHORUS AUEDKUS
 BERNATOWICZ SERENISS
 MIHOANNIS CASIMIRI RE
 IS POLONIAE SECRETA
 RIUS THELONEORUM
 CARE REGIAE MAIESTA
 TISET REIPUBLICA
 IN RUSSIA ADMINIS
 TRATOR INCLITA
 NATIONIS AR
 MENAE LEOP
 OL... NSIS DIR
 CTOR NAT...
 ANNO 1599
 VIXITAE
 72: d
 ANNO

N 62. Ավետիք Բեռնատովիչի հիշատակագրության գրչագիրը (Լվովի պատկերասրահ)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՐԿՆԵՐԻ ԵՄԲԼԵՄԱՆ

ԵՂԱՊՍԱՇԿԵՐՏՉԵՏՐՈՍԿԱԶԷԿ

ՍԻՆԵԾՆՈՂՆՍԵՄԱԱՅՆԵԻԳՈՒԼ

ՍԱՅՆԻԳԱԻԱՌԵՆՎԱՆԴՈՒԹԵՂԶԵՆ

ԳԻՇՈՒՆՈՐՊԵԱԼՊԱՑԱՌԱՅՈՒՑԻՉՍԻՉ

ԱՌՈՍԱԼԱՍՊԱՍՊՈՒՑԵՐԶՍԱՏԵՅԱԿՆԴ

ԵՐՁՅՈՂՆԱԹԻԼԵՆԵԿՈՒՅԵՎՅՍՇԲԵՆ

ԱՅՈՒՑԱԲՉԱՌՈՒԲՏՈՒԹԵՇԻՆԵԼԵԿՅՈՅՍԱՆՈ

ԻՄԲՄԻՈՅՆԳՐԻԳՈՒՍԿՈՎԱՄԻՄԱՌՈՅՆԱՐ

ԱՄԱՄԵՈՒԹԵՄՍԵԲԵՐԵԱԻՆՄՆԵԱՓՈՓԵՅԲԱՄՏԻԿ

ԿՆԻՄՆԱԿԵՅԱՏԱՃԱՍՍՈՒՇԻՉՈՎՎԻԿԱՄԱՐԵ

ՏԱԻՆՈՒՇԻՆԵԻՆ

N 63. Բարսեղ Եպիսկոպոս Գիշեցու 1676 թ. արձանագրության գրչագիրը (ԼԳՅ)

ԵՍԴԵՏՐՈՍԿԱԶԷԿ
ՈՍՍՇԿԵՐՆՈՒԿ
ԱՍՎՐԻՊՏԻՆԵ

ՏՈՇԵԼԿԱՌՈ

ԻՂԻԿԵՍՅՇՅԿԻ

ՆՁԵԻԱՇԿԵՐՏԻՆ

ԻՄՈՅ ԲԱՐՍԵՂ

ԵՂԱՊՍՆՅԻՇՅԻԲՍ

N 64. Պետրոս կաթողիկոսի շինարարական արձանագրության գրչագիրը (ԼԳՅ)

ԻՌՃԻՅԻ

ԻՍԻՃԱՄԱԿՆԱՅՆԱՅՍՈՒԼ

ԵՅԱՐՄԵՃԻՄՈՒՑԱՅԻՆԱՅՍՅ

ԵՍՍԻԼԵՅՆՎՈՐՇԻՆՍԱՅԻՆԱՅԻՆԱՅՍԱ

ՂԱՄՅՅՇԻՆԵՅԻՉԵԿԵՅԻՍԸՆԵ

ՇԱՄՈՒՍԵԼԵԲԻՄՈՎԻԿԱՅԻՆՍԻՆՍՎԻՊ

ՊՏԻՆՈՒՄԻՄՈՒՑԻՄՈՒՑԱՅԻՆԱՅԻՆԱՅԻՆ

ՄԵԾՇԻՆԵՅՈՅՅՅԱՂՈՒՅՍՅԻՇԵՅԻՑԻՑԻ

ՈՒՑԻՑԻՆՈՒՑԻՑԻՑԻՑԻՑԻՑԻՑԻՑԻՑԻՑԻ

ԵԻՅԵԼԱՆԵԼՆԻՐԱՆՍՏՐԻՆԻՆԱՐՄ

N 65. Աղվանից Սիմեոն կաթողիկոսի 1700 թ. շինարարական արձանագրության գրչագիրը (ԼԳՅ)

ԿԱՄԱՆԱՆՄԱՔԻՆ
ԱՅԵԲԱՂԿԱՆԱ

ԱՈՂՈՎՐԻՖԵՎՃՈՒԿԻՇԻՆԵՅԱԲԶՄ
ՉԻՆՏԵՂՅՍՆԱՍՏԻՐԻՄԱՄՍՎԱՊՏՈՒՅԻ
ՑՈՒԱՂԱՉԵԼԿՅՅԻՇԵՆՏԻՔԻՌՈՇԻՐԸ

N 66. Ակկերմանի (Ուկրաինա, Օդեսայի մարզ) հայոց եկեղեցու 1699 թ. շինարարական արձանագրության գրչագիրը (թ. Բելգորոդ - Ղնեստրովսկի)

ԵՍԱՇԱՐԺԱՆ
ՇՈՒԿԵՔԵՑԻՈՐԻՏԻ
ԵՏԵՄԻՐՄԵՔԵ
ՆՍԻՈՐԻՐՈՎՄԱՅԻ
ԿՈՇԵԿՍՈՇՈՇԵ
ՄՈՒՄԵՅԻՔԵՐՄԻ
ՅԵՐՄՈՒՐՅԱԿՈՒՐ
ՎԵՐՄՄԵՔԻՏԻ
ՔԻՆՏՈՇԻ
ՅԴ

N 67. Տեր-Յովաննեսի 1701 թ. հիշատակագրության գրչագիրը Ղրիմի ս. Խաչ վանքում

ՄԲ ԽՉՍ. ԶՃՏԿԷ. ԿՆԵՁ. ՍԻՔՅԷԼԻ
Դ Ռ-ՍՏՐ ԵՂԵՍԹԻՐԻ ՈՐԵՏ ԶՆՈՒՆ
ԱՌՆ ԻՒՐՈՅ ԱՌՔՄ. ԿՆԳՅԵԼ ՄՐՔԵՆ
ՄՈՎՄԻ ԴՎ. ԶՆԷՍ Ս. Պ. ԲՕՐՂԻ ԿՅՅ
ԵԿՂՅԵՆ ՄԲՅ. ԿՈՍՆ ԿՏՐՆԵԻ ԹԻՆ. 1795

N 72. Եղիսաբեթ իշխանուհու հիշատակագրության գրչագիրը
(Ս. Պետերբուրգ)

ՄԲ ԽՉՍ ԶՃՏԿԷ ԿՆԵՁ. ՍԻՔՅԷԼԻ
Դ Ռ-ՍՏՐ. ԵՂԵՍԹԵՆ. ՄՈՎՄԵՍԻ ԿՈՂ
ԱԿՅ. ԵՂԵՍԹԵՐԻ ՈՐ ԵՏ Դ. ՎՅԵԼՍ
Ս Պ ԲՕՐՂԻ ԿՅՅ. ԵԿՂՅՅՆ. ՄԲՅ
ԿՈՍՆ. ԿՏՐՆԵԻ ԶԱՄ. ՏՆ. 1795

N 73. Եղիսաբեթ իշխանուհու հիշատակագրության գրչագիրը
(Ս. Պետերբուրգ)

ՍՅԱՆ ՏԱՊԱՆ ԴՔՄ ԿՆ
ԴՌՅԵԻ ՏՐ ԱՇՍՏՈՐԻՆԻ
ՈՐԻՒ ՄԱՆՈՒԿՆ ԵՆԿԻՍՊԱ
ԿՆ. ՔՂԱՔԻՆ. 1746 ԱՊՐԵ
ԷՄՏ. ԼԿՅԵՑԵ ԻՂՉՉ ԻՒԵԿ
ՏԵՄԻՌՈ ԵՐՈՂՂ. ԱՎԱԿ ՄԻ
ՆՎԵ ԶԱՐՈՒԹԻ. ԴՍ. Պ. Բ.:

N 74. Վաղամեռիկ Սանուկի տապանագրի գրչագիրը (Ս. Պետերբուրգ)

ՏԱՊԱՆ ԿՈ ՉԱԿԱՌՐ ԱՌՆ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՈՐԴԻՈՅ
ՏԵՐԻՍԱ ԿԱԿՔԱԿԱՆԱՅԻ ԵՆԴՐՈ ՐԻՍԱ ԿԱԿԱՅ ՄԵՃ.
ԱՆՈՒՆ ԱՐՔԵՂԻՍԿՈՊՈՍԻ ԶՄԻՌՆԻՈՅ ՍԱՍԵՐԵԱԼ
Ի ԶԱՐՄԵ ԳԵՂԱՄԱՅ ԵՒ ԴԱԻՐԱՅ ՊԵԿԵՄԵՃԻ. ՃՆԵԱԼ
ԻՇԻԱՆ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՈՅ Ե ԲԵԱԿԵԱԼ ՅԵՐԵԱՆՔԱՂԱՔԻ
ԱՊԱ Ի 1784 ԹՈՒՈՅ ՓՐԿՉԻՆ ԿԱՐԳԵԱԼ ԴԵՍՊԱՆ
ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԿԱՅՈՅԻ ԴՌԱՆ ԻՐՈՒՅԻՈՅ ԿԱՅՍԷ
ՐԱԿԱՆ ՄԵՃՈՒ Ե ԵԿԱՍԱՐԻՔԵԻ ԵՐԿՈՐԴԻ ԵՒ
ՊԱՏՈՒԵՑԱԻ ԿԱՐԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՍՏԻ ԶԱՆ
ՊՕՏՊՈԼԳՈՎԱՆԿՈՒ Ե ՅՈՒՍԿ ՅԵՏՈՅ ԶՈՂ
Ի ՊԵՍԱՐԱՐԻՈՅ ԶՐԱՋՄՈՒԻ ԱԶԳԻՆ ԿԱ
Ի ԳՐԻԳՈՐԻ ՊՈԼ ԿԱՐԳԵ ԶԱԻ ԿԱՆ ԱՐՈՈ
ՏԱՊՈՐ ԿԱՅՈՅ ԿՐՈՎԱՐՏԱԿԱԻ ԿԱՅՍԵՐ
Ի ԿԱՍԱԿԻ ՎԱՐՍՈՒՆ Ե ԿԻԳ ԱՄԱՅ
ԿԱԼԵԱԼ ԶԿԱՂ ԶԱՆ ԿԵՆԱՅ ԱՍՏԵՆ
ՓՈՓԻ /800 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 4 ԻՆ

N 75. Դեսպան Ստ. Դավթյանի տապանագրի գրչագիրը

ԱՌԱՋԻ ԱՅՄ ՏԱՊԱՆ ԳՐԻ. ԿԱՆԳՉԻ ԱՐՄԱՆ ԿԱՐՑԱՆՈՂԻ ՏԱՔԱՐՄ. ԳԵՐԱԿ
ԱՌՆ ԵՐԿՈՐԵԱԿՈ ՔՂԱՔԱՅԻՆ ԵՈՐԶՐԱԿՑԻ Ե ՍԲՅՆ ՅՕԿԱՆՆՈ ԵՐՈՍԱԳԵ
ԱՍՊԵՏԻ ԳՕԿԱՆՍԻ ՈՐԴԻՈՅ ԵՂԵԱՔԱԻ ԶՈՒՊԵՑԻՈՅ ԵՂԵ ԶԱԻ 1735
ԿԱՆԳԵԱԻ ԱՌ ՏՐ Դ 1801 ԿՈԳՏԵՄԲԵՐԻ 24

N 76. Գովհաննես Լազարյանի շինարարական արձանագրության
գրչագիրը (Ս. Պետերբուրգ, Ալ. Նևսկու մայրավանդ)

ԱՍՏ՝ ՄՍՏՈՐԵ ԱՐՁԱՎԳԻՄ ԿԱՅ ԱՄԻՐԱՆ ԱՄԲԵԿ ՈՐԴՈՅ ԻԱՅ ՅՉԱՂԻՉ ԳԵՒԻ ՀՏԱՊ ՌՕՏԱՄ ՏԸՐ ԱՐԻ ԶՕՐԱԿԻ Ե ԶԱՆԳԵՆ ԵՆՉԱՎՅ ԱՊԵՏԻ ՅԱՆՈՐԻ ԵՊԱԲԱՐԵՆԻՆԻ ՈՐԻ 1813-Ի ՈՎՏԵՐ ԲԵՐԻ Կ ԻՅԱՐԿԱԿԵՆ ԳՍԵՐԱՄԱՆ ԱՐԵՏԱՆ ԷՅԳԵՒԹ ԶԻԿՔԻՆԵԿԵՆ ԷՆՐ ԶՊԱԿ ԿԿԱՏԱԿՈՐԵ ԱՄԿՅ ԻՐ ԶԶ ԻՅԱՆՏ ՏՈՉՈՐԻՄ ԿՂԵԱՅ ԻՐՈՅ ԵՆԴԱՅ, ԵՆԿԱՅ, ԵՆԿԱՅ, ԲԵՐՅ Ե ԵՆՅ ԱՎԵՐԱՅ 4ՕՐՄ ՅՈՎԱԿԻՐ ԵՊԵԱԶԱՆԵՒՄ:

N 77. Հարություն Լազարյանի հիշատակագրության գրչագիրը (Ս. Պետերբուրգ, Ալ. Նևսկու մայրավանք)

ԱՄՏԻՆ ԱՐԹԻՄ ԿԵՅ ԱՄԻՐԱՆ ԱՐՁԱՆԵՐՈՐԻ ԱՆՅԵՐԻ ԱՎԵՐԱՎՃ ՅԱՐՈՒԲԻՒՆ ՈՐԴՈՅ ԳԵՐ ԿՈՉԱԿ ՅՕԿԱԿԻՒ ԵՊԵԱԶԱՆԵՒՆ ԶԻՄՅԵՑԻՈՅ ԵՆՅԵԼՅ ՅԱՐԻ ԾՆ 1768 ՅՈՒՆԻ Զ4 ԻՆ: Ի 1791 ՅՈՎԱԿԻ 12 ԻՆ ԻՄԵՐԱԹԻՄԱՆ ԱՐՅՈՅ ԵՆԴԱՅ Ե ԿՂԵՆ ԱՐԵԱՅԱՅ ԵՂԻՄԱՓՈԽԵ ՏԵԼՅ Ի ԿԵՆԵՆԶԵԿ: ԿԵՄ, ՈՐՈՅ ԱՐՁԵՒ ՅՆՏԿԻ ԴԵՄ ՅՈՂԱՆԵՆ ԵՊԵՒ ԿԱՅ:

N 78. Հովհաննես Լազարյանի որդու՝ Հարությունի հիշատակագրության գրչագիրը (Ս. Պետերբուրգ)

ՅԵՂԵՎԵՏՈՒ ՊՄԻՆՈ՞ՆՍ ԵՍ ԿԵՐՔԵՂ ԵՍՊԵՂ ԼՈՈՒ ՄԵ
ԵՔԵՆՍ: ԻՍԲ ԿՈՐԻՆԵ ԵԿՂԵՐՈՅԻՆ ՀՊՅՈՅ յՊՁԳ Ա՛ ՀՆՆ
ՔԵՆԵՂ ԸՈՒՔԱԿԵՐՅՈՅ Ե ԻՄՈՅ ՄԱՐԻՄԻՆ ՈՐԵ
ՂԱՍՄՈՐ ՀՆՔԵՆԵՂ ՄՈՆԼԵՒՄ ՍԻՓՈՎԵՆԻՆԻՍԻՄԴԻՄՔ

N 79. Սերգեյ (Սարգիս) Լոռու Սելիբյանի հիշատակագրության գրչագիրը (Ս. Պետերբուրգ)

ՈՐ ԴԵՄ ԶԵԿԳԻ ԵՆՅԵՐՈՒ ՅԱԳՐՄ ՋՐԻՐՅ
ԱՅԵՊՈ ԶԵԿԳԻ ԵՆՉՆ ԵՄԱ ԿԵՉ ԱՆՆ:
Ի 1812 ԱՎԻ ԳՈՐԿ ԻՉԱՄԶԵՆ ԳՍԵՐԱՎԵՐՆՄ
ԵՂԵՐ ԲՅՆԱԿՆ ԿԱՐԵՆՅԻՆՈՅԵԿԵՒ
ԳՆՏԱԿԵ ԱՐ ԲՕՈՐՈՂԻՆԵ՛ Ե ԱՅԵՈՒԿԵԱՐ
ԶՔԿԵՆ Ի 1820 ԱՐԻ Ի 12, ՍԵՂՏԵՄԲԻՐԻ ԵՅՅՅ
ԱՅԱՄԱԿԻ ԳԱՐԻՈՒԻ ՀՏԱՊԱԿՊԻՏՆ ԶԱԱԿ

ՖԻՐԱՆՈՎԵ:-

N 80. Չահալ Փիրալյանի հայերեն տապանագրի գրչագիրը (Ս. Պետերբուրգ)

ИМЪЖЕ ОБРАЗОМЪ ЖЕЛАЕТЪ ЕЛЕНЪ
НАИСТОЧНИКИ ВОДНЫЯ СИЩЕ ЖЕЛАЕТЪ
ДУША МОЯ КЪ ТЕБЪ БОЖЕ ВЪ 1812
ГОДУ БЫТЬ ВЪ РАЗНЫХЪ СТРАЖЕНИЯХЪ
ПРОТИВЪ ВРАГОВЪ ОТЕЧЕСТВА РАЧЕНЪ
ПУЛЕЮ ПОДЪ БОРОДИНЫМЪ ИТОЮ
СКОНЧАМЯ ВЪ 1820 ГОДУ СЕНТЯБРЯ

12" ИМЕВШИ ОТ РОДУ 33 ГОДА ГВАРДИИ
ШТАБСЪ КАПИТАНЪ ЗААЛЪ ФИРАЛОВЪ

N 81. Բորողինոյի ճակատամարտի մասնակից Չահալ Փիրալյանի ռուսերեն տապանագրի գրչագիրը (Ս. Պետերբուրգ)

ԵՂԵՎԵՏՈՒՆԵՐԻՆԻ ԵՂԻՄՅԱՆՈՒՄԱՆ
ԵՈՐԵՐՈՐԵՔ ԸՏՏՓՐԵՉԱՎՈՂԱՆ
ԳԱՆԻՏԵՆՈՎԿԱՅԱՅԵԿԵՆԻՐԱՆ
ԹԻԿԱՅԱՉԱՐԵՈՐԵ ԿԱՐԻԿԵՑԵԼ
ՌԻՍՈՎ ԱՐՔ ԱՅՄ ԿԵՂԵՂ ՅԵՂԵՂ
ԱՐԿԱՆՅԻՑՄԱՅԵՏՈՒՆԵՐԵՒՆ
ՈՎԵՂԵԱՐԲԻՍ ՈՐԲԱՆԻՊԻՔ ՍՅՆԻՐԻՍ
ԳԱՂՆԱՄԱԿ ԹՈՒՄԵՔԵԿ ԿԵՂ
ՈՐԲԱՆ ԶՈՒՄԵՅԱՆՅԱՆՅԱՆՅԵՆ
ԵԿԵՆԵԿԱՅԻՄԱՅԻՍԱՆՍԱՆ
ՏՐԱՏԵՂՆՈՍ ՍԱՅՈՐԱՐԿԻՍՅԱՅՄԵՆ
ԸՆԴԱՆՆԱՄԱՐՏԻՆՆԱԿՈՒՅԵՂ
ԵՂԻՄԱՆՈՒՄԱՅԵՆ ԱՐՏԵՐ ՓԵՑԵՂ
ԱՄՅԵՏԵՐԿԵՆԿԵՆՅՆ ԱՐՅԱՆ
ՏԱՔԻՐ ՍԱՅԱՄԵԿԱՅՈՐԻՈՐՄԻ

N 82. Սարգիս Լոռու Սելիբյանի տապանագրի գրչագիրը (Ս. Պետերբուրգ)

ՈՎՈՐԿԱՐԳԱՅԻՐ ՍԵՆԱԸ ԲՈՂ ՄԱՆՈՐԵԻԿ ԲԵՐ ԻՆՍՏ ԵՂՅԸ ՅՈՐԴՐԱՄՈՒՄ ՎԱՋԱՆ ԲՈՒՐԸ ՔՈՑՈՍՄԱՆԻ ՍՈՎԱԿԵՐԻԸ	ՍՏՆԱՅԻ ՄՆԱՆՆԸՄԻ Է ԲՈՐՄԱՆՅՊԱՐ ԷՆ ՄՈՒՆԻ ԲԱՅՑ ԵՐՎԵՒ ԱՆՈՐՔՈՒՅՆ ԱԶՈՍՈՐԵԱՆ ԷՆ ՋՈՅՈՒՆԻ
---	--

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՆ ՂԱՒՈՆԱՆ
 ԵՆ 1883
 Հանասանանի վեճակի վերաբերյալ
 Կահան Յ. Ի. ԺալԸ
 Ի Կատանա Քիան
 Կան ՔիԸ արձանս
 Յ. Կ. Կ. Կ. Կ. Կ.
 Ի Երևան Ի Եր Կ. Կ. Կ. Կ. Կ.

N 83. Հարություն Չախոյանի հիշատակագրության գրչագիրը (Սիմֆերոպոլ, Ղրիմ)

Ի ՏԱՊԱՆԻՍ ԱՄՓՈՓԻ ՄԱՐՄԻՆԻՆԻՆԻ ՏՐԻՆՆԱՅԵՆԸ ԲՐԵՊԵՏՈՒՄ ԱՌԱՔԻՆՔԱՅԼ ՏԻԿԵՆՉ ԵՂԵԱՐԵՐԻ ՄՈՒՄԱՆ ԺՐՍԳԼՈՒ ԱՄՈՒՆՈՅ ԲԱՐԵՊԱՆՏՈՆ ՅԱԿՈԼԲԱՅ ԵՍԱՅԱՆ ԲՆԳՈՒՆՅՅ ՔՉՆՈՆ ՊԱՐԳԵՒ ԱԿՐԻ ՈՐ ԾԱՒ ՅԱՏՆԻ 1788Ի 20 ԱՐՏԻ ԵՒ ՀԱՆԳԵՒ ԻՔՄԻ 1847Ի 25 ԱՊՐԻԼԻ ՀՄԻԲՐՈՒ 59 ԱՄԱՅ:

N 84. Եղիսաբեթ Մովսիսյանի տապանագրի գրչագիրը (Ս. Պետերբուրգ)

ՓԱԿԱԳՐԵՐ *

85

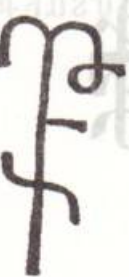
86

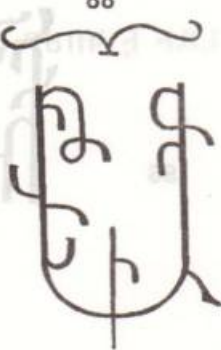
87

88

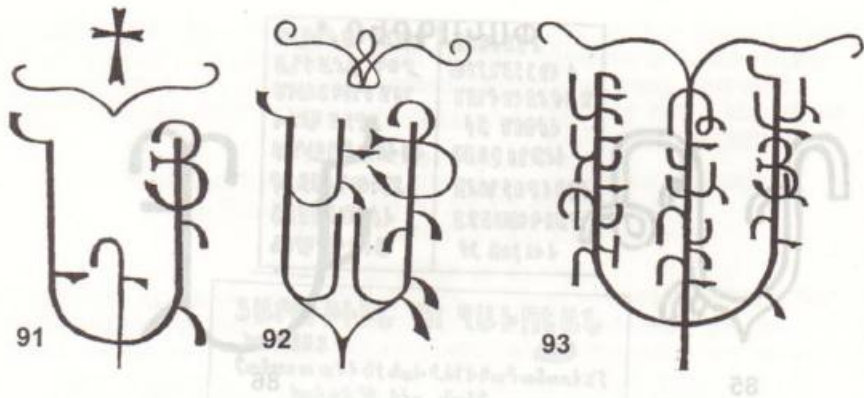
89

90

* Ընտրված են Ս.Ս. Սաղունյանի հրապարակումներից

91

92

93

94

95

96

Թվագիր ծածկագիր

N 97

1500401500070 14006000205000 15000150001400020
 4002001400 1005 5000200160 31319 700601
 600500080052000 14007012000 800011000900020
 100120080001 52000 20200 20012000202000
 200015000400 5200 20002050006007000200

590205005 7001500054006000

Եղբայրագիր ծածկագիր

N 98

ԲԼՇԹՇԵԲԼԶԲՇ ԲԲԲԲՇ ԹՇԵ ԲԲԲԲԲՇ

Շրջագիր ծածկագիր

N 99

Գ-ԴԱՉՄ ԴԵՈՒ ԴԱԳ Գ-ԴԱԾԱ ԴԵՈՒ Դ ԴԱԿ

* Վերծանությունները տրվում են ընտանեկան կազմակերպության կողմից և չպետք է համարվեն համարակազմով:

1. «ԲԱՐԵԽԱԻՍ ՈՒՆԵԼՈՎ
ԱՌ ՄԾ ՍՈՒՐԲ Է-
ՍԱՅԻ ԵՒ ԶԵՐԱՆԵԼԻ

ՀԱՐՍՍ ԵՍՎԱՂԱՆ Ա-
ՐԱՐԻ ՎԱՍՆ ԹՈՂՈՒ-
ԹԵԱՆ ՄԵՂԱՑ ԶՅԻ-
ՇԱՏԱԿԱՐԱՆՍ ԶԱՅՍ»:

2. Ի ե՞ թ ա՛մի ԿՈՍՏԱՆՏՆԻ ՄԱՐԵՐԻ ԱՄՍՈՆ ՈՐ ԱԷԼՐԺ
ԵՒ Ե ՀԻՄՆԱՐԿԵՑԱԻ ՍՈՒՐԲ ԿԱԹՈՂԻԿԷՍ Ի ԶԵՌՆ ԳՐԻ-
ԳՈՐԻ ՄԱՄԻԿՈՆԵՆԻ ՀԱՅԻՈՅ ԻՇԽԱՆԻ ԵՒ ՀԵՂԻՆԷԻ ՆՈ-
ՐԻՆ ԶՈՒԳԱԿԸՑԻ Ի ԲԱՐԵԽԱԻՍՈՒԹԻՒՆ ՇԻՆԱԻՂԱՑ
ԶՍԱ:

։ՆՂԵ: (1046)

3. ՈՂՈՐՄԵԱ ՔՄ ՄԾ ՍՄՊԱՏԱ ԹԱԳԱՒՈՐԻ |
ԵՒ ԻՒՐ ԵՂԲԱԻՐՆ ԳՐԻԳՈՐՈ՝ ՇԻՆՈՂԻ ՍՐԲՈ ԵԿ|
ԵՂԵՑՈՅՍ, ՍՐԱՀԻՍ ԵՒ ԺԱՄԱՏԱՆՆ.ՈՐՔ ՄՏ|
ԱՆԷՔ ՅԱՐԿՍ ՍՐԲՈՒԹԵԱՆ ԶՍՈՑԱ ՅԱՂԱԻԹՍ ՅԻ-|
ՇԵՑԷՔ:

4. ԹՎԱԿԱՆ:Շ:Ի:Ա: (1072) ԳՐԻԳՈՐ ԹԱԳԱՒՈՐ ՈՐԳԻ|
ԱՇՈՏԿԱ:

5. ՍՈՓԻ ԱՂՎԱՆԻՑ ԹԱ-|
ԳՈՒՀԻ ԶՈՔԱՆՉ ԳՐԻԳՈՐ|
ԹԱԳԱՒՈՐԻ ՈՐԳՈ Ա-|
ՇՈՏԿԱ ՄԱՅՐ ՇԱ-|
ՀԱՆԳԽՏՈ.ԹՎ.:ՇԼ: (1081):

6. ԶԿԻԻՐԻԿԷ ՈՐԳԻ|
Ի ՍԵՆԻՔԱՐԵՄ Թ|
ԱԳԱՒՈՐԻ ԿԻՍՄԱԻՐ|
Է ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ

ՅԱՂԱԻԹ Ս| ՅԻՇԵՑԷՔ:

։Թ.:ՇԻԸ: (1099)

7. Ի :ՇԼԵ: (1086) ԹՎԱԿԱՆԻՍ ԵՍ ՇԱՀԱՆԳՈՒԽՏ ԳՈՒՍՐ
ՍԵԻԱԳԱԻ ԱՂՎԱՆԻՑ ԹԱԳԱՒՈՐԻ ԵՒ ԱՄՈՒՍԻՆ ԳՐԻԳՈՐ
ԹԱԳԱՒՈՐԻ ՈՐԳՈ ԱՇՈՏԿԱ ՎԱՍՆ ՈՉ ԳՈԼՈ ՄԵՐ Ի ՄԻԱ-
ՍԻՆ ԺԱՌԱՆԳ[Ը]ՍՏ ՄԱՐՄՆՈ, ԵՍ ԵՒ ՔՈՅՐՍ ԻՄ ԿԱՏԱՅՍ
ՇԻՆԵՑԱՔ ԶՄԲ ՄԾԱՄԻՆՍ ՓՈԽԱՐԷՆ ԳԹՈՑ ՆՈՐԱ. ՈՐ-
ԶԱՓ ԿԵՆԳԱՆԻ ԵՄ, ՆՄԱ ԿԱՏԱՐԵՆ ԶՄԲ ԽՈՐՀՈՒՐԳՆ ԵՒ
ԵՏ ԱՅՆՈՐԻԿ ԶՄԵՁ Կ[Ց]ՈՐԳ ԱՐԱՍՑԵՆ ԱՆՄԱՀ ԶԵՆ-
ՄԱՆՆ ՔԷ:

8. ՈՂ ԹԼՈՒԻՒՍ, ԵՍ՝ ԹԱՐԵԼՍ ՄԵԾ ՅՈՒՍՈՎ| ՄԻԱՅԲԱՆԵ-
ՑԱՅ ՄԾԱՄԻՆՍ ԵՒ ԵՏՈՒ ՅՈՒՍՈՎՆ ՄՅ ԵՍ՝ ՍԵՐՈՐ ԵՒ ԹՈ-
ՄԱ ՔԱՀԱՆԱ[Յ]Ք ԵՒ ԵՂԲԱՐՔ ԶՄԵՐ ՀՈԳՈՅ ԱՐԳԻԻՆՍ
ՏՈՒԱՔ Ի| ՄԲ ՄԾԱՄԻՆՍ: ՀԱՅՐՍ ՅՈՎԱՆՆԷՍ ԵՒ ՄԻԱ-
ԲԱՆՔՍ Ե|ՏՈՒՆ ՄԵՁ Գ ԹՈՄԱԻՆ :Բ: ՊԱՏԱՐԱԳ Ի ՏԱԻՆԻ
ԱՆՏՈՆԻ: ՈՐ ԽԱՓԱՆԷ, ՄԵՐ ՄԵՂԱՑՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆ Է ԵՒ
ԳԱՏԻ ՅՄՅ: ԹՎ[ԻՆ]:ՉԲ: (1253):

9. ԶՏՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՍԻՆԵԱՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՅԻՇԷՔ Ի ՔՄ.
ԹՎ.: ՉԺԸ: (1269)

10. ԱՆՈՒՆ ՄՅ ԵՍ ՏԱՐՍ[Ա]ՅԻՃՍ ՈՐԳԻ ԼԻՊԱՌՏԻ, ԶՀԱԼԻ-
ՉՈՐՈՅ :Բ: ԿՈՊԱՐՍ, ՎՆՍԱՐՍ, ՎՆՍ[ԱՐԱՅ] ՄԱՐՄԱՆ-
ԳՈՎՆ ՍԻՐԱՆԷՍ ՔԱՐԳՈՐԾԻՆ ՀԵՐԵՆԻՔ ՏՎԻ ՈՐԳԻՔ
ԹՈՌՆ ԵՒ ԹՈՌՆ. ՍԻՐԱՆԷՍ ՔԱՐԳՈՐԾՆ ԵԿԵՂԵՑԻ ՇԻՆԵՑ
ԱՆՎԱՐՁ ՆՈՐԱՅՎԱՆՍ, ԵՍ ԶԱՅՆ ՆՐԱ ԳԱՏՄՄԱՆ ՓՈ-
ԽԱՐԷՆՔ ԱՐԱՐԻ, ՈՐ ՆՐԱՅ ՀԱՅՐԵՆԻՔ ԼԻՒՆԻ ՅԱԶԳԷ
ՅԱԶԳ, ՈՎ ԶԱՅՍ ԳԻՐՍ ԽԱՓԱՆԵԼՈՅ ԶԱՆԱ՝ ՅԻՄՈՑ ԿԱՄ
ԱՒՏԱՐԱՑ :ՅԺԸ: (318) ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՑՆ ՆԶԱՎԱԾ ԵՂԼԻ-

81], ԿԱՍՆՈՅ ԲԱԺԻՆ ՅՈԴԱՅԻ ԱՌՑԷ.
ՀԱՍՏԱՏԱՅ ԳԻՐՍԵՍ ՏՐ ՀԱՅՐ ՎԿԱՅ ԵՄ. ԵՍ ՏՐ ՍԱՐԳԻՍ
ՎԿԱՅ ԵՄ [Փ]:

10 ա. ՅԱՆՈՒՆ ԱՅ :ՈԿԳ: (1214) ԹՈՒԱԿԱՆԻՍ/ԵՍ ԴԱԻԹ
ՈՐԴԻ ԳՐԻԳՈՐՈՅ Զ/ԱԻՐԱՎԱՐ ԱՄԻՐ ՍՊԱՍԱԼԱՐԻՆ
ԶԱՔ/ԱՐԷԱԻ. ՏԵՍԻ ԶՊԱՅԾԱՌՈՒԹԻ ՄԲ /ՈՒԽՏԻՍ ԽՅԿԱԻ-
ՆԻՑ, ԵՍ ԵԻ ՈՐԴԻՔ ԻՄ Հ/ԱՐԱԶԱՏՔ ԳՐԻԳՈՐ ԵԻ ԳԱՅԼՍ
ՇԵ/ՐՊԱՐԻՔ ԵԻ ԷՏՈՒ ԶԻՄ ԶՍԷՓՀԱԿԱՆ/ԶԳԻԻՂՆ ԶՎԱ-
ՀԱՆ ԱՌՃԻ ՂՐ(°) ԶԿԷՍՆ| Ի ՄԲ ՍԱՐԳԻՍ ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՆՁ ԵԻ
ԾՆ/ՈՂԱՅ ԻՄՈՑ, ՎԱՍՆ ՈՐՈ ՀԱՅՐՍ ՅՈՎՀԱՆ/ՆԷՍ ԵԻ
ՎԱՐԴԱՊԵՏՆ ԵԻ ԱՅԼ ՄԻԱԲԱ/ՆՔՍ ՀԱՍՏԱՏԵՑԻՆ ԶԴԱԻ-
ԹԻ ԵԻ Զ/ՅԱԿՈՒՔԱ ԶՊԱԻՂՈՍՈ ԵԻ ԶՊԵՏՐՈ/ՍԻ ԵԻ ԶՄԲ ՇՈ-
ՂԱԿԱԹԻՆ ԶՊԱՏԱՐԱ/ԳՆ ՅԱՄԵՆԱՅՆ ԵԿԵՂԵՑԻՔՍ ԻՆՁ
ԱՌՆԵԼ ԱՆ/ԽԱՓԱՆ. ԵԹԷ ՈՔ ՀԱԿԱՌԱԿԻ Ի ՀԱՐ/ԱՆՑ ԵԻ
ԿԱՄ Ի ՊԱՏՐՈՆԱՅ ԵԻ ԶԻ/Մ ԶՅԻՇԱՏԱԿՍ ԽԱՓԱՆԷ ՈՐ.../
ԱՅ ԱԻՐՀՆԱԾ Է ԱՅՆ ԶԱՓԱՅՆ ՄԱՍ.../

11. ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ ՈՐԴԻ ՎԱՐՀԱՄԱՅ ԾԱՅՐԻՆ, ՈՐ ՄՆԱՑ Ի
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՀԱՍՄ ԿԱՆԿԵՑԻ ԽԱԶՍ.ՅԻՇ.ՔՄ. Թ[ՎԻՍ]:
Զ:Լ:Ա. (1282):

12. ՅԱՄԻ ՅՈՐՈՒՄ ԷՐ ԹՎ. :ԶԽԳ: (1294) ԵՍ ՏՐ ՅՈՀԱՆԷՍ
ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ ԵԻ ԱՂԱԻԹԻՔԻ ՀՈԳԵԻՈՐ ՀԱԻՐ ԻՄՈ ՏՐ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱ, ՏԱՐԱ ԶԶՈՒՐՍ ՎԱՐԱՐԱԿԱՆ Ի ՎԱՐ-
ԳՈՒՏՆ, ԶՈՐ ԱԾԱՊԱՏԻԻ ԵԻ ՀՈԳԵԻՈՐ ՏՐ ՅԱԿՈՒ ԳՆԵԱԼ
ԷՐ ԵԻ ՏԱՐԵԱԼ ԲԱԶՈՒՄ ԱՇԽԱՏՈՒԹ[ԵԱՄ]Բ ԵԻ ԱՐ-
ԴԵԱՄԲՔ, ԶԽԱՓԱՆԵԱԼՆ Ի ԲԱԶՈՒՄ ԱՄԱՆԱԿԱՅ ԿՐԿԻՆ
ՆՈՐՈԳԵՑԱՔ ՅԻՇԱՏԱԿ ՄԵԶ ԵԻ ՆԱԽՆԵԱՑ ՄԵՐՈՑ. ՈՐՔ
ՀԱՆԴԻՊԻՔ ՄԲ ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԵԼԱՄԲ] ՅԻՇԵՑԷՔ Ի ՔՄ.

13. Ի ԹՎ:ԶԽԳ: (1295) ԶՏՐ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՄԵ|ՏՐԱՊԱԻԼԻՏ
ՍԻՆԵԱՑ, ՈՐ Է ՊՈՒԱԻ|ՏԱԻՑՐԱԻՆՏԷՍ ՀԱՈՑ ՄԵԾԱՑ
ՈՐԴԻ ՄԵԾԱՓԱՌ ԻՇԽԱՆԻՆ ՏԱՐՍԱԻՃԻՆ Շ/ԻՆՈՂ ՄԲ Ե-
ԿԵՂԵՑՈՅՍ ՅԻՇԵՑԷՔ Ի ՔՄ.

13 ա. ԹՎԻՍ :ԶԽԹ: (1300) ԶԳԵՂԵՑԿԱՏԻՊՆ ԷԼԻԿՈՒՄ, ՈՐ-
ԴԻ ՄԵԾԻ ՏԱՐՍԱԻՃԻՆ, ՈՐ ԱՌՈՅԾԱԻՐԷՆ ԽՐՈՒՑ ՄՈՒԸՆ-
ԶԷՐ ԸՆ|Դ|ԷՄ ԱՅԼԱՍԵՌ ԳՆԴԻՆ: ԱՂԱԶԵՄ ՅԻՇԵԼ ՅԱ-
ՂԱԻԹՍ:

14. ԹՎԻՆ :ԶԾԶ: (1307) ԿԱՄԱԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՍ՝ ԹԱՃԵՐՍ,
ԴՈՒՍՏՐ/ ՈՒՔԱՆԱ, ԱՄՈՒՍԻՆ ՀԱՍԱՆԱ ԱՍՊԱՐԱՊԵ/ՏԻՆ
ՀԱՈՑ, ՈՐԴՈՅՆ ՊՈՒՇԱ, ԵՏՈՒ ԸՆԾԱ Ի ՀԱ/ԼԱԼ ԸՆԶԻՑ Ի-
ՄՈՑ ՀԱՅՐԵՆԻ ՏԱՆՍ ՄԵՐ՝ ԹԱՆԱՏԻ ՎԱՆԱՑ, ԱՌԱԶԻ
ՎԱՐԱԳԱ Ս|ՈՒՐ|Բ ՆՇԱՆԻՍ ԵԻ Ս|ՈՒՐ|Բ ՀԱՐԱՊԵՏԻՍ:
ՄԻԱԲԱՆՔՍ/ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ :Դ: ՊԱՏԱՐԱԳ ԻՆՁ՝ :Ա:
ԱԻԱԳ ՀԻՆԳՇԱԲԱԹ ԱԻՐ ՀՈ/ԳՈՅՆԳԱԼՍԷՆ, :Բ: ՓՈԽ-
ՄԱՆ Ա|ՍՏՈՒԱ|ՇԱԾՆԻՆ: ԿԱՏԱՐԻԶՔՆ ԱԻՐՀՆԻՆ:

15. ԿԱՄԱԻ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ ԱՅ ԵԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՔ ՄԵԾ ՊԱ-
ՐՈՆ ԲՈՒՐԹԷԼԻՆ ԵԻ| ՈՐԴՈՅ ԻՐՈՅ ԲԵՇՔԵՆԱ ԵԻ ԻՆԱ-
ՆԻԿԻՆ. ԵՍ ԳՈՆՑԷ ԱՄՈՒՍԻՆ ՎԱՐՀԱՄԱՅ, ՈՐԴՈՅ ՇԱ-
ՀՈՒՌՆԵ|ՑՈ, ԴՈՒՍՏՐ ԽՈՍՏՐՈՎԿԱ՝ ՅԱԶԳԷ ՏԱՐ|Ս|ԱԻ-
ՃԵԱՆՑ, ԵՏՈՒ Ի ՀԱԼԱԼ ԱՐԴԵԱՆՑ ԵԻ ՀԵ|ՐԵԱՆԵԱՑ ԻՄՈՑ
Ի ՄԲ ՈՒԽՏՍ Վ|Ա|ՍՆ ՀՈԳԻՈՐԴԵԱՑ ԻՄՈՑ ՈՒՔԱՆԱ, ԱՄԱ-
ՏԻՆ, ՈՐ ՏՂԱ [Ա]ԻՐԱԻՔ Ի| ՔՄ ԿԱՏ[ԱՐ]ԵՑԱՆ. ԴԻՏԻ ՄԲ
ԳԵՐԳՆ ԻՐ ՀԵՐԵՆԱԻՔՆ ԻՐ ԽԱԶԻՆ ՄՏԱԻՔՆ Ի ՀԱՄԱ-
ՄԱ|ՏԷՍՆ՝ ԶԳԱԶԱՐԱՓՈՍԻՆ ԷԳԻՆ՝ :Բ: :Ո: ԴԵԿ[ԱՆ]|
ԳՆՈՒԱԾՔ ՈՒ :Ճ: ԴԵԿ[ԱՆ]| ԳՆՈՒԱԾ| ԲԱՄԲԱԿ ՀՈՂ ԵԻ
ՀԱՄԱՄԱՏԷՍՆ ՈՒ ԶՈՐԶԱՔԱՐԻՆ ՀՈՂՆ Ի ՅԱՂՋՐՏԱՊ, ԵԻ
ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՀԱՍՏԱՏԵՑԻՆ Ի ՏԱՐԻՆ :ԺԲ: ՊԱՏԱՐԱԳ ՄԲ.

ԽԱԶԻՆ ՏԱԻՆԻՆ :Դ: ՍՄԱՏԻՆ, :Դ: ՈՒՔԱՆԱ. :Խ:-ԻՑ (քա-
ռասնից) ՏԱԻՆԻՆ՝ :Դ: ՊԱՏԱՐԱԳ. :Բ: ԳՈՆՑԻՆ :Բ: ԹՈՒԽ-
ՏԵՆՈ: ԿԱՏԱՐԻԶՔՆ ԱԻՐՀՆԻԼՆ՝ ՅԱՅ ԵՒ ԽԱՓԱՆՈՂՔՆ
ԴԱՏԻՆ Ի ՏԷ: ՈՎ ՀԱԿԱԼՈՍ՝ ԿԱ՝ ՄԵՐՈՑ ԿԱՄ ՅԱԻՏԱՐԱՑ,
ՄԵՐ ՄԵՂԱՑՆ ՏԷՐ Է ԱՌԱՋԻ ՔԻ. ԹՎ. :ԶՂԴ: (1345):

16. Զախ կողմում՝
ԿԱՆԿՆԵՑԱԻ ՄԲ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԹՎ. ՊԺԱ. (1362), ՄԵԿ
ՏՈՒՆՆ՝ ՄԻԱԲԱՆԻՑ:

Աջ կողմում՝
ԿԱՆԿՆԵՑԱԻ ՄԲ ՄԻՆԱՍ Ի ԲԱՐԵԽԱԻՍՈՒԹԻՆ ԱՇԽԱՐ-
ՀԻ. ՄԵԿ ՏՈՒՆՆ՝ ՄԲ ՄԻՆԱՍԻՆ:

17. ՍԱՅ Է ՏԱՃԱՐ ԱՍՏՈՒԱՅՄԱՅԻՆ
ՇԻՆԵԱԼ ՅԱՆՈՒՆ՝ ԶՕՐԱՑ ՎԵՐԻՆ՝
ԳԱՐԻԷԼԻՆ՝ ԵՒ ՄԻՔԱԷԼԻՆ՝
ՍՊԱՍՕՈՐՔ ԱՍՏՈՒԱՅՄԱՅԻՆ
ՀԱԼԱԼ ԱՐԴԵԱՄԲՔ՝ ԱՍՏՈՒԱՅՄԱՍՐԻՆ,
ԿԵՆԱԿՑԻՆ ԱՂՈՒԹ ԽԱՅԹՆԻՆ՝
ԵՒ ԾՆՈՂԱՑ՝ ՍԱՏԱԹԻՆ՝ ՄԱՐԵՄ ԽԱՅԹՆԻՆ՝
ԵՒ ԶՕԱԿԱՑՆ ԽԱՉԱՏՐԻՆ, ՍԻՄԷՈՂՆԻՆ,
ՅՈՀԱՆԻՍԻՆ, ՄԱՐԻ ՄԵԼԻՔԻՆ. ԹՎ. ՊԾԷ (1408):

18. ՄԲ ՆՇԱՆՔՍ ԱՍՏՈՒԱՅՄԱՅԻՆ ԵՒ ՄԲ ՏԱՃԱՐՍ՝ ՇԻ-
ՆԵՑՕ ՅԱՆՈՒՆ ՄԻՔԱԵԼԻ, ԳԱՐԻԵԼԻ ԵՒ ԱՄԼԵՆԱՅՆ՝
ԵՐԿՆԱԻՆ ԶՕՐԱՑՆ ՅԻՇԱՏԱԿ՝ ՊՐ ԱՎԱՔԻՆ, ԾՆՈՂԱՑՆ
ՊՐ ՍԱՐԳՍԻՆ, ԳԱՐԱՆԻՆ՝, ՆՈՐ ՊԱՅՐ ԼՈՆ՝ԻՆ, ՄԵՐՀԻ-
ԴԵՐԻՆ, ՈՒԼՈՒԽԱՅԹՆԻՆ՝, ԱՎԱՔ ՏԻԿՆԱՅ՝, ՅԱԿՈ-
ԲԻՆ, ԹՈՒՄԱՆԻՆ ԵՒ ՍԱՐԳԻՍ ՔԱՀԱՆԱՅ՝ԻՆ ԵՒ՝ ՔՈՒԻ-
ՐՈՉՆ ՄԵԼԻՔԻՆ: ԹՎԻՍ ՊՀԴ (1425), ԱԻԳՈՍՏՈՍԻՉԻՑ (15):

19. ԹՎԻՆ՝ :ԶՂԵ: (1546):| ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ ԵՍ ՍԱՐԳԻՍ ԿԱԹՈ-
ՂԻԿՈՍ, ՈՐԴԻ ՀԱՏԻՐ ՄԷԼԻՔԻՆ, ԹՈՌՆ ՄԵԾԻՆ ՍԱՅՏՈՒ-
ՆԻՆ ԵՒ՝ ԳՆԵՑԻ ԶՀԱՅՐԵՆԻՔՆ ԿԱՍՐԱՅ :Զ: ԸՍՏԱԿՆ
ՄԵՆԱԿ ՏԱՆ :Դ: ԸՍՏԱԿՆ ՈՒ ԿԷՍ ԱՌԱ ՏՈՒՆՈՑ, :Բ:
ԸՍՏԱԿՆ ԿՈՌԱԼԱՆԱ. :Դ: ԸՍՏԱԿՆ ՏՎԻ ՄԲ ՈՒԽՏՍ
ԳԱՆՉԱՅՍԱՐԱ: ՈՎ ԶԱՅՍ ՀԱՅՐԵՆԻՔՍ ՀԱՆԷ Ի՝ ՄԲ ԵԼ-
ԿԵՂԵՑՈՅՍ, :ԳՃԺԸ: ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՑՆ ՆԶՈՎԱԾ Է. ՄԲ. ՈՎ
ԱՆԻՍԻՍ ԿԱՊԱԾ:

20. ԲԱՐԵԽՈՍ Է ՄԲ՝ ՆՇԱՆՍ/ ՄՀԴՍԻ ՅՈՀԱՆՆԻՍԻՆ ԵՒ
ԿԵՆԱԿՑԻՆ ՍԷՖԷՐ ՊԻՔԱՅԻՆ. ԾՆՈՂԱՑՆ ԽԱԶ/ԳՈՒԻ-
ԶԻՆ ԵՒ ՇԱՀՆՈՒՐԻՆ. ՈՐԴԻՈՅՆ ԵՂԻԱԻՆ/. ԴՍՏԵ/ՐՆ
ԵԱ/ՂՈՒԹ/ ՊԻՔԱ/ՅԻՆ Ի /ԴՈՒՌՆ/ ՄԲ ՅԱՐՈՒ/ԹԵՄԱՆ՝.
ԹՎ. ՌՃԼԱ (1682):

21. ՓԱՌԱԻՐ ՏԱՃԱՐՍ ԱՍՏՈՒԱՅՄԱՅԻՆ,
ՈՐ Է ՊԱՅՏԿԵՐՔ ՀԱՅՅՈՅ ԱԶԳԻՆ,
ՎԵՐՍԻՆ ԿԱՌՈՒՑԱԻ ՀԻՄԱՆՑ
ՏՐՕՔ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄ՝ ԳՐԸՄԱ ԵՐԿՐԻՆ՝
ՅԱՆՈՒՆ ՍՐԲՈՅ ՈՒՐԲԱԹՈՒ ԿՈՒՍԻՆ,
ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՄ՝ ՅԱԿՈՐԱ ՔԱԶ
ՀՐԱԲՈՒՆԱՊԵՏԻՆ ԵՒ ՎԵՐԱԿԱՅՈՒԹԵԱՄ՝
ՄԱՀՏԵՍԻ ՅՈՀԱՆՆԵՍԻՆ ԵՒ ՄԱՀՏԵՍԻ ԱՅՏԻ-
ՆԻՆ ՔԱՅԼԱՅԵՑԻՈՅ, ԶԵՌԱՄՔ
ՔԱՐԳՈՐԾ ԳՐԻԳՈՐԻՆ ԵՒ ՏՕՂՆԱԿԱՆԻՆ.
Ի՝ ՎԱՅԵԼՈՒՄՆ ՏԷՐ ՎԱՐԴԱՆ ՔԱՀԱՆԱՅ՝ԻՆ,
ՍԱՐԳՂԻՍ ՏԻՐԱՑԻՆ. ԹՎԻՆ ՌՃԾԱ (1702)-ԻՆ:

22 ա-դ. ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԽՆԿԱՆՈՑԻ ՏԱՊԱՆԱԿՍ...Շ ՊԵՌԼԱ
ԹԱՐՋՐՈՒ(՞) ԺՂՈՎՐԴԻՆ. Ի ԴՆՈՒՌՆ ՄԲ ԷՋՄԼԻԱՅՆԱՅ.

Շ[խ]ն[ե]յ[Յ]Ա[Ի] Զ[ե]ր[ու]յ[Մ]Բ Հ[ո]ւ[ս]կ[ւ]ւ[յ] Ե[թ]ե[Յ] Տ[է]ր Պ[ե]Տ[ր]-
[ո]յ Վ[ւ]յ[ր]Գ[ւ]յ[Պ]Ե[Յ]Տ[Ի]ն: Ի Վ[Ա]Ե[Լ]ՈՒՄ[Ն] Ս[Ի]Մ[Է]Ս[Ն] Վ[Ա]Ր-
Գ[Ա]ՊԵՏ[Ի]. Թ[Վ]ԻՆ Ռ[Ճ]Զ[Գ] (1725) ԻՆ:

23. ՈՂՈՐՄՈՒԹ[Ե]ԱՄ[Բ]Ն Ա[Յ] ՎԵՐՍՏԻՆ ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ Մ[Բ]
ԽԱԶ Վ[Ա]Ն[Ք]Ս[Ի] ԳԵԶԵՑԿԱՅՕՐԻՆԵԱԼ. Թ[Է] ՏԱՃԱՐՆ ԵՒ Թ[Է]
ԱՐՏԱՔԻՆ ՍՐԱՀՔՆ ՊԱՐԸՍ[Պ]ԱԻՆ ՊԱՐԱԳԱՅԻՒՔ. ՈՐ Է
Ա.ԹՈՌ. ԲՈԼՈՐ ԿՂԶՈՅՍ Լ[ՈՒ]Ս[Ա.]Ի[Ո]ՂԶԱԴԱԻԱՆ
Ա.Զ[Գ]ԻՍ. Ա.ՅՍ[Ի]Ն[Ք]Ն] ԿԱՑԱՅՈՒ, ՂԱՐԱՍՈՒՅՈՒ, ՊԱՂԶԱ-
ՍԱՐԱՅՈՒ, ԿԵՕԶԼԷՎԷՅՈՒ ԲՈԼՈՐ| ԳԻԻՂՕՐԷԻԻՔՆ
Հ[Ա.]ՆԳ[Ե]Ե[Ր]Զ ՂԱԻՇԱՆԱԻՆ. ԸՆԴ ՆՄԻՆ ՈՒՌՈՒՄԵ-
ԼԵԱԻՆ. ՈՐՔ ԵՂԵՆ| ԶԵՌՆՏՈՒ ԲԱՐԵՊԱՇՏՕՐԷՆ ԶԵՐՄԵ-
ՌԱՆԴ ՍԻՐՈՎ. ԱՐՔ ԵՒ ԿԱՆԱՅՔ ՈՂՈՐՄՈՒԹ[Ե]ԱՄ[Բ] Ի
ԺԱՄԱՆԱԿՆ ԱՌ[Ա.]ԶՆ[Ո]ՂԳՈՒԹ[Ե]ԱՆ] ՅԱԴԱՄԱՅ ԱՐ-
ՔԵՊԻՍԿ[Ո]ՊՈՍԻ] ԿՂԶՈՅՍ (ՈՐ ԷՐ| ԱՇ[Ա.]Կ[Ե]ՐՏ Յ[Ո]Հ-
ԼԱՆՆՈՒ Պ[Ա.]ՏՐ[Ի]ԱՐ[Գ]Ի [Կ]ՈՍՏ[Ա.]ՆԳՆ[ՈՒ]Պ[Ո]ԼՍ-
[Ո]Յ ԲԱՂԻՇԵՑՈՅ), ՈՐ ԵՂԵԻ ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒ ԵՒ ՊԱՏՃ-
[Ա.]Ռ. ՇԻՆՈՒԹ[Ե]ԱՆ] ԲԱԶՄԱՐԴՄԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹ[Ե]ԱՄ[Բ]
Վ[Ա.]Ս[Ն] ԻՐՈՅ |ՀՈԳՈՅՆ ԵՒ ՆԱԽՆԵԱՑՆ: ԵՒ ԵՂԵԻ
ՆԵՐԹԻՈՋ ՓՐԿԶԻՆ ՄԵՐՈՅ 1751, ԻՍԿ ԸՍ[Տ] ՀԱՅՈՑ ՌՄ:
ՈՎ Բ[Ա.]Ր[Ե]Պ[Ա.]ՇՏ[Ո]Ն[Ք], Ի ՅԸՆԹԵՌՆՈՒԼ Զ[Ա.]ՐԶ[Ա.]Ն-
[Ա.]Գ[Ի]ՐՍ ՅԻՇԵՑԷՔ ՄԻՈՎ ՀԱՅՐ ՄԵՐԻԻ| Ի ՎԵՐՈՅԳՐԵ-
ՑԵԱԼ Բ[Ա.]Ր[Ե]Պ[Ա.]ՇՏ[Ո]Ն[Ք]Ն, ԵՒ ԱՅՑԵԼՈՒ Ս[Ր]Բ[Ո]Յ
ՏԱՆՍ ՅԱԴԱՄԱ ԵՒ ԵԹ ԱԲԵՂԱՅ[Ս]Ն:

24. ՏՐ |Յ[Ի]Շ[Ա.]Տ[Ա.]Կ] Է |Մ[Բ] Խ[Ա.] ԶՍ|
ԽԱՆՈՒՄԻՆ ԵՒ ԴՍՏԵՐՆ ԱՃԱՊԽԱՆԻՆ,
ՈՐ| ԵՏ ՂԶԼԱՐԱ Մ[Բ] ԱՇԱՄՆԻ
ԵԿԵՂԵՑՈՒՆ[Թ]Վ[Ի]Ն]. Ռ[Մ]Ե (1756).
ՄԱՐ|ԱԼՆ Դ[Վ]ԱՄ Է:

25. Ի ՆԵՐ ՇԻՐՄԻՍ ԵԴԵԱԼ Է ՄԱՐՄԻՆ ԲԱՐԵ|ՊԱՇՏ ԵՒ ԱԶ-
ԳԱՍԷՐ ԱԶՆԻԻ ԳՐԻԳՈՐ|ԽՕԶԱՄԱԼԵԱՆ ԽԱԼԴԱՐՈՎԻՆ,
ՎԱԽՃԱՆԵԼՈՅ 1787 55 ԱՄԱՑ ԵՒ ԿՆՈՋՆ ԿԱՏԱՐԻՆԷԻ
ԶԱՔԱՐՈՎՆԱՅԻ՝ 84 ԱՄԱՑ Ի 11 ՆՈՅ[Ե]ՄԲԵՐԻ| 1823|. ԸՍՏ
ՊԱՏՈՒԻՐԻ ՍՈՐԻՆ ՈՐԴԵԳԻՐ ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ
ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏՑԻՆ ԶՈՍԿԵՐՍ |ԱՌՆ ՀԱՆԵԱԼ Ի ՀԻՆ
ՀԱՆԳՍՏԱՐԱՆԷ ԱՍՏ| Ի ՄԻԱՍԻՆ ԱՄՓՈՓԵԱՑ Ի ՅԻՇԱ-
ՏԱԿ ԿԵՆ|ԴԱՆԻ ԵՐԱԽՏԵԱՑ ՆՈՐԻՆ:

26. ՅԱՅՍ ՏԱՊԱՆ ԱՄՓՈՓԵԱԼ ԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ ԵՒ ՈՍԿԵՐՔ
ՅՈՎԱԿԻՄԱՅ ՈՐԴԻՈՅ ԲԱՐՍՂԻ|ԽԱՍՏԱՏԵԱՆԻ, ՈՐ ԷՐ
ԱՍՏԻԶԱՆԱԻ ՂԵՆԵՐԱԼ ՄԱԻՕՐ ԵՒ ԿԱԻԱԼԵՐ
ՆՇԱ|ՆԱՑՆ ՍՐԲՈՅ ՆԱՀԱՏԱԿԻ [Ե]Ի ՅԱՂԹՈ|ՂԻՆ
ԳԵՈՐՔԱՅ ԶՈՐՐՈՐԴ[Ի]ՍԱՏԻՃԱՆԻ ԵՒ Ս[Ր]Բ[Ո]Յ
ԱՌԱՔԵԼԱՊԱՏԻ ԻՇ|ԽԱՆԻՆ ՎԼԱՏԻՄԻՐԻ ԶՈՐՐՈՐԴ
ԱՍՏԻՃԱՆԻ. ԾՆԵԱԼ ԷՐ ՅԱՄԻ ՏՆ 1756 Ի ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ
1-ԻՆ. ՎԱԽՃԱՆԵՑԱԻ |ՅԱՄԻ ՏՆ 1809 Ի ՄԱՅԻՍԻ 10-ԻՆ:

27. ԵՒ ԱՐԴ, ՏԷՐ՝ ԵՂԻՑԻՆ ԱԶՔ ՔՈ ԲԱՑ ԵՒ ԱԿԱՆԶՔ| ՔՈ
ԱՌ Ի ԼՍԵԼ ԶՊԱՂԱՏԱՆՍ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ| ՔՈ Ի ՏԵՂԻՈՋՍ
ՅԱՅՍՄ | 1888, Թ. ՔՐ. ԳԻՐՔ Դ. ԹԱԳ, ԳԼԸ:

28. Մ[Բ] ԽԱԶՍ ԱԶԱՏԵՑԻ Ի
ՅԱՓԸՇՏ[Ա.]Կ[Ո]ԻԹԵՆ|Է ԼԵՌՆԱԿԱՆ |ՕՄԻՑ
ԻՄՈՎ ԱՐԴԵԱՄԲ, ԵՍ ՂԱԶԻ|ԲԷԿՈՎ ԵՆԱՐԱԼ
ՄԱՅԻՕՐ ԳԱՔՐԻԷԼ ԵՒ ԵՏՈՒ| ՅԻՇԱՏԱԿ
ՍՐԲ[Ո]Յ ԱԹ[Ո]Ռ[Ո]ՅՆ ԷԶՄԻԱՇՆԻ Ի
ՀԱՅՐԱ|ՊԵՏՈՒԹ[Ե]ԱՆ ՏՆ ԵՓՐԵ|ՄԱՅ
Ս[Ր]Բ[Ա.]Զ[Ա.]Ն Կ[Ա.]ԹՈՒՂ[Ի]ԿՈՍԻՆ
Հ[Ա.]Յ[Ո]Յ |1814|Ի:

Մանոթ. Խաչի կոթառն ամբողջապես զարդարված է երկնաս-
լաց նոճիների պատկերներով:

29. Ի :նԾ: Թ[ՈՒԻ-Ն] ՀԱՅՈՑ :ՄԺԹ: Թ[ՈՒԻ-Ն] ՀՈՌՈՄՈՑ.
Ի ԺԱՄԱՆԱԿԱՍ ԱԾԱՊԱՏԻԻ ԵՒ ՀՈԳԵՒՈՐ Տ[ԵԱՌ]Ն
ՍԱՐԳՍԻ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹԱՂԻԿՈՍԻ ԵՒ Ի ՄԵԾԱՓԱՌ ԹԱԳԱ-
ԻՈՐՈՒԹԵԱՆՆ ԳԱԳԿԱ ՀԱՅՈՑ ԵՒ ՎԸՐԱՑ ՇԱՀԱՆՇԱՀԻ,
ԵՍ ԿԱՏՐԱՆԻԴԷ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳՈՒՀԻ, ԴՈՒՍՏՐ ՎԱՍԱԿԱ,
ՍԻՆԵԱՑ ԹԱԳԱԻՈՐԻ ՅՈՂՈՐՄՈՒԹԻՆՆ ԱՅ ԱՊԱԻԻՆԵ-
ՑԱ ԵՒ ՀՐԱՄԱՆԱԻ ԱՌՆ ԻՄՈ ԳԱԳԿԱ ՇԱՀԱՆՇԱՀԻ ՇԻ-
ՆԵՑԻ ԶՍՈՒՐԲ ԿԱԹԱՂԻԿԷՍ, ԶՈՐ ԷՐ ՀԻՄՆԱԳՐԵԱԼ ՄԵ-
ԾԻՆ ՍՄՊԱՏԱ ԵՒ ԿԱՆԳՆԵՑԱՔ ՏՈՒՆ ԱՅ ՆՈՐՈԳ ԵՒ
ԿԵՆԴԱՆԻ ԾՆՈՒՆԴ ՀՈ[Յ]ԳԵՒՈՐ ԵՒ ԱՐՁԱՆ ՄՇՏ[ՆՁԵՆԱ-
ԻՈՐ. ԶԱՐԴԱՐԵՑԻ ԵՒ ԶԱՐԴԻԹ ՊԱՏՈՒԱԿԱՆԱԻՔ
ՆՈՒԷՐՔ ԻՆՁ Ի Ք[ՐԻՍՏՈ]Ս ԵՒ ԶԱՐՄԻՑ ԻՄ ԵՒ ՈՐԴՈՑ|
ՍՄՊԱՏԱ, ԱԲԱՍԱ ԵՒ ԱՇՈՏՈ.

ՀՐԱՄԱՅԵԱԼ ԵՄ ԵՍ Տ[Է]Ր| ՍԱՐԳԻՍ ՍՊԱՍԱԻՈՐԱՑ ԵԿԵ-
ՂԷՑՈՑՍ, ՅԵՏ ԷԼԻՑ ԲԱՐԷՊԱՇՏ ԹԱԳՈՒՀՈՑՍ ԶՎԱՐԳԱ-
ԻԱՐԻՆ ՅԻՍՆԵԱԿԱՆ ՄԻՈՎ ՔԱՌԱՍՆԻԻ ԿԱՏԱՐԵԼ ԱՆ-
ԽԱՓԱՆ| ՄԻՆՁԵԻ Ի ԳԱԼՈՒՍՏՆ Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի: ԵԹԷ ՈՔ
ԶԱՐՁԱՆԱԳՐԵԱԼԴ ԱՆՓՈՅԹ ԱՌՆԷ, ԴԱՏԱՊԱՐՏԵԱԼ Ե-
ՂԻՑԻ Ի Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի: Ի ՎԵՑ :ՌՆԼ: ԵՒ :Գ: ԱՄԱՑՆ ԱԴԱ-
ՄԱ Ի :Ռ:ԲԺ: ԱՄԻ ՄԱՐ|ՄՆԱՆԱԼՈ ԱԾ[Ա]Ն ԲԱՆԻ :ՉԸԺ:
ԱՄԻ ՀԱԻԱՏԱԼՈ Ի Ք[ՐԻՍՏՈ]Ս ՀԱՅՈՑ: ԳՐԵՑԱԻ ՅԻՇԱՏԱ-
ԿԱՐԱՆՍ Ի ՁԵՌՆ ԻՄ ԲԵՆԷ:

30. ՅԱՄՍ ԱԾԱՊԱՏԻԻ ԵՒ ՀՈԳԵՒՈՐ Տ[ԵԱՌ]Ն ՊԵՏՐՈՍԻ
ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԵՒ Ի ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ՍՄԲԱ-
ՏԱ, ՈՐԴԻՈ ԳԱԳԿԱ ՇԱՀԱՆՇԱՀԻ Ի :ՆՁԵ: (1036) ԹՈՒԱԿԱ-
ՆԻՍ, ԵՍ ԱՊԼ[ՂԱՐԻՊ ՄԱՐԶՊԱՆ ՈՐԴԻ ԳՐԻԳՈՐՈ ԻՇԽԱՆԻ
ԵՒ ԹՈՌՆ ԱՊՈՒՂԱՄՐԻ ԵՒ ԵՂԲԱՅՐ ՎԱՀՐԱՄԱ ԵՒ ՎԱՍԱ-
ԿԱ, ՇԻՆԵՑԻ ԶՍՈՒՐԲ ՓՐԿԻՉՍ Ի ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔՍ ՅԱՆԻ
ՇԱՏ ԶԱՆԻԻ ԵՒ ՄԵԾԱԾԱԽ ԳԱՆ|ՁԻԻ, ԵՒ ԳՆԵՑԻ ՀԱԼԱԼ
ԸՆՁԻՑ ԻՄՈՑ ԿՈՒՂՊԱԿԱՆԻ :Գ: ԵՒ ՁԻ[ԹՀԱՆ] ԵՒ ԱՅԳԻ

ԵՒ ՀՈՂԵԱՐ ԵՒ ԵՏՈՒ Ի ՍՈՒՐԲ ՓՐԿԻՉՍ, ԵՒ [ԶԱՐԴԱՐ] ԵՑԻ
ՈՍԿԻՈՎ ԵՒ ԱՐԾԱԹԻՈՎ ԵՒ ԱԿԱՄՔ ՊԱՏՈՒԱԿԱ-
Մանոթ. Գրչագիրն ամբողջակա՞ն է:

31. Ի :ՈՇԷ: (1208) ԹԻ[ԻՆ]. ՇՆՈՐՀԻԻՆ| Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի. ԵՍ
ՄԱՆԴԱՏՈՐԹԱԽՈՒՑԷՍ ԱՄԻՐՍՊԱՍԱԼԱՐ| ՇԱՀՆՇԱՀ ԶԱ-
ՔԱՐԻԱ ՇԻՆԵՑԻ ԶԱՐՁԱՆՍ ԵՒ ԶՊԱՐԻՍՊՍ ՎԱՍՆ ՅԻ-
ՇԱՏ/ԱԿԻ ՄԵՁ ԵՒ ԾՆՈՂԱՑ ՄԵՐՈՑ:

32. ՇՆՈՐՀԻ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ ԱՅ. ՀԱԻՐ ԵՒ ՄԻԱԾՆԻ ՈՐ-
ԴՈՑ ՆՈՐԱ ՅԻ. ՔԻ ԵՒ ՊԱՐԳԵՒԱԻՔ ԱՄԵՆԱՍ[ՈՒՐ]Բ ՀՈ-
ԳՈ|. ԵՍ ԱՐՁՈՒԽԱԹՈՒՆՍ ՆՈՒԱՍՏ ԱՂԱԽԻՆ ՔԻ. ԴՈՒՍՏՐ
ՄԵԾԻ ԻՇԽԱՆԱՑ ԻՇԽԱՆԻՆ ՔՐԴԻՆ ԵՒ ԱՄՈՒՍԻՆ ՎԱԽ-
ՏԱՆԿԱ ԹԱԳԱԻՈՐԱԶՆՈ ՏՆ. ՀԱԹԵՐՔՈ ԵՒ ԱՄԵՆԱՅՆ
ՎԵՐԻՆ ԽԱՉԵՆՈ ՅՈՒՍՈՎ ՄԵԾԱԻ ՇԻՆԵՑԻ ԶՄԲ. ԿԱԹՈ-
ՂԻԿԷՍ Ի ՏԵՂՈՁ ՀԱՆԳՍՏԱՐԱՆԻ ԱՌՆ ԻՄՈ ԵՒ ԶԱԻԱԿԱՑ
ԻՄՈՑ ՀԱՍԱՆԱ՝ ԱՆԴՐԱՆ[ԻԿԻ]Ս ԻՄՈ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐԻ, ՈՐ
Ե[Ի] Ի ՏԷՐՆ ԿԻՍԱԻՐԵԱ ՎԱԽՃԱՆԵԼՈՑ. ԶԻ ՎԱՍՆ ԻՄ ՄԵ-
ՂԱՑ ԽՐԱՏԵԱՑ ԶԻՍ ԱԾ. ԵՒ ԵԲԱՐՁ| Ի ԳԼԽՈ ԻՄՈ ԶԵՐԿՈ-
ՍԵԱՆ ՊՍԱԿԱԻՆ ՎԱՅԵԼՈՒՉ. ԶԻ ԱՆԴՐԱՆԻԿՆ ԻՄ ՀԱ-
ՍԱՆ ՍՊԱՆԱԻ Ի ԹՈՒՐՔԱՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ| ՎԱՍՆ ՔՐԻՍ-
ՏՈՆԷԱԿԱՆ ՀԱԻԱՏՈՑՍ ԵՒ ԶԿՆԻ ԵՐԻՑ ԱՄՍՈՑ ԵՒ ԿՐՏ-
ՍԵՐ ՈՐԴԻՆ ԻՄ ԳՐԻԳՈՐ ՏԷՐՆ ԿՈՉԵՑԵԱԼ Զ|ՊԱՐՏ ԲՆՈՒ-
ԹԵԱՆՍ ՀԱՏՈՒՑԱՆԵԼՈՎ ՎՃԱՐԵԱՑ Ի ԿԵՆՑԱՂՍ ԵՒ ՓՈ-
ԽԵՑԱՆ ԱՌ ՔՄ. ՍՈՒԳ ԱՆՄԻԹԱՐ| ԹՈՂԼՈՎ ԹՇՈՒԱՌԱ-
ՑԵԼՈ ՄԱԻՐՍ ԻՐԵԱՆՑ. ԱՅԼ ԶԻ Ի ԿԵՆԴԱՆՈՒԹԵԱՆ ԻԻ-
ՐԵԱՆՑ ՅՈՑՍ Ի ՄՏԻ ԵԴԵ|ԱԼ ՆՈՑԱ ՇԻՆԵԼ ԵԿԵՂԵՑԻ
ՅԱՅՍՄ ՏԵՂՈՁ ԵՒ ՈՁ ԺԱՄԱՆԵՑԻՆ ՎԱՍՆ ԱՐԱԳԱՀԱՍ
ԼԻՆԵԼՈ Ի ՎԵՐԱ ՆՈՑ|Մ ՄԱՀՈՒՆ, ԻՆՁ ԱԻԱՆԴԵՑԻՆ ԱՆ-
ԴԱՐՁԻԻ ԿԱՏԱՐԵԼ ԶՓԱՓԱԳ ՍՐՏԻՑ ՆՈՑԱ. ԵՒ ԻՄ
ՅԱՆՁՆ ԱՌԵԱԼ ՄԵԾ| ՅՈՒՍՈՎ ԵՒ ԱՇԽԱՏՈՒԹՔ. ՇԻՆԵՑԻ

նեցիին Կեզ : Բ: ԱՒՐ ԺԱՄ ԶԱՄԵՆԱՅՆ ԵԿԵՂԵՑԻՔՍ
ԶՏԱԻՆ ՅՈՎԱՆՆՈՒ ՆԱՆԱԻՆ ԵՒ ԶՏԱԻՆ ՎԱՐԳԱՆԱՆՑ
ՎԱՂՏԱՆԳԱ: ՈՎ ԽԱՓԱՆԷ ԶԺԱՄՆ ԿԱՄ ԽԼԷ ԶՄԵՐ
ՏՈՒԱԾՍ ՄԵՐ ԵՒ ՄԵՐ ԱԶԳԻ ՄԵՂԱՑ ՏԷՐ Է. Ի ԹՈՒԼԻՆ]: Ո-
ՂԷ: (1248) ԷՐ:

37. ՅԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ՝ ՏԵՐՈՒԹԵ. ԱՊԱՂԱ ԽԱՆԻՆ՝ ԵՒ Ի
ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵ. ՏՐ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ԵՒ ՊԱՐՈՆՈՒԹԵ. ՆՈ-
ՐԱԳԻՆԼԻՆ՝ ԵՒ ՍՐԱԶՍԻՆԻՆ ԵՒ ԳՈՒՐԶԱԳԻՆԻՆ. ԵՍ
ՏՐ. ՅՈՂԱՄՆԷՍ ՇԻՆԵՑԻ ԶԳԱԻԹՍ ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՆՁ՝ ԵՒ
ԵՂԲԱՐՑ ԵՒ ԾՆՈՂԱՑ ԻՄՈՑ. :ՁԼԳ: (1274):

38. Ի ԹՐՈՒԻՆ]... ԵՍ ՎԱՐԳՍ ՄԵՂՈՒՑԵԱԼ ԾԱՌԱ ԱՅ.
ՎԱՍՆ ՓՐԿՈՒԹ՛ԵԱՆ] ՀՈԳՈ ԻՄՈ ԵՒ ԶՈՒԳԱԿՑԻ ԻՄ ՃՈ-
ԽԻՆ ԱՊԱԻՆԵՑԱՔ ՅՈՂՈՐՄԱԾՆ՝ ԱՇ. ՏՎԱՔ ԶՄԵՐ ՀՈ-
ԳՈ ՊԱՏԻԱՍՏՍ Ի ՅԵՐԿՐՈՐԴ ՇԷՆՍ ԱՇՄԱՄՆԻՍ ԳԱԻԿԱՏ
:Խ: ԵՒ ՊԱՐՏԻՆ ՍՊԱՍԼԱ՝ ԻՈՐՔ ՍՈՐԱ ԱՄԻՆ :Ձ: ԱՒՐ ԺԱՄ
ԱՌՆԼԵՆ :Գ: ԱՒՐ ԻՆՁ ՎԱՐԳԻՍ ԵՒ :Գ: ԱՒՐ ՃՈՒԽՆ ԱՆԽԱ-
ՓԱՆ ՈՎ ԵՒ ԼԻՆԻ ՈՐՁՍՓ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՀԱՍՏԱՏ Է: ՈՐ ԽԱ-
ՓԱՆԷ ՄԵՐ ՅԱՆՑԱՆԱՑ ՏԷՐ ԵՆ. ՈՐՔ ԿԱՏԱՐԵՆ
ԱՒՐՀՆԵԱԼ ԵՂԻՑԻՆ:

39. ԹՈՒԻՍ]..... ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ. ԵՍ ԼՈՒՍՈՏՍ, ՈՐԴԻ ԳՐԻԳՈ-
ՐՈ ՇԻՆԵՑԻ ԶԱՐՁԱՆՍ՝ ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՆՁ ԵՒ ԾՆՈՂԱՑ ԻՄՈՐՑ
ԵՒ ՅԱՐԵԻՇԱՏՈՒԹԻՒՆ ՇԱՀՆՆՇԱՀԻ ՍՊԱՐԱՊԵՏԻ ԵՒ ՅԱ-
ՄԻՐԱՈՒԹԵԱՆ ՎԱՀՐԱՄԱ ԿԱՏԱՐԵՑԱԻ ԲՈՒՐՁՍ: ՏԷՐ
ԱՇ ՈՂՈՐՄԵԱ ԼՈՒՍՈՏԻՆ. ԱՄԷՆ:

40. ՇՆՈՐՀԻԻ ԵՒ ՈՂՈՐՄՈՒԹ՛ԵԱՄ]ԲՆ ԱՅ. ԵՄ ՍԱՐ՝ԳԻՍ
Ծ՛ԼԵՆՑ ԲԱԺԱՐՍ, ԹՈՂԻ ԶԱՐՁՈՒԱ՛Ր՝ՃՈ ՍՈՒՐԲ
ԳՐԻԳՈՐՈ ԶԲԱԺՆ՝ ՄԵԾ ԵՒ ԶՓՈՔՐ, ՎԱՍՆ ՀԱՆԿԸՍԵ-

[Ա.]Ն ՊԱՏՐՈՆԻՆ ՄԵՐՈ ՇԱՀՆՇԱՀԻ ԵՒ ԱՇՄ՝ՏՈՒՐ ԶԱԻԱ-
ԿԱՑՆ ԶԱՔԱՐԻԱԻ ԵՒ ԵՂԲԱՐՑ՝ ՆՈՐԱ ՅԵՐԿՐԿԵՆԴԱ-
ՆՈՒԹԵԼԱՆ]: ԷԹԷ ՈՔ ԶՅԻՇԱՏԱԿՍ ԽԱՓԱՆԷ ՆԶՈՎԵԼԱ՝
ԵՂԻՑԻ՝ ՅԱՄԵՆԱԿԱԼԷՆ ԱՅ. ՀԱՍՏ՛Ա՝ՏՈՒՆ՝ ՊԱՀՈՂՔ
ԱՒՐՀՆԻՆ ԱՅ:

41. ԱՇՄԱՀԱՃՈՑ ԵՒ ԸՆԴՐԵԱԼ Ս՛ՈՒՐ՝Բ ՄԻԱՅՆԱԿԵԱՑՆ
ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ ՈՐ Զ :ԾԵ:] ԱՄ ՅԱՆԱՊԱՏԻ ԿԵՑԵԱԼ ԽՈՏԱ-
ՃԱՐԱԿ ԵՒ ԱՆՏԵՍ Ի ՄԱՐԴԿԱԻՆ ՏԵՍՈՒԹԵՆԷ, ԵԿՆ Ի
ՔԱՂԱՔՍ ՄԵՐ Ի ՏՈՒՉՈՒԹԷՆԷՆ ԱՅ. ԱՌԺԱՄԱՑՆ
ՀՐԱՄՄԱՆ Ի ՏԼԵԱՌՆ]Է ՀԱՍԵԱԼ ՓՈԽԵՑԱԻ Ի ՄՇՏԸՆՁԵ-
ՆԱԻՈՐ ԿԵԱՆՍՆ ԵՒ ԹԱՂԵՑԱԻ ՊԱՆԴԻՍԱԻՐԷ Ի ԳԵՐԵԶ-
ՄԱՆՍ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆԱՑ. ԵՒ ԴԻՐՔ Ս՛ՈՒՐ՝Բ ՈՍԿԵՐԱՑ
ՆՈՐՍ ԲԺԸՇԿՈՒԹԻՒՆ ԱՌՆԷ ԱՄԵՆԱՅՆ ԱԽՏԱԺԵՏԱՑ:
ԵՒ ԵՍ ՏԼԷ՝Ր ԳՐԻԳՈՐ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻ ԶԱՇՄԱԾՆԻՆ ԿԻՐԱ-
ԿԷՆ ԱՒՐՆ ՅԱՆՈՒՆ ՆՈՐԱ ՊԱՏԱՐԱԳԵԼ Զ՛ԲՐԻՍՏՈ՝Ս:
ՈՎ ԶՆՄԱ ՄՈՒՏՔՆ Ի ՅԱԹՈՌԷՍ ՀԱՆԷ ԿԱՄ ՅՈՒԶԵԼ ԻՇ-
ԽԷ ԿԱՑԵՆԻ ԵՒ ՅՈՒԴԱԻ ԶԱՓ ՆԶՈՎԵԱԼ ԵՂԻՑԻՆ:

42. Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵ. ՏՐ. ՅԱԿՈՐՈՍԱՑ ԵՒ ՅԻՇԽԱ-
ՆՈՒԹԵ. ՎԱԽՏԱՆԳԱՅ, ՈՐԴՈՑ ՀԱՍԱՆԱՅ, ԵՍ ՅՈՂԱՆԷՍ
ՈՒ ՍԵՐՈՐ ՈՒ ՍԱՐԳԻՍ ՈՒ ԳՐԻԳՈՐ ՈՐԴԻԼ՛Ք՝ ՀԱՐԲԱԾԱՅ-
ՐԱՑ, ՇԻՆԵՑԱՔ ԶԱՇՄԱԾՆԻՍ՝ Ի ՄԵՐ ՀԱՅՐԵՆԻՑՍ. ՅԻՇՇՍԱ-
ՏԱԿ ՀՈԳՈՐ՝ ՄԵՐՈՑ: ԱՂԱԶԵՄ ՎԱՍՆ ԶՄԵԶ ՈՒ ԶՄԵՐ
ԾՆՍԱԻՂՔՆ ՅԱՂԱԻԹՍ ՅԻՇԵ՛Ց՝ՅԻՔ:

43. ԵՍ ՀԱՍԱՆ, ՈՐԴԻ ՎԱՊՏԱՆԳԱ. ՏԼԷ՝Ր ՀԱԹԵՐՈ՝ ԵՒ
ՀԱՆԴԱԲԵՐԴՈ, ԽԱԶԻՆԱԲԵՐԴՈ ԵՒ ՀԱԻԱԽՍՂԱՑԻՆ.
ԿԱՑԻ ՅԱԻՍԳՈՒԹԵԱՆ ԱՄՍ՝ :Խ: (40) ՇԱՏ ՊԱՏԵՐԱ՛ԶՄԱԻ
ԵՒ ՅԱՂԹԵՑԻ ԹՇՆԱՄԵԱՑ ԻՄՈՑ ԱԻԳՆՈՒԹԵԱՄԲՆ ԱՅ.
ԵՒ ԵՂԵՆ ԻՆՁ :Ձ: (6) ՈՐԴԻ, Զ՛ԲԵՐԴԵՐՍ ԵՒ ԶԳԱԻԱՌՍ Ե-

ՏՈՒ ՆՈՑԱ ԵՒ ԵԿԻ Ի ՎԱՆՔՍ ՄԱԿՏ ՅԻՄ ԵՂԲԱՅՐՍ Ի ՏՐ |
ԳՐԻԳՈՐԷՍ ԵՒ ԵՂԷ | ԿՐԱԻՆԱԻՈՐ ԵՒ ԲԵՐԻ ԶԽԱԶՔԱՐՍ
ՅԱԶՈՒԱ, ՇԱՏ | ԱՇԽԱՏՈՒԹԵ՛ՄԱՐ ԵՎ ԲԱԶՈՒՄ ՀՆԱ-
ՐԻԻՔ ԿԱՆԳՆԵՑԻ ՄԲ. ՆՇԱՆ ՀՈԳԻՈՅ ԻՄՈՑ: ԱՐԴ՝ ՎԱՍՆ
ԶԵՐ ՀՈԳԻՈՑԴ, ՈՐՔ ԸՆԹԵՌՆՈՅՔ՝ ԶԻՍ ՅԱՂԱԹՍ ՅԻՇԵ-
ՑԷՔ :ՈԼԱ: (1182) ԹՈՒԻՍ]:

Մանոբ. Գրչագիրը բերի է:

44. ԿԱՄԱԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՍ՝ ՄԻՄԻԱՆՍ ՏՎԻ/ ԶՄԵՐ
ՀԱՅՐԵՆԻ ԻԳԻՆ, ՊԱՐՈՆԱՅՆ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲ՝ ԷՍԶՈ, |
ՄԱՄԱԽԱԹՈՒՆԻՆ, ՍԼՈՒՐ՝Բ ՍՏԵ/ՓԱՆՈՍԻ ԵՒ ՍՈՒՐԲ
ՆՇԱՆԻՍ/, ՄԻԹԱՐԱ ՀՈԳՈՅՆ: ՄԻԱԲ/ԱՆՔ ՍԱՀՄԱՆԵ-
ՑԻՆ :Գ: ԺԱՄ ՏԼԷ՛Ր /ԸՆԴԱՌԱԶԻՆ՝ :Բ: ՄԻԹԱՐԱ/, :Ա:
ԻՆՁ: Ի ԹՎԻՍ :ԶԾԸ: (1309):

45. ԿԱՄԱԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՍ՝ ԱԹԱԽԱԹՈՒՆՍ, ԱՄՈՒ-
ՍԻՆ ՎԱՂԹԱՆԿԱ, ՈՐԴ/ՈՅ ԽԱԼԱՅՇԱՀԻ, ՏՎԻ :Ճ: ԴԵԿԱՆ
ՍԼՈՒՐ՝Բ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻՍ, ՎԱՐԱԳԱ/ ՍԼՈՒՐ՝Բ ՆՇԱՆԻՍ:
ՎԱՐԴԱՊԵՏՍ, ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ :Դ: ԱԻՐ ՊԱ-
ՏԱՐ/ԱԳ՝ :Բ: ԾԱՌՁԱՐԴԱՐԻՆ, :Բ: ԶԱՏԿԻՆ: ԿԱՏԱՐԻԶՔՆ
ԱԻՐՀՆ/ԻՆ: ԹՎԻՆ]: ԶԿԲ: (1313): ԽԱՓԱՆՈՂՆ ԴԱՏԻ:

46. ԿԱՄԱԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՍ՝ ՀԱՍԻԿ ՇԻՆԵՑԻ ԶԱՍԱՐՍԱ-
ՆՈՑՆ ԵՒ ՏՎԻ ՎԱՐԱԳԱ ՍԼՈՒՐ՝Բ ՆՇԱՆԻՍ, ՍԼՈՒՐ՝Բ ՍՏԵ-
ՓԱՆՈՍԻ: ՎԱՐԴԱՊԵՏ [ԵՒ] ՄԻԱԲԱՆՔՍ | ՏՎԻՆ :Դ: ԺԱՄ
ՔԱՌԱՍՆԻՑ ՏԱԻՆԻՆ: ԿԱՏԱՐԻԶՔՆ ԱԻՐՀՆԻՆ ՅԱՍՏՈՒ-
ԾՈՅ: ԹՎԻՍ/: ԶԿ: (1311):

47. ԿԱՄԱԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՍ՝ ՈՒՔԱՆ, ՈՐԴԻ ՎԼԱՐ՝-
ՀԱՄ ՇԱՀՈՒՌԵՑ/Ի, ՏԼԷ՛Ր ԵՐԵՐԱՆԱ, ՄԻԱԲԱՆԵՑԱ |
ՍԼՈՒՐ՝Բ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ, ԵՏՈՒ Ի ՀԱԼԱԼ ՀԵՐԵՆԵՑ, / ՈՐ ԻՆՁ

ԲԱԺԻՆ ԷՐ ՀԱՍԵԼ, / ԶԽԱԼԻՆ ԸՂԱԼԱՆԻՆ ՀՈՂ/ԵՐՆ ԻԻՐ
:Դ: ՀԱՏՈՎՆ ԵՒ ԹՄԲ/ԵՐՈՎՆ: ՎԱՐԴԱՊԵՏՆ ԵՒ ՄԻԱ-
ԲԱՆՔՆ/ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ ԻՆՁ :Բ: / ԺԱՄ, ՍԼՈՒՐ՝Բ ՆՇԱՆԻՆ
ՏԱԻՆԻՆ ԿԱՏԱՐԻ: ԹՎԻՆ]: ԶԶԵ: (1336):

48. (14 ա) Մաղկազիր արձանագրություն
ԲՈՒՐԹԷԼ ԻՇԽԱՆԱՅ ԻՇԽԱՆ

49. ԹՎԻՆ]: ԶՂԱ: (1342) ՇՆՈՐՀԻԻ ԵՒ ՈՂՈՐՄՈՒԹԼԵԱՄ՝Բ
ԲԱՐԵՐԱՐ ԵՒ ՄԱՐԴԱՍԻՐԻՆ ԱՅ. ԵՍ ԱԹԱՊԱԿ ՎԱՐՀԱՄ,
ՈՐԴԻ ԻԻԱՆԷԻ, ՈՐԴՈՒՆ ՄԵԾԻՆ ԵՒ ՀԶԱԻՐԻՆ ԶԱՔԱ-
ՐԻԱԻ ՎԵՐԸՍՏԻՆ ՆՈՐՈԳԵՑԻ ԶԿՈՒՄԲԵԹ ՍԼՈՒՐ՝Բ ՓՐԿ-
ԶԻՍ ՎԱՍՆ ԵՐԿԱՐ ԿԵՆԴԱՆՈՒԹԵԼԱՆ | ԻՄՈ ԵՒ ՅԻՇԱՏԼԱ-
ԿԻ ՄԵԶ ԵՒ ՆԱԽՆԵԼԱՅ ՄԵՐՈՑ: ԱՐԴ ԵՍ ԱՍԻԼՍ, ՈՐԴԻ
ԳՐԻԳՈՐՈ ԱՌԱՔԵՑԱ ՊԱՏՐՈՆԻՆ ՀՐԱՄԱՆԱԻՆ ԱԹԱ-
ԲԵԿ ՎԱՐՀԱՄԱ ԵՒ ԷԿԵԼ ԿԱՏԱՐԵՑԻ ՄԵԾ ԶԱՆԻԻ ԵՒ ԱՇ-
ԽԱՏՈՒԹԼԵԱՄ՝Բ ԶՀՐԱՄԱԵԼՍ ԻՆՁ ՍՊԱՍԱԻՈՐՔ | ՍԼՈՒՐ՝Բ
ՓՐԿԶԻՍ ԸՆԾԱ ՄԱՏՈՒՑԻՆ ՄԵԶ ԶՎԱՐԴԱՎԱՌԻՍ
ԿԻՐԱԿԷՆ :Բ: ՊԱՏԱՐԱԳ:

50. ԿԱՄԱԻ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՍ՝ ՊԷՆԱ, ՈՐԴԻ
ՄՄԲ/ԱՏԱ, ԹՈՌՆ ԼԻՊԱՐՏԻ, ՏԵՐ ՓԱՆԾԱԹԱՂԻՆ ԵՒ/ Ա-
ՄՈՒՍԻՆ ԻՄ ՍՈՒՍԱ, ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՔ ՍԼՈՒՐ՝Բ ՍՏԵՓԱՆՈ-
ՍԻՍ/ ԵՒ ՏՈՒԱՔ Ի ՄԵՐ ՀԱԼԱԼ ՀԱՅՐԷՆԵԱՑ, ՈՐ Ի/ ՓԱՆ-
ԶԱԹԱՂԻՆ, ԶՄԱԶՄԱՆԵՆՑ ԵՒ ԶԱԻԱՆՇԵՆ/Ց ԷԳԻՆ, ՄԵՐ
ՀՈԳՈՅՍ ԲԱԺԻՆՆ: ԷՓՐԵՄ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆ ԵՒ ՄԻԱ-
ԲԱՆ/ՔՆ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ ՄԵԶ ԶԱԾԱԾՆԻՆ ՏՕՆԻՆ/ Զ: ՊԱ-
ՏԱՐԱԳ ԵՒ ՈՎ ՈՐ ՄԵՐ ՀՈԳՈՅ ՏՈՒԱԾ ՎԱԽՄԻՍ ՀԱԿԱ-
ՌԱԿ ԿԱՅ, :ՅԺԸ: (318) ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՑՆ Ն/ԶՈՎԵԱԼ ԵՂԻՑԻ
:ԶՂԷ: (1348):

51. ԿԱՄԱԻ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ/ ԵՍ՝ ՋՈՒՄԷՍ, ԹՈՌՆ ԱՄԻՐ ՀԱՍԱՆԱՅ, ՈՐ/ԴԻ ԷԱԶՈ ԵՒ ԿԵՆԱԿԻՑՆ ԻՄ ԽՈԱՆԴՋԷՆ/ ՏՎԱՔ ԶԱԻԱԳ ԱԿԱՆ ԶՐԱՂԱՅՆ ՍՆԻՐՅԱ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԻՍ: ՎԱՐԴԱՊԵՏ, ՄԻԱԲԱՆԵՑ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ :Գ:/ ԱԻՐ ՊԱՏԱՐԱԳ ՍՆԻՐՅԱ ԽԱԶԻՆ/ ՏԱԻՆԻՆ՝ :Բ: ԻՄ ԵՂԲԱԻՐՆ՝ ՊԱՐ/ՈՆ ԱՍԱԴԻՆ, :Ա: ԷԼԻՆՈՒԹԼՈՅ:/ ԿԱՏԱՐՈՂՔՆ ԱԻՐՀՆԻՆ Ի ՏԷՐՆ, ԽԱՓԱՆՈՂՔՆ/ ԴԱՏԻՆ ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ:

52. ՅԱՆՈՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՍ՝ ԲՈՒԲԱՅԻՍ, ԹՈՌՆ ՍԱՄԱԴԱԼԻՆ, ՈՐԴԻ... Ս/ ՅԱՆՈՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ՝ ՍԱՐԳԻՍ, ՈՐ ՏՎԻ ԹԱՆԱՏԻ ՎԱՆԻՑ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ԶԶԱ/ՏԻՆԱՅ ՎԱՐԻՆ ՀՈՂՆ ՆԱՅԱՆ ՀԱՅՐԵՆԻՔ: ՆԱՔԱՆ ՏՎԻՆ ԻՆՁ ԶՅՍԱՅՏՆՈՒԹԵԼԱՆ՝ :Ե:ԱԻՐ :Թ: ԽՈՐԱՆ: ՈՎ ԽԱՓԱՆԷ, :ՅԺԸ: (318) ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՅՆ ՆՁՈՎԵԱԼ ԵՂԻՑԻ:

53. ԿԱՄԱԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ, ԵՍ՝ ԻՎԱՆԷ, ՈՐԴԻ ԽԱԼԹԻՆ ԵՒ ԱՄՈՒՍԻՆ ԻՄ ՍԱԽՈՒԽ ԵՒ ՄՈՒՐԱՏՓԱՇԷՍ ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՔ ՍՆԻՐՅԱ ՆՇԱՆԻՍ/ ԵՒ ՍՆԻՐՅԱ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻՍ ԵՒ ՏՎԻՔ ԶՄԵՐ ԳՆԱՄ ԻԳԻՆ Ի ՍԽՏՈՐԱԼԷՁ, :Ա: ՀՈՂ Ի ՄԵ/Ծ ՔԱՐ: ՄԻԱԲԱՆԵՔ ԽՈՍՏԱՑԱՆ :Դ: ՊԱՏԱՐԱԳ՝ :Բ: ԻՆՁ, :Ա:/ ՍԱԽՈՒԽԻՆ, :Ա: ԷՍՈՒԿԱՆԻՆ ՀԱՄԲԱՐՁՄԱՆ: ԿԱՏԱՐԻԶՔՆ՝ ԱԻՐՀՆԻՆ, ԽԱՓԱՆԻԶՔՆ՝ ԴԱՏԻՆ Ի ՏԵՄԱՆ՝ :Թ: [ՎԻՆ] :ՊԲ: (1353):

54. ԿԱՄԱԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ՝ ՈՒՏԱՐ ԵՒ ԱՄՈՒՍԻՆ ԻՄ ԳՈՒՌ/ՃԻԿ ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՔ ՍՆԻՐՅԱ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ԵՒ ՏՎԱՔ Ի/ ՀԱԼԱԼ ԸՆԶԻՑ ՄԵՁ ՀՈԳՈՐԱԺԻՆ: ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՒ/ ՄԻԱԲԱՆԵՐՆ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ ԾԱՌՁԱՐԴԱՐԻՆ :Զ: ՊԱՏԱՐԱԳ՝ [:Դ: ԻՆՁ, :Բ: ԳՈՒՌՃԻԿԻՆ: ԿԱՏԱՐԻԶՔՆ ՕՐՀՆԻՆ ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ:

55. ԿԱՄԱԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ՝ ԲԱԻՐԻՆԱՅ, ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՅ ՍՈՒՐԲ ՈՒԽՏԻՍ ԵՏՈՒ/ ՅԻՄ ՀԱԼԱԼ ԸՆԶԻՑ ԸՆԶԱՅ ԻՍՆԻՐՅԱ ՍՏԵՓԱՆՈՍ: ՄԻԱՅԲԱՆԵՔ/ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ ԱՄԷՆ ԱԻՐ : ՊԱՏԱՐԱԳ ՍՆԻՐՅԱ ԽԱԶԻՆ: ԿԱՏԱՐԻԶՔՆ ՍԻՐ[Հ]ՆԻՆ ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ:

56. ԿԱՄԱԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ՝ ԱՐԵԻՀԱՏ, ՄԻԱՅԲԱՆԵՑԱՅ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ԵՒ ՏՎԻ :Ի: ԴԵԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՅ: ԵՒ ՄԻԱՅԲԱՆԵՔ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ :Ա: ԱԻՐ ԺԱՄ ԽԱԶԳԻՏԻՆ: ԿԱՏԱՐԻԶՔՆ ԱԻՐՀՆԻՆ ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ:

57. ՄԲ ՆՇԱՆԵՔ ՔԱՐԷԽՈՍ Է ՊԱՐԼՈՆ՝ ԽՈՒԹԼՈՒՊԷԻՆ ԵՒ ԿՈՂԱԿՑԻՆ ԱԶԻԶ ՄԵԼԻՔԻՆ ԵՒ ՀՕՐՆ ՊԱՐԼՈՆ՝ ՍԱՐՈՒՊԷԻՆ ՈՒ ՂԱԶՊԱՐԻՆ ԵՒ ՄԱԻՐԻՆ ԱԶԻԶԻՆ ԵՒ ՄԱՄՈՒՆ՝ ՇՆՖՈՐԻՆ ԵՒ ԵՂԲՕՐԻՆ ՊՐ. ՍԱՐԳՍԻՆ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐԻՆ ԵՒ ԱՐՄՈՒՇՔԱԻՆ: ԹՎՆ. Զ (1451):

58. ՓԱՌԱՑ ՏԱՃԱՐՍ ԱՍՏՈՒԱՍՏԱՅԻՆ՝ ՅԵՐԿՐԻ ԴՐԱԽՏ ԿԵՆԱՅ ՓԱՅՏԻՆ, ՈՐ Է ՊԱՏԿԵՐ ԵՐԿՆԻՑ ՎԵՐԻՆ ԵՒ ԵՌԱՆԶՆԵԱՆՆ ԿԱՅԱՆԻՆ. Ի ԾՆՆԴԵՆԷ ՄԱՐՄՆՈՎ ՓՐԿԻԶՆ ՅԵՐԵԲ ՀԱՐԻՒՐ ԵՒ ՀԱԶԱՐԻՆ ՅՈՒԹ ԵՒ ՅԻՍՈՒՆ ՍԿՍԵԱԼ ԱՄԻ (1358), ԿԱՆԳՆԵԱԼ ՅԱՆՈՒՆ ՄԲ ՆՇԱՆԻՆ, ՍԱՏԱՐՈՒԹԵԱՄԲ ԻՐ ԾԱՌԱՅԻՆ՝ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԻ ԿՐԱԻՆԱՒՈՐԻՆ ԵՒ ՀԱՐԱԶԱՏ ԵՂԲԱՐՑ ՆՈՐԻՆ ԵՒ ԸՍՏ ՈԳԻՈՅ ՈՐԴԻՈՅ ԲՆԱԻՆ:

59. Ռ: Ի: (1571) Հ[Ա.]Յ[Ո.]Ց թվին
ԵՒ ՅԱՄՍԵԱՆՆՆ| ՅԻՆՎ[Ա.]ՐԻՆ
Խ[Ո.]Ճ[Ա.] ԱՆԴՐԷԱՍ ԿԱՅ[Ա.]ՅԵ]ՑԻՆ|
ՇԻՆԵԼ ԵՏՈՒՐ ՋՏՈՒՆ ՋԱՆԿԱԿԻՆ|
Վ[Ա.]Ս[Ն.] ԻՒՐ Հ[Ո.]ԳՈ ԵՒ ԻՒՐ ԾՆ[Ո.]Ղ[ԼԻ]Ն՝
ԽԱՋԵՐԵՍ[Ի]Ն ԵՒ ՍԱ|ՌԱՅԻՆ
ԵՒ ԵՂԲՕՐՆ ԱԻԵ]Տ[Ի]ՔԻՆ
ԵՒ ԱՄ[ԵՆԱՅՆ] ՋԱՐՄԻՑ Ն[Ո.]ՑԻՆ:
Ստորև՝ մուտքի թվին:
1570:

60. POTENTISSIMO ET INVICTISSIMO MOSCOVITARUM
IMPERATORI ALEXIO IN FERRIS
FELICITER REGNANTI BIC TRONUS SUMNARTE ET
INDUSTRIA FABREFACTUS, SIT FUTURI
IN CONELIS ET PERANNIS FAUSTUM FELIXQUE OMEN.
ANNO DOMINI 1659.

Թարգմ. ՀՋՈՐԱԳՈՒՅՆ ԵՒ ԱՆՀԱՂԹ ՄՈՍԿՈՎՅԱՆ ԿԱՅՍՐ
ԱԼԵԿՍԵՅՑԻՆ, ԵՐԿՐԻ ՎՐԱ ԲԱԽՏԱՎՈՐՈՒԹՅԱՄԲ ԹԱԳԱ-
ՎՈՐՈՂԻՆ. ԱՅՍ ԳԱՀԸ, ՄԵԾ ԵՌԱՆԴՈՎ ՈՒ ԲԱՐՁՐ ԱՐ-
ՎԵՍՏՈՎ ՊԱՏՐԱՍՏՎԱԾ, ԹՈՂ ԼԻՆԻ ԳԱԼԻՔԻ ԲԱԽՏԱՎՈՐ
ՆԱԽԱՆՇԱՆ ԱՆՍԱՀՄԱՆ ԵՐԱՆԵԼՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐՁՈՒՆ-
ՔՈՒՄ: ՏԻՐՈՋ 1659 թ.

61. ՋՕՐՈՒԹԵԱՄԲՆ ԱՅ. ՇԻՆԵՑԱԻ ԵԿԵՂԵՑ[Ի]Ս Ի
ԴԱՌՆ ԵՒ Ի ՆԵՂ ԺԱՄԱՆ[Ա.]ԿԻՍ. Վ[Ա.]Ս[Ն.] ԾՈՎԱ/ՑԵԱԼ
ՄԵՂԱՑ ՄԵՐՈՑ ԵԿՆ ՄԱՐԱԽ ԵԿԵՐ ՋԵՐԿԻՐՍ ԱՂՎԱՆԻՑ
ԵՒ ԱԻԵՐԵՑ ԲԱՋՈՒՄ ՏԵՂԻՍ, Ի Թ[Ա.]Գ[Ա.]Ի[Ո.]ՐՈՒԹԵ[Ա-
Ն] ՇԱՀՍՈՒԼԷՄԱՆԻՆ, ՊԱՐՈՆՈՒԹԵ[ԱՆ] ՄԻՐՋԱ ՂՈՒԼԻ
Պ[Է]Կ[Ի]Ն ԵՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵ[ԱՆ] ԵՐԿՐԻՍ ՎԱՐԱՆԴՈՒ ՄԵ-

ԼԻՔ ՊԱՂՈՒ, ՈՐԴԻ ՄԵԼԻՔ ՇԱՀՆԱՋԱՐԻՆ ԵՒ ՕԺԱՆԴԱ-
ԿՈՒԹԵ[ԱՄԲ] ՈՎԱՆԻՍԻՆ ԵՒ Ք[Ա.]Հ[Ա.]Ն[Ա.]ՑԻՑ ԵՒ ՏԱ-
ՆՈՒՏԵՐԱՑ, ՄԵԾՍԱՄԵԾԱՑ ԵՒ ՓՈՔՈՒՆՑ. ԱՄԵՆ. ԹՎԻՆ
:ՌՃԻՔ: (1673):

Փակագրերը
Ա. ՊԵՏՐՈՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ.
Բ. ?
Գ. ԴԱԻԹ.

62. CHRISTOPHORUS AUEDIKUS| BERNATOWICZ
SERENISS MIOANNIS CASIMIRREIS POLONIE SECRE-
TARIUS THELONEORUM CRAE REGIAE MAIESTA| TIS ET
REIPUBLICA| IN RUSSIA ADMINIS|TRATOR INCLITA
NATIONIS AR|MENAE LEO|POIE ... NSIS DIRE|CTOR NA...|
ANNO 1599|. VIXITAE[TATIS] 1672.| ANNO

Թարգմ.
Քրիստափոր Ավեդիկ Բեռնատովիչ. Լեհաստանի Հովհան-Կա-
զիմիր պայծառափայլ թագավորի քարտուղար, սրբազան ար-
քայական մեծուքյան և Ռուսիայում Ռեչ-Պոսպոլիտայի մաք-
սատան կառավարիչ, Լվովի հայ ժողովրդի պանծալի ավագ:
Ծնվել է 1599 թ., ապրել է 72 տարի, վախճանվել է 1671թ.:

63. ՇՆՈՐՀՕՔՆ ՔԻ. ԵՍ ԲԱՐՍԵՂ| ԵՊԼԻՍԿ[Ո.]Պ[Ո.]Ս, ԱՇ[Ա.]-
ԿԵՐՏ ՊԵՏՐՈՍ Կ[Ա.]Թ[Ո.]Ղ[ԼԻ]Կ[Ո.]ՍԻՆ ԵՒ ԾՆՕՂՍՆ ԻՄ Ա-
ՂԱՅՆ ԵՒ ԳՈՒԼԱՂԱՅՆ Ի ԳԱԻԱՌԷՆ ՎԱՐԱ]ՆԴՈՒ Ի
ԳԵՂՋԷՆ| ԳԻՇՈՒ, ՆՈՐՈԳԵԱԼ ՊԱ]Յ]ԾԱՌԱՑՈՒՑԻ ՋՄԲ|
Ա.Թ[Ո.]ՌՍ ԱՄԱՐԱՍ[Ա.]Յ], ՊԱՐՍՊՕՔ ՇՐՋԱՊԱՏԵՑԱՔ
ՀԱՆԴԻՐՁ ՅՈԳՆԱԹԻԻ ՍԵՆԵԿՕՔ, ՋԵԿԵՂԵՂԵ]Ց[Ի]Ս
ՇՔԵՂԱՑՈՒՑԱՔ ՋԱՐԴՈՒՔ. ՏՈՒԱՔ ՇԻՆԵԼ ԵԿԵՂԵՂԵ]Ց-
[Ի]Ս ԱՆՈՒՄԲ ՍԼՐ]ԲՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ՝ ՀՈՎԱՐԱՆ ՄԲ.

թյունից կիմանա, որ մեր որպիսուքյունը այսպես է եղել և թող մի ողորմի ասի: Եղավ: Ամեն»:

Ծանոթ. տրվում է Հ. Փափազյանի վերծանությամբ:

70. ՅԼԻՇԼԱՍԼԱՅԿ է ՍԿԻՀՍ ՇԸՌՈՒԹԵՑԻ ԵՓՐԵՄԻ ՈՐԴԻ ՑՈՎՍԷՓԻՆ ԵՒ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻՆ ԵՒ ԾՆՈՂԱՑՆ ՀԱՆԿՈՒՑԵԱԼՊՐ ԵՓՐԵՄԻՆ ԵՒ ԴԱԴՈՄԻՆ, ՈՐ ԵՏՈՒՐ Ի ԴՈՒՌՆ ՄԲ ՅԱԿՈՐԱՅ. ԹՎԻՆ՝ ՌՃՂ (1741) ԻՆ:

71. Է ԱՅՍՄԸ ՏԱՊԱՆԻ ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ ՍԿՈՒՆՆԵՐԻ ԵՒ ՍՆԱԳՍ ԽՈՅԵՄԱ ԵՒ ՈՄՆ ՋԱՐՄԷՆԱԿԱՆ ՍԱՅ ԿՈԶԻ ԴԼՈՒՍՏՐ ՄԼԱՂՆԵՍԻ ԽԱԶԱՐԵԱՆ ԱՐԻԵԱՊԷՍ ՔՐՈՑ ԵՒ ՈՒՍՄԱՆ ՓՈՔՐԻԿ ԾԱՂԻԿ ԺԳ (13) ՏԱՐԵԿԱՆ ԵՂԻՍԱՅԲԷԹ ԱՆՈՒՆ ԿՈԶՄԱՆ. ԹՎԻՆՍ ՀԱՅՈՑ ՌՃՂԸ (1749) ՆԻԵԱՆ, ՆՈՅՆԵՆԲԵՐԻ ԺԵ (15) ԵՒ ԱՄՍԵԱՆ ԷՐ ԿԵՆՁԱՂԷՍ ԱՌ ՔՄ ՓՈԽԵՑՄԱՆ. ԱՍԱՑԷՔ՝ ՀԱՅՐ ՄԵՐՍ ՏԷՂՐՈՒՆԵԱՆ:

Ծանոթ. Տրված է ակրոստիքոսի ձևով. ձախ կողմի ծայրատառերով կարդացվում է էսոսսփեթն է:

72. ՄԲ ԽԱՂԶՍ ՅԼԻՇԼԱՍԼԱՅԿ է ԿՆԵԼԱՂ ՄԻՔԼԱՅԷԼԻ | ԴՈՒՍՏՐ ԵՂԻՍԼԱՔԵԹԻ, ՈՐ ՅԼԱՆՈՒՆ | ԱՌՆ ԻԻՐՈՑ ԱՌ ՎԼԱՆԳԼՈՒՑԵԼԱՂ ՍԼԱՂԼԱՅԵԼԱՆ | ՄՈՎՍԼԻՍԻ Ի ՎԼԱՅԵԼՍ ՍԼԱՆԿՏՊԼԵՏԵՐՂՐՈՂՈՒ ՀԼԱՅԼՈՑ ԵԿԵՂԼԵՑԼՈՑՆ | ՍԼՐՂԼՈՑ ԿՈՒՍԻՆ ԿԼԱՍԼԱՂԼԻՆԷԻ. ԹՎԻՆ՝ 1795:

73. ՄԲ ԽԱՂԶՍ ՅԼԻՇԼԱՍԼԱՅԿ է ԿՆԵԼԱՂ ՄԻՔԼԱՅԷԼԻ | ԴՈՒՍՏՐ ԵՒ ՍԼԱՂԼԱՅԵԼԱՆ ՄՈՎՍԷՍԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ԵՂԻՍԼԱՔԵԹԻ, ՈՐ ԵՏ Ի ՎԼԱՅԵԼՍ | Ս.Պ.ԲՕՐՂՈՒ ՀԼԱՅԼՈՑ ԵԿ-

ԼԵՂԼԵՑԼՈՑՆ | ՍԼՐՂԼՈՑ | ԿՈՒՍԻՆ ԿԼԱՍԼԱՂԼԻՆԷԻ. ՅԱՄԻ ՏՆ 1795:

74. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ Ի ՔՄ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ՏՐ ԱՍՏՈՒԱՍՏԱՏՈՒՐԵԱՆԻ | ՈՐԴԻ ՄԱՆՈՒԿԻՆ, ԾՆԵԱԼ Ի ՍՊԱՀԱՆ ՔԱՂԱՔԻՆ 1746 ԱՊՐԻԼԻ 15 ԵՒ ՀԱՆԳԵԱԻ Ի 1799 Ի ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 6, ԵԹՈՂ ՋԱԿԱԿ ՄԻ | ԱՆՎԱՄԲ ՅԱՐՈՒԹԼԻՆ՝ Ի Ս. Պ. Բ:

75. ՏԱՊԱՆ ՀՌԶԱԿԱՒՈՐ ԱՌՆ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ՈՐԴԻՈՑ | ՏԷՐ ԻՍԱՀԱԿ ՔԱՀԱՆԱՅԻ ԵՒ ԵՂՔՕՐ ԻՍԱՀԱԿԱՅ ՄԵԾ | ԱՆՈՒՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՋՄԻԻՌՆԻՈՑ. ՍԱ ՍԵՐԵԱԼ | Ի ՋԱՐՄԷ ԳԵՂԱՄԱՅ ԵՒ ԴԱԻԹԱՅ ՊԵԿԷ ՄԵԾԻ. ԾՆԵԱԼ | ԻՇԽԱՆ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՈՑ ԵՒ ԲՆԱԿԵԱԼ ՅԵՐԵԻԱՆ ՔԱՂԱՔԻ, ՍԱՊԱ Ի 1784 ԹՈՒՈՑ ՓՐԿԶԻՆ ԿԱՐԳԵԱԼ ԴԵՍՊԱՆ ՍՐԱՐԱՏԵԱՆ ՀԱՅՈՑ Ի ԴՐԱՆ ԻԻՐՈՒՀԻՈՑ ԿԱՅՍԷՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹԵԼԱՆ | ԵԿԱՏԱՐԻՆԷԻ ԵՐԿՐՈՐԴԻ ԵՒ ՊԱՏՈՒԵՑԱԻ ՀԱՋԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԱԻ ՊՕՏՊՈԼԳՈՎՆԻԿՈՒ ԵՒ ՅՈՒՍԿ ՅԵՏՈՑ ԺՈՂՈ... Ի ՊԵՍԱՐԱԲԻՈՑ ՋԲԱՋՄՈՒԹԻՆ ԱՋԳԻՆ ՀԱՅՈՑ | Ի ԳՐԻԳՈՐԻՊՕԼ ԿԱՐԳԵՑԱԻ ՆԱԽԱԹՈՒ ԴԱՂՏԱԻՈՐ ՀԱՅՈՑ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԱԻ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ | Ի ՀԱՍԱԿԻ ՎԱԹՍՈՒՆ ԵՒ ՀԻՆԳ ԱՄԱՑ | ԿԱԼԵԱԼ ՋՎԱՂՃԱՆ ԿԵՆԱՑ ԱՍՏԷՆ... ԴԱՄՓՈՓԻ Ի 1800 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 4-ԻՆ:

76. ԱՌԱՋԻՆ ԱՅՍՄ ՏԱՊԱՆԱԳՐԻ ՀԱՆԳԶԻ ՄԱՐՄԻՆ ԿԱՌՈՒՑԱՆՈՂԻ ՏԱՋԱՐԻՍ ԳԵՐԱՀԼՈՋԱԿ | ԱՌՆ ՆԵՐԳՈՐԾԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԱԿՑԻ ԵՒ ՍԼՐՂԼՈՑՆ ՅՈՂԱՆՆՈՒ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԱՑԻՈՑ | ՍԱՊԵՏԻ ՅՈՂԱՆՆԻՍԻ ՈՐԴԻՈՑ ԵՂԻՍԱՋԱՐԻ ՋՈՒՂԱՅԵՑԻՈՑ. ԾՆԵԱԼ ՅԱՄԻ 1735 [ՆՈՅՄԲԵՐԻ 23], ՀԱՆԳԵԱԻ ԱՌ ՏՐ Ի 1801, ՀՈԳՏԵՄԲԵՐԻ 24:

77. ԱՍՏ Ի ՍՏՈՐԵԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐԻՍ ԿԱՅ ՄԱՐՄԻՆ ՍԻՐԵԼԻ ՈՐԴԻՈՅ ԻՄՈՅ ԱՆՁՆԱՊԱՀ ԳՆԴԻ ՇՏԱՊՍ ՌՕՏՄԻՍ|ՏԸՐ ԱՐԻ ԶՕՐԱԿԱՆԻ ԵՒ ԶԱՆԱԶԱՆ ՆՇԱՆԱՑ ԱՍՊԵՏԻ ՅԱՐՈՒԹԻ[ԻՆ] ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆԻ, ՈՐ Ի 1813 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 4 Ի ՅԱՐԻՆԱՀԵՂ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՌԵՑՄԱՆ ԼԷՅՊՑԻՔ ՔԱՂԱՔԻ՝ ԱՆԿԵԱԼ ԷԱՌ ԶՊՍԱԿ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒ[ԹԵԱՆ] | ԱՄԱՑ 22 Ի ՅԱԻԷՏ ՏՈՉՈՐՈՒՄՆ ԱՂԵԱՑ ԻՐՈՑ ԾՆՈՂԱՑ, ՍԻՐԱԿԱՆ ԵՂԲԱՐՑ, ՔԵՐՑ ԵՒ ԻՄՈՅ ԱՊԱԲԱԽՏ ՀՕՐՍ՝ | ՅՈՎԱԿԻՄ ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆԻՍ:

78. ԱՍՏԷՆ ԱՄՓՈՓԵԱԼ ԿԱՅ ՄԱՐՄԻՆ ԱՌԱՋՆԵՐՈՐԴ ՄԱՅԵՐԻ ՅԱՐՈՒԹԻՆԻ՝ ՈՐԴԻՈՅ ԳԵՐ[ԱՅ] | ՀՌԶԱԿ ՅՕՀԱՆՆԻՍԻ ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆԻ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻՈՅ, ԾՆԵՑԵԼՈՅ ՅԱՄԻՏՆ 1768 ՅՈՒՆԻՍ 24-ԻՆ | Ի 1791 ՅՈՒՆՎԱՐԻ 12-ԻՆ Ի ՄՈՐՄՈՔՈՒՄՆ ՍՐՏԻՑ ԾՆՈՂԱՑ ԵՒ ՀԱՄԱՅՆ ԱՐԵՆԱԿՑԱՑ ԱՆԴՐԱՓՈԽԵ|ՑԵԼՈՅ Ի ՀԱՆԴԵՐՁԵԱԼ ԿԵԱՆՍ, ՈՐՈՅ ԱՐԶԱՆ Յ[Ի]Շ[Ա.]Տ[Ա.]ԿԻ ԴԷՄ ՅԱՆԴԻՄԱՆ ԵԴԵԱԼ ԿԱՅ:

79. ՅԻՇ[Ա.]Տ[Ա.]Կ ԵՏՈՒ Պ[Ա.]ՏՈՒ[Ա.]ՆԴ[Ա.]ՆՍ ՍԷՐԳԷՅ ԵՍԱՅԻԶ ԼՕՌՈՒ-ՄԵ|ԼԻՔԵ[Ա.]ՆՍ Ի ՄԲ Կ[Ա.]Տ[Ա.]ՐԻՆԷ ԵԿ[Ե]Ղ[Ե]ՑՈՅՆ ՀԱՅՈՑ՝ ՅԱՂ[Ա.]ԳՍ ՀԱՆԳՈՒՑԵ[Ա.]Լ ԶՈՒԳԱԿՑՈՅՆ ԻՄՈՅ ՄԱՐԻԱՄԻՆ, ՈՐ Է| ԴՈՒՍՏՐ Հ[Ա.]ՆԳՈՒՑԵ[Ա.]Լ ՄՕՎՍԷՍ Ս[Ա.]Ր[Ա.]ՑՈՎԵԱՆԻՆ Ի ՍՊԲ. ԱՄԻ| 1806 ՍԵՊՏԵՄԲԵ|ՐԻ 10:

80. ՈՐՊԷՍ ՓԱՓԱԳԻ ԵՂԶԵՐՈՒ ՅԱՂԲՈՒՐՍ ԶՈՒՐՑ|, ԱՅՆՊ[Է]Ս ՓԱՓԱԳԻ ԱՆՁՆ ԻՄ ԱՌ ՔԵԶ ԱՄ| Ի 1812 ԱՄԻ, ԳՈԼՈՎ Ի ԶԱՆԱԶԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՆՍ| ԸՆԴ[Դ]ԷՄ ԹՇՆԱՄԵԱՑՆ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ ԽՈՑԵԱԼ ԵՂԵԻ| ԳՆՏԱԿԱԻ ԱՌ ԲՕՌՕԴԻՆԱԻ. ԵՒ ԱՅՆՈՒ ԻՍԿ ԷԱՌ| ԶՎԱՂՃԱՆ Ի 1820 ԱՄԻ Ի 12 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ ԵՒ

յ33 ԱՄ ՀԱՍԱԿԻ ԳՎԱՐԴԻՈՒ ՇՏԱՊՍ ԿԱՊԻՏԱՆ ԶԱԱԼ| ՖԻՐԱԼՈՎ:

81. ИМЪ ЖЕ ОБРАЗОМЪ ЖЕЛАЕТЪ ЕЛЕНЬ/НА ИСТОЧНИКИ ВОДНЫЯ СИ ЦЕ ЖЕ ЖЕЛАЕТЪ/ ДУША МОЯ КЪ ТЕБЪ БОЖЕ. ВЪ 1812-ОМЪ ГОДУ БЫЛЪ ВЪ РАЗНЫХЪ СТРАЖЕНИЯХЪ/ ПРОТИВЪ ВРАГОВЪ ОТЕЧЕСТВА РАНЕНЪ ПУЛЕЮ ПОДЪ БОРОДИНЫМЪ И ТОЮ СΚΟՆՉԱԼՅԱ ԲՅ 1820-ՄԻ ԳՕԴՍ ՏԵՆՅԱՐՅԱ/ 12-ԳՕ, ԻՄԵՎՍԻ ՕՏԻ ՐՕԴՍ 33 ԳՕԴԱ ԳՎԱՐԴԻ/ ՍԻՏԱԲՏԻ ԿԱՓԻՏԱՆԻ ՅԱԼԷ ՓԻՐԱԼՈՎԷ.

82. ԵԴԵԱԼ ՄԱՐՄԻՆՔՆ Ի ՆԵՐՀՈՂՈՅՍ ՏԱՊԱՆԻ ԵՕԹԻՆ ԹՈՌԱՄԲՔ ԸՍՏ ՓՐԿԶԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆԻ. ՊԱՆԴԻՏԵԼՈՎ ՍԱ ՅԱՇԽԱՐՀԷՆ ԻՐ ՆԱԽՆԻ ԹԻԻՆ ՀԱԶԱՐ ԵՕԹԻՆ ՀԱՐԻԻՐ ԿՑԵՑԵԱԼ, ՈՒԹՍՈՒՆ ԱՄՕՔ ԱՅՍ ԿԵՆՑԱՂՈՅՍ... ԱՐԴ ՀԱՄԱՅՆԻՑՍ ԱՅՍ Է ՏՈՒՆԸ ՄԵՐ ՆԱԽՆԻ, ՈՎ ԵՂԲԱՐՔ ԻՄ, ՈՐՔ ՀԱՆԴԻՊԻՔ ՍՈՅՆ ՇԻՐՄԻ. ՊԱՊՆ ՍԱՀԱԿ ԼՕՌՈՒ ՄԷԼԻՔ ՔԱԶԱԶՆԻ, ՈՐՔ ԿԱՆ ԶՈՒԵԱԼ ՅԱՆԱՆՑ ԿԵՆԱՑՆ ՀԱՅՐԵՆԻ. ԵԿՆ ԵՒ ԵԿԱՑ Ի ՆԱՀԱՆԳԻՍ ՍԱՀՄԱՆԻ՝ ՏԷՐ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՄԱՅՕՐ ՍԱՐԳԻՍ ՅԱՅՍ ԿԵՆԻ ԸՆԴ ԻՆՆՍՆԻ ՄԱՐՏԻ ԸՆՆԻՆ ՎՃՈԵՑԵԱԼ, ԲԱՐԻ ԱՆՈՒԱՄԲ ԱՍՏԷՆ ԱՌ ՏԷՐ ՓՈԽԵՑԵԱԼ. ԱՐԱՍՑԷ ՏԷՐ ՎԵՐԻՆ ԿԵՆԱՑՆ ԱՐԺԱՆԻ՝ ՏԱԶԻՔ ՍԱՑԱ ՄԷԿ ՀԱՅՐ ՄԵՐԻԻ ՈՂՈՐՄԻ: Ի ՍՊԲ

83. ԵԿՐԱՅԻՔԻ ԾԱԶԿԱՐԻ ՎԵՐԾԱՆՈՒՑՅՈՒՆԷ Այն ընդ այսմ, առամն ընդ առաման

83. ՈՎ ՈՐԿԱՐԴԱ ԻՄ
ԱՏԵԱՆԸ ԹՈՂ
ՄԻՏՔ ԲԵՐԷ ՄԵՐ
ԽԵՂՃ ԱԶԳԸ,
ԶՈՐ ՎԵՐՋ ՏՈՒԱԻ
ԳԱԶԱՆ ԹՈՒՐՔԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ:

ԱՄԵՆԱՅՆ
ՏԵՂ ՄԱՀԸ ՄԻ Է,
ՄԱՐԴ ՄԻ ԱՆԳԱՄ
ԿԸ ՄԵՌՆԻ,
ԲԱՅՑ ԵՐԱՆԻ
ԱՆՈՐ ՀՈԳԻՈՅՆ՝
ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ
ԿԸ ԶՈՀՈՒԻ:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ Տ. ԶԱԽՈՒԵԱՆ | ԾՆ. 1883 ՄԱՐՏԻ 16 | ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԷՄԱԽ ՎԵՐԻ ԲԱԳԱՅԱՌԻՃԷ. ԿԱԻԱՆԴԷ ԻՒՐ ՄԱՀԸ | Ի ԿԱՄԱԻՐՈՒԹԵԱՆ | ԿԱՆԳՆԷ ԱՐՁԱՆՍ Ս.Կ. ԿԻԻԼԷԶԵԱՆ | Ի ՇԱՀԻԼ ԻՒՐ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԻ:

84. Ի ՏԱՊԱՆԻՍ ԱՄՓՈՓԻ ՄԱՐՄԻՆ Ի ՏՐ ՆՆՋԵՑԵԼԱՂԲԱՂԵՊԼԱՇՏՈՒՀԻ ԱՌԱՔԻՆԱՓԱՅԼ ՏԻԿՆՈՋ ԵՂԻԼՍՂԱԲԵԹԻ ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ ԺՐԱԳԼՈՒԽ ԱՄՈՒՍՆՈՅ ԲԱՐԵՊԱՇՏՈՆ ՅԱԿՈՎԲԱՅ ԵՍԱՅԱՆ ԹՆԳՈԼԵՂԱՆՑ ՔԼԱՂԼԱՆՈՒՆ ՊԱՐԳԵՒԱԿՐԻ, ՈՐ ԾՆԱԻ | ՅԱՄԻ ՏՆ Ի 1788 Ի 20 ՄԱՐՏԻ, ՀԱՆԳԵԱԻ Ի ՔՍ Ի 1847, Ի 25 ԱՊՐԻԼ | Ի ՀԼԱՍԼԱՂԿԻ ԻԲՐՈՒ | 59 ԱՄԱՑ:

ՓԱԿԱԳՐԵՐԻ ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

85. Դաւիթ (Կազմող) Ավան
86. Վարդան (Սանահին)
87. Կարապետ վարդապետ (Առինջ)
88. Գրիգոր Մաշկաթաթ (Հավուց քառ)
89. Դաւիթ (Քասախի բազիլիկա)
90. Արիստակես Գ կաթողիկոս (Առինջ)
91. Նաւայսարդ (Առինջ)
92. Նաւայսարդ (Հաղբատ)
93. Բարսեղ եպիսկոպոս. Թմանի որդի Նաւայսարդ
94. Թօմա վարդապետ (Դադի վանք, ԼՂՀ)
95. Շամախեցի Յակօբ ՌՃՀԱ (1722) Գայանեի վանք, Էջմիածին
96. Քրիստոս Նի ծախախ Յակօբ Շամախեցի. Քվ. ՌՃՀ (1721) Գայանեի վանք, Էջմիածին

ԾԱԾԿԱԳՐԵՐ ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

97. Թվագիր ծածկազրի վերծանությունը

Աշխարհ անցիր Արարատի նման ներմակ գագաթ չկա,
Որպես անհաս փառքի նամփա,
Ես իմ Մասիս սարն եմ սիրում:

98. Եղբայրազիր ծածկազրի վերծանությունը

Ակն ընդ ալան, ատամն ընդ ատաման

99. Շրջագիր ծածկագրի վերծանությունը

Լաւ է կոյր աչաւք քան կոյր մտաւք

100. Սյունակետագիր ծածկագիր

Լիցի առատ աշխարհս Հայոց, յորժամ՝ բանքն սպառին, գործքն
թափաւորեն:

ՃԱՆՈՒԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- 1 Եգիպտական հիերոգլիֆներն առաջինը վերծանեց ֆրանսիացի ականավոր լեզվաբան Ֆրանսուա Շամպոլիոնը (տես Ի.Գ. Франк— Каменский, Как научились читать египетские письма, М., 1922)
- 2 Գերմանացի գիտնական Յոհ.Ֆրիդրիխը զրել է հնդկների լեզվի քերականությունը (տես История письма, М., 1979, տես նաև Ի.Е.Гельб, Опыт изучения письма, М., 1982)
- 3 Գիտության համար մեծ կարևորություն են ներկայացնում եգիպտական փարավոնների և խեթական թագավորների արխիվները (տես Всемирная история в 24-х томах, т.2, Бронзовый век, Минск, 1998, с. 318, Г.Генрики, Греческая эпиграфика, Одесса, 1892, Н.И.Новосадский, Греческая эпиграфика, ч. 1-2, М., 1915)
- 4 Ե.Վ.Федорова, Латинские надписи Киевского собора Св.Софии. "Вестник общ. наук АН Арм.ССР", 1979, N4
- 5 Բ.А.Рыбаков, Русская эпиграфика X—XIV вв. В книге: История, фольклор, искусство славянских народов, М., 1963. Он же: Русские датированные надписи XI—XIV вв., М., 1964.
- 6 С.А.Высоцкий, Древнерусские надписи новгородского Софийского собора XI—XIV вв. М., 1978. См. также: М.П.Сотникова, Русская эпиграфика в советское время. В кн.: Вспомогательные исторические дисциплины, т. III, Л., 1970.
- 7 А. А. Мединцева, Новгородские надписи—граффити. В.кн.: Памятники русского языка — Вопросы исследования и издания, М., 1974.
- 8 Ա.Գ.Արրահամյան, Հայոց գրի ու գրչության պատմություն, Երևան, 1959, էջ 169:
- 9 Լ.Ա.Բարսեղյան, Հայոց գիրը Մաշտոցից շատ առաջ, «Գիտություն և տեխնիկա» ամսագիր, 1964, N 3, նույնի Об урартской иероглифической письменности, "Вестник АН Арм. ССР" (общ. науки), 1967, N2.
- 10 R.D.Barnett, The hieroglyphic writing of Urartu Studies presented to H.G.Guterborck Anatolian, Istanbul, 1974.
- 11 Հ.Ա.Մարտիրոսյան, Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը, Երևան, 1973, էջ 13-16:
- 12 Ա.Ե.Մովսիսյան, Վանի (Բիանիլի, Ուրարտու, Արարատ) թագավորության մեհենագրությունը, Երևան, 1998:
- 13 Նույն տեղում, էջ 44:
- 14 Նույն տեղում, էջ 60:
- 15 Նույն տեղում, էջ 23:
- 16 Նույն տեղում, էջ 35, 46, 51, 59-60:
- 17 Ա.Մովսիսյան, Հնագույն պետությունը Հայաստանում Արատտա, էջ 60-62:

19. Ա.Մովսիսյան, Վանի թագավորության մենագրությունը, էջ 54:
20. Նույն տեղում, էջ 57:
21. Երկլեզու և եռալեզու վիճազերի շատ կան հատկապես հայ գաղթօջախներում: Օրինակ՝ Մսեր Մսերյանցի, Ստեփանոս Նազարյանցի և այլոց տապանաքարերին փորագրված են հայերեն և ռուսերեն, իսկ Բորոդինյանի ճակատամարտի մասնակից Ջահալ Փիրալյանի (Փիրալով) հուշակոթողին՝ հայերեն, ռուսերեն և վրացերեն (տես Դ, VIII, 34-35, 36-37, 98):
22. Ա.Մովսիսյան, Վանի թագավորության մենագրությունը, էջ 22, 43, հմմտ. Л.Блумфилд, Язык, перевод с английского, М., 1968. Проблемы двуязычия и многоязычия, Сборник статей, М., 1972.
23. Դ, 3, 177-178, Ղ.Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 164-165:
24. Մանրամասն տես Ա.Գ.Արրահամյան, Հայոց գիր և գրչություն, էջ 201-224:
25. Ա.Չամչյան, Պատմություն Հայոց, հ.Ա., Վենետիկ, 1784, Երևան, 1985, էջ 153-164:
26. Գ.Սրվանձտյան, Թորոս Աղբար, 1879, էջ 337-340:
27. Ի.Հարությունյան, Հայոց գրերը, Թիֆլիս, 1892, էջ 107:
28. Տ.Պալյան, Նշանագիրը Հայոց, Վիեննա, 1898:
29. Հր.Աճառյան, Հայոց գրերը, Վիեննա, 1927, էջ 56: Աճառյանը հրատարակել է շուրջ 510 նշանագիր:
30. Ա.Գ.Արրահամյան, նշվ. աշխ., Երևան, 1973, էջ 201-224:
31. Դ, VII, 86, 88, 90, 96:
32. Դ, VII, 104-105:
33. Е.В.Федорова, Латинская эпиграфика.
34. Վիճագրությունը չպետք է շփոթել տպագրության հետ առնչվող լիտոգրաֆիայի հետ, որ բառացի նույնպես նշանակում է քարագրություն (հուն. լիտոս-քար, գրաֆիկո-գրություն): Լիտոգրաֆիան կամ հրատարակչական վիճագրությունը այնպիսի գործառույթ է, երբ տպածոները ստացվում են ճնշման միջոցով: Այն եղել է հարթ տպագրության նախօրինակը և մեծ զարգացում է ունեցել Գերմանիայում (Ա.Չեննեֆելդեր), ապա նաև Փարիզում, Լոնդոնում, Ս.Պետերբուրգում և այլուր: Տպարանային վիճագրությունը կիրառությունից դուրս է մղվել օվսեթ տպագրության տարածմամբ: Ռուսերենում գործածվող Литографическая надпись կապակցությունը, թեև թարգմանաբար նույնպես նշանակում է վիճագրություն, սակայն դա ևս առնչվում է տպագրության ոլորտին:
35. Վիճագրությունն, իբրև առանձին գիտաճյուղ, սկզբնավորվեց Եվրոպայում՝ Վերածնության դարաշրջանում: Իտալացի ամխոնջ գիտնական Կիրիակո Անկոնացին (Կիրիակո դի Պիցիկոլի 1391-1452) հռոմի ակադեմիայի հիմնադիր Պոմպոնի Լետի աջակցությամբ առաջինը կազմեց հնագույն քաղաքակրթություն ունեցող ժողովուրդների՝ հիմնականում լատինատառ Corpus - ժողովածուն: 1551 Անտվերպենում Մարտին Սենեցին հրատարակեց 12 հազար արձանագրություններից բաղկացած աննա-

- խաղեպ մի գործ՝ Inscriptiones antiquae totius orbis Romani in corpus absolutissimum redactae cum indicibus XXV ingenio ac cura Jani Gruteri, auspiciis Josephi Scaligeri et M. Velseri, Heidelbergae, 1603 խորագրով:
36. Հ.Ա.Մարտիրոսյանը Գեղամա լեռների ժայռապատկերները թվագրում է 6-3-րդ հազարամյակներով: Տես նեոլիթ-էնեոլիթյան արվեստը և պաշտամունքը. Հայ ժողովրդի պատմություն, ՉԱ հրատ., հ. 1-ին, Երևան, 1971, էջ 250-267:
37. Գ.Կարախանյան, Պ.Սաֆյան, Սյունիքի ժայռապատկերները, Երևան, 1970, Հ.Մարտիրոսյան, Հ.Իսրայելյան, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Երևան, 1971, տես նաև՝ Ա.Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Երևան, 1967, էջ 113-122:
38. Ա. Մովսիսյան, նշվ. աշխ., էջ 52:
39. Վանի բարբառում **բլետ** նշանակում է սեպ, մեխ:
40. Ա. Մովսիսյան, նշվ. աշխ., էջ 60:
41. Նույն տեղում, էջ 5, 11:
Վանի թագավորության սեպագրերի համահավաք ժողովածուները կազմեցին Ֆ. Քյունիցը՝ F. W. Konig, Handbuch der Caldischen inschriften, I-II, Graz, 1955-1957. և Գ. Մելիքիշվիլին, տես Գ. А. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, М., 1960. Նույնի՝ Урартские клинообразные надписи, II. "Вестник древней истории", 1971, N.3.
42. И. М. Дьяконов, Урартские письма и документы, Л., 1963, с.18-20, Տես նաև՝ В. М. Никольский, Клинообразные надписи ванских царей, открытые в переделах России, М., 1898.
43. Մ. Ա. Իսրայելյան, Էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմություն, Երևան, 1971, էջ 7, 160:
44. Արաբական արշավանքների շրջանում արամեերենն աստիճանաբար դուրս մղվեց շրջանառությունից և միայն ժամանակակից ասորիներն են, որ դեռևս խոսում են արամեերենի ենթաբարբառներից մեկով (Հր. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի. Ներածություն, Երևան, 1955, էջ 521-525):
45. А. Г. Периханян, Арамейская надпись из Зангезура, ИФЖ, 1965, N4, с. 107-128. Арамейская надпись из Гарни, ИФЖ, 1964, N3.
46. Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1999, էջ 54:
47. Նույն տեղում, էջ 186: Գառնիի հունարեն արձանագրության վերծանությանը զբաղվեցին Հ. Մանանդյանը («Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը», Երևան, 1946, նույնի Новые заметки о греческой надписи и языческом храме Гарни, "Известия АН Арм. ССР". 1951, N4.) Գառնիի հունարեն արձանագրությունը հետաքրքրել է նաև Գ. Խ. Սարգսյանին (տես նրա «Գառնիի հունարեն արձանագրության շուրջ», «Հայկ ԽՍՀ ՉԱ Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.) 1956, N3):
48. Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 200:

49. Մատենագրութիւնք նախնեաց. Ջենոբ Գլակ Ասորի. Պատմութիւն Տարօնոյ, զոր թարգմանեաց Ջենոբ Ասորի, երկրորդ տպագրութիւն, Վենետիկ, 1889, էջ 31:
50. Նույն տեղում:
51. Նույն տեղում էջ 34:
52. Նույն տեղում:
53. G. F. Lehmann Haupt, Armenien Einst und jetzt, Berlin, 1910, էջ 411—419:
54. М. Ростовцев, Апаранская греческая надпись царя Тиридата, СПб, 1911.
55. Դ. Մանանդյան, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսարանությամբ, Երևան, 1946:
56. Բ. Ն. Առաքելյան, Լատինական արձանագրություններ Արտաշատ մայրաքաղաքից, ՊԲԴ, 1967, №4: А. А. Хачатрян, Корпус арабских надписей Армении VIII—XVI вв., вып. I, Ереван, 1987.
57. Եղիշեի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 203:
58. Մ. Սմբատեանց, Նկարագիր Ս. Կարապետի վանից Երնջակայ, Տփղիս, 1904, էջ 424, տես նաև՝ Կալվածագրեր, Երևան, 1941, էջ 11:
59. Ողբ ի դիմաց կաթողիկէի, Կալկաթա, 1846, Թիֆլիս, 1885, ժամանակագրութիւն, Երևան, 1941 և այլն:
60. Դիվան, IV, 121—122:
61. Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, էջ 132—133:
62. Դ, I, էջ XI:
63. Դ, III, 233:
64. Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. 2, Երևան, 1946, էջ 455:
65. Մատենադարան, Ներսես Աշտարակեցու արխիվ, թղթապանակ 166, վավերագիր 378:
66. Մինաս Բժշկյան, ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, Վենետիկ, 1830:
67. Հովհաննէս եպ. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. 2, Էջմիածին, 1842:
68. Սարգիս վարդ. Ջալալեանց, ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տփղիս, 1858:
69. Н. О. Эмин, Армянские надписи в Карсе, Ани и в окрестностях последнего, М., 1881.
70. Մակար եպս. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, Արցախ, Հայագիտական մատենադարան, «Գանձասար» հրատ., Երևան, 1999:
71. Մենրոպ արք. Սմբատեանց, Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գաւառի, Վաղարշապատ, 1895, Նույնի՝ նկարագիր Ս. Կարապետի վանից Երնջակայ եւ շրջակայից նորա, Տփղիս, 1904:
72. «Արձագանք», «Արարատ» և այլ պարբերականներում հրապարակած «ճանապարհորդական նկատողութիւնք»-ը:

73. Описание монастырей Ахпатского и Санаинского архимандрита Иоанна Крымского, СПб, 1863.
74. Արիստակէս վարդ. Սեդրակեան, Հնութիւնք հայրենեաց ի գաւառին Երնջակու, Վաղարշապատ, 1872:
75. Երվանդ Լալայան, «Ազգագրական Հանդեսի» առանձին զրքերում:
76. X. Кучук—Иоаннесов, Старинные армянские надписи и старинные рукописи в пределах юго—западной Руси и в Крыму, М., 1892.
77. Л. М. Меликсет—Беков, Армянские древности в Аккермане (Бессарабии), Тифлис, 1911.
78. Կարապետ Բասմաջեան, Հայերէն արձանագրութիւնք Անույ, Բագնայրի եւ Մարմաշինու (Ֆրանսերեն թարգմանությամբ հանդերձ), Պարիս, 1931:
79. Ղ. Ալիշան, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, Սիսուան, Վենետիկ, 1885, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, Սիսական, Վենետիկ, 1893, Կամենից, Վենետիկ, 1896 և այլն:
80. Սիսական, էջ Ը:
81. Նույն տեղում:
82. Դ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. 3, Երևան, 1952, էջ 161—162, 176, հ. Բ, Բ մասի նյութեր, Երևան, 1960, էջ 7:
83. Պ. Մ. Սուրադյան, Ն. Մառը և հայ—վրացական բանասիրությունը. «Ն. Մառը և հայագիտության հարցերը», Երևան, 1968, էջ 66:
84. Դր. Աճառյանի կազմած «Հայարձանը» ձեռագիր վիճակում գտնվում է մեծ լեզվաբանի արխիվում: Հույսեր կան, որ այն առաջիկայում տպագրվելու է:
85. Կարապետ Կոստանեան, Վիճական տարեգիր. Ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց Հայոց, ՍՊԲ, 1913:
86. Н. Я. Марр, Ани—столица Армении. Ст'ю Братская помощь пострадавшим армянам Турции, М., 1898. с. 198.
87. Ս. Բարխուդարյան, Ն. Մառը և վիճագրությունը. «Ն. Մառը և հայագիտության հարցերը», էջ 41:
88. Н. Я. Марр, Новые материалы по армянской эпиграфике. "Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества", т. УШ, вып. I—II, СПб, 1893; Ани—столица Армении. "Братская помощь пострадавшим армянам Турции, М., 1898, с. 198, Ани, Книжная история города и раскопки на месте городища, Л.—М.", 1934; О ктиторской надписи Текорского храма. "Христианский Восток", т. Ш, вып. I, с.56—71.
89. Октябрина Баликян, Клавдия Пескарева, (Л.). Докладные записки Н. Я. Марра об армянской и грузинской эпиграфике (1903—1904 гг.), «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1984, № 3, էջ 39—50:
90. О. Баликян, К. Пескарева, նշվ. աշխ., էջ 39—40:
91. Նույն տեղում, էջ 40:
92. Նույն տեղում, էջ 40, 45:

93. Ռիվան հայ վիճագրության, պրակ I, կազմեց Յ.Ա. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ V: Ընդգծումը մերն է Գ. Գ.:
94. Ռ, I, էջ VII:
95. Ռ, I, էջ XXIII:
96. տես История древнего Рима, М., 1971, с. 457.
97. Նույն երևույթը տեսնում ենք նաև Հայաստանի սահմաններից դուրս:
98. Այդ որոշմամբ վերաբացվեց վիճագրության բաժինը:
99. Ռ, I, էջ XII–XIII:
100. Ա. Քալանթար, Երկու սեպագիր արձանագրություն, «Օրագիր» 1927 թ. N.3, Նորագյուտ խաղերեն սեպագիր արձանագրություն գտնված Ջանֆիդա գյուղում, «Օրագիր» 1928, N.4:
101. Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտե, Երևան, 1931, էջ 11:
102. Նույն տեղում:
103. Նույն տեղում, էջ 9:
104. «Revue...», էջ 43–45:
105. Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտե, էջ 13, 4–րդ կետ:
106. И.А.Орбели, Избранные труды, Ереван, 1963, с.41.
107. Գ. Մելքոնյան, Գ. Սարգսյան, Աշխարհիբեկ Քալանթարը վիճագրագետ, «Գարուն» ամսագիր, 1998, N.1, էջ 81–84:
108. Բ. Ն. Առաքելյան, Աշխարհիբեկ Քալանթար, ՊԲՀ, 1984, N.3, էջ 3–6:
109. Ashkarbek Kalantar, The mediaval inscriptions of Vanstan, Armenia, prepared for publication by Husik Melkonian and Gagik Sarkissian, Paris, 1999.
110. Ռ, I, էջ XXI:
111. Տես նաև Տեկորի տաճարի 5–րդ դարի արձանագրությունը և Մեսրոպյան այբուրենի առաջին տառածները, ՊԲՀ, 1962, N.2:
112. Ս. Ա. Ավագյան, Վիճական արձանագրությունների հնչյունաբանություն (10–14–րդ դդ.), Երևան, 1973, Վիճական արձանագրությունների բանաբանություն, Երևան, 1978 և այլն:
113. Պ. Ս. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները. Աղբյուրագիտական քննություն, Երևան, 1977, Армянская эпиграфика Грузии: Картли и Кахети, Ереван, 1985. Тбилиси, Ереван, 1988.
114. П. М. Мурадян, Армянская надпись храма Джвари, «Известия АН Арм. ССР (общ. науки). 1968, N2, с. 55–76.
115. Gabriella Uluhogian, Silloge della epigrafi Armene di S. Stefano di Giulfa, «Ricerche sull'architettura Armenia, 22, Milano», Gennaio, 1981.
116. Նույն տեղում, էջ 129–146:
117. Նույն տեղում, աղյուսակ IV, լուսանկ. 20, աղյուսակ VIII, լուսանկ. 45–50:
118. Ռ, VII, էջ 223:
119. Ռ, III, 23, 58, 91, 165, Ռ, IV, 52, 53, 58, 59, 76, 94, 105, 136, 146, 184, 185, Ռ, V, 19, 35, 119, 212 և այլն:
120. Ռ, I, տախտակ 6, 17, 22–25:
121. Ռ, III, 133:
122. Ա.Գ.Արրահամյանը, ապա նաև Ս.Սաղումյանը տարբերակում են այսպես կոչված պարագիտային համառոտագրությունը, ընդ որում ծոցագիրը, կափարիչաձևը, կենդուրատիպը (Ս.Սաղումյան, Համառոտագրությունը..., էջ 74–75): Կարծում ենք, դրանք պարզապես զրչախաղեր են և առանձին դասակարգման համար հիմք չեն կարող ծառայել:
123. Համառոտագրությունը կիրառվել է բոլոր քաղաքակիրթ ժողովուրդների գրավոր աղբյուրներում (տես E.B.Федорова, նշվ. աշխ., էջ 63–67):
124. Կ.Ղաֆադարյան, Հայկական գրի սկզբնական տեսակները, Երևան, 1939:
125. Ս.Սաղումյան, Համառոտագրությունը հայ վիճագրության մեջ, «Լրաբեր հաս. գիտ.» 1978, N.4, էջ 66:
126. Կ.Ղաֆադարյան, Հաղբատ, էջ 149:
127. Ս.Սաղումյան, Փակագրությունը հայ վիճագրության մեջ, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1980, N.3 էջ 73:
128. Ռ, V, 49, 165, 231, 238:
129. Եվգ. Մուշեղյան, Հատկանշական ցուցակ թանգարանային ժողովածուների, պրակ I, Հայերեն արձանագրությամբ առարկաներ, Երևան, 1964, էջ 60, 78:
130. Ռ, IV, 293:
131. Ռ, I, 1, Ռ, III, 96:
132. Ռ, II, 37:
133. Ռ, III, 93:
134. Ռ, I, 1:
135. Ռ, III, 96:
136. Ռ, III, 32, 100, Ռ, IV, 323:
137. Ռ, I, 22:
138. Ռ, I, 24, 30:
139. Ռ, III, 241:
140. Նույն տեղում:
141. Ռ, II, 56:
142. Ռ, II, 57, Ռ, IV, 179:
143. Ռ, II, 57:
144. Նույն տեղում:
145. Նույն տեղում:
146. Վարդապետ բառը հանդես է գալիս առավելապես ՎԴ կամ ՎՏ հապավումներով (Ռ, III, 53, 54, 58, 60, 79, 93), սակայն ՎԴ երբեմն ընթերցվում է Վարդան (Ռ, III, 60):
147. Ռ, II, 57:
148. Ռ, V, 46:
149. Ռ, II, 58:

150. Դ, II, 59, Դ, V, 237:
 151. Դ, IV, 352, Դ, VI, 197:
 152. Դ, II, 65, Դ, VI, 197:
 153. Դ, VI, 197:
 154. Դ, II, 69:
 155. Դ, II, 70:
 156. Դ, II, 72:
 157. G. Uluhogian, նշվ. աշխ., էջ 62:
 158. Նույն տեղում, էջ 69:
 159. Դ, II, 73:
 160. Դ, VI, 35–36:
 161. Դ, VI, 82:
 162. Դ, VI, 179:
 163. Դ, VI, 91:
 164. Դ, VI, 92:
 165. Դ, VI, 84, 180:
 166. Դ, II, 64:
 167. Դ, III, 88, 89, 114:
 168. Դ, VII, 157:
 169. Մանրամասն տես՝ Ս.Ա.Ավագյան, Վիճակահարձանագրությունների հնչյունաբանություն (10–14–րդ դդ.), Երևան, 1973, էջ 357–363:
 170. Դ, II, 61:
 171. Դ, I, 68:
 172. Դ, IV, 336, 337:
 173. Դ, II, 52:
 174. Դ, IV, 126:
 175. Դ, IV, 124:
 176. Դ, III, 68:
 177. Դ, II, 27:
 178. Դ, I, 35:
 179. Դ, II, 31:
 180. Դ, I, 62:
 181. Դ, I, 62:
 182. Դ, I, 33, 57, Դ, II, 25, Դ, IV, 14:
 183. Դ, II, 40, Դ, IV, 96, 339:
 184. Դ, II, 52:
 185. Դ, II, 91, Դ, III, 101, Դ, VI, 212:
 186. Դ, III, 25, 30, 59, 185, Դ, IV, 189, 334:
 187. G. Uluhogian, նշվ. աշխ., էջ 145:
 188. Դ, II, 32:
 189. Դ, I, 3, Դ, 2, 63, Դ, VI, 33, 53, 78, 221:
 190. Դ, II, 34:

191. Դ, II, 59, 80, 135, 142 և այլն:
 192. Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ նույնիսկ դասական գրաբարին գրիչները երբեմն խառնում էին «խոսակցական կենդանի բարբառների բազմաթիվ տարրեր» (տես Ս.Ավագյան, Ի հանգող անձնանունների սեռական–տրական հոլովների կազմությունը Ժ–ԺԳ դարերի վիճակահարձանագրություններում «Ն.Մառը և հայագիտության հարցերը», էջ 132):
 193. Մարմով (մարմնով) բարբառային ձևը հանդիպում է նաև Վանստանի վիճակահարձանագրություններում (տես Ashkharbek Kalantar, նշվ. աշխ., էջ 61):
 194. Դ, II, 64:
 195. Դ.Դ.Փափագյան, Մելիք Եգանի ընդունարանի մուտքի վիճակահարձանագրությունը, «Լրաբեր հաս. գիտ.» 1985, N.5, էջ 75–78: Հմտ. Մակար Եպս. Բարխուդարյան, Աղուանից երկիր և դրացիք, Արցախ, Երևան, «Գանձասար» հրատ., 1999, էջ 199, տես նաև՝ Դ, V, էջ 180–181, 215, 237:
 196. Խոսքը երբեմնի հայաբնակ Յազուլվեց քաղաքի մասին է: 1947 թ. կոչվում է Յաբլունովկա (Ուկրաինայի Տեռնոպոլի մարզի Բուչաչի շրջանում):
 197. Ղարաբաղյան արձանագրություններում կողայգից (Դ, VII, 157):
 198. Դ, VII, 157:
 199. Դ, VII, 34:
 200. Դ, III, 185:
 201. Դ, VII, 25:
 202. Դ, VII, 25:
 203. Դ, VIII, 115:
 204. Դ, VII, 110:
 205. Դ, IV, 156:
 206. Դ, IV, 245:
 207. G. Uluhogian, նշվ. աշխ., էջ 120:
 208. Դ, III, 225:
 209. Դ, II, 123, Դ, IV, 29, 75:
 210. Դ, III, 232–233, 238, 244:
 211. Դ, IV, 19:
 212. Գր. Ս.Գրիգորյան, Վահանավանքի պեղումների նախնական արդյունքները, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1970, N.10, էջ 90:
 213. Նույն տեղում:
 214. Նույն տեղում:
 215. Դ, I, 14, 16, 32, 33, 56;
 216. Դ, I, 28:
 217. Դ, I, 44–46, 48, 49:
 218. Դ, I, 24:
 219. Դ, I, 23:
 220. Դ, I, 65:

221. Գ. Գոլսեփյան, Խաղրակյանք, հ. 1, էջ 158:
222. Գր. Աճառյան, Հայոց անճանաչողների բառարան, հ. 5, Երևան, 1962, էջ 223:
223. Նույն տեղում, էջ 352, տես նաև՝ Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, էջ 297-298:
224. Դ, III, 86, 228, 230, 236:
225. Դ, III, 17:
226. Դ, III, 22:
227. Դ, III, 25:
228. Դ, III, 31:
229. Դ, IV, 52:
230. Դ, IV, 54:
231. Դ, VI, 17:
232. Դ, VIII, 180:
233. Դ, VIII, 115:
234. Դ, VIII, 21:
235. Դ, VIII, 185:
236. Դ, VII, 126:
237. Դ, VII, 126:
238. Դ, VIII, 33, 178, 179:
239. Լ. Խաչիկյան, Հայերը Հին Մոսկվայում և Մոսկվա տանող ճանապարհների վրա, «Բանբեր Մատենադարանի», N 13, Երևան, 1980, էջ 71, 199:
240. Դ, VII, 180:
241. Դ, VII, 166-167:
242. Դ, VII, 13, 14:
243. Դ, VII, 167:
244. Դ, VII, 14:
245. Դ, VII, 228:
246. Դ, VII, 289:
247. Դ, VII, 308:
248. Դ, VII, 309:
249. Դ, VII, 144:
250. Դ, VII, 88:
251. Դ, VII, 225:
252. Դ, VII, 71:
253. Դ, VII, 92:
254. Դ, VII, 135:
255. Դ, VII, 128:
256. Դ, VII, 39:
257. Դ, VII, 42:
258. Դ, VII, 68:
259. Դ, VII, 45:

260. Դ, VII, 58:
261. Դ, VII, 39:
262. Դ, V, 88-89:
263. Դ, VII, 25:
264. Դ, VIII, 18, 20, 22, 31-32, 33, 34-35, 36-37, 38, 39-41, 47-49, 83-84, 86-87, 91, 94:
265. Դ, VII, 139:
266. Դ, VIII, 36:
267. Դ, VII, 138: Տես նաև Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1963, էջ 213:
268. Դ, V, 65:
269. Դ, V, 89, 149, 150, 178, 227-228, 238:
270. Այս տողը դուրս է մնացել վերծանության գրչագրից:
271. Դ, VI, 205:
272. Դ, II, 25:
273. Նովել, Հազար ու մի վիճագիր բանաստեղծություններ, Երևան, 1999, էջ 5:
274. Ա. Գ. Աբրահամյան, Հայոց գիր և գրչություն, էջ 59:
275. Նույն տեղում, էջ 72:
276. Նույն տեղում, էջ 77:
277. Նույն տեղում:
278. Կ. Ղաֆաղարյան, Հայկական գրերի սկզբնական տեսակները, Երևան, 1939: Ս. Քոչանջյան, Նորահայտ պատառիկներ Կյուրեղ Երուսաղեմացու թղթի մի գրչագրից, «Բանբեր Մատենադարանի», 1960, N 5:
279. Գ. Գոլսեփյան, Հայոց գրի գլխավոր տեսակները, «Տարազ», 1912, N 10, էջ 168-172:
280. Կ. Ղաֆաղարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, I, Երևան, 1952, էջ 247:
281. Նույն տեղում, տես նաև Հ. Տաշյան, Ակնարկ մը հայ հնագրության վրայ, Վիեննա, 1887:
282. Կ. Ղաֆաղարյան, Դվին քաղաքը..., էջ 247:
283. Նույն տեղում, էջ 249:
284. Ստ. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հայկական հնագրություն, Երևան, 1987, էջ 36:
285. Նույն տեղում, էջ 53, 61:
286. Նույն տեղում, էջ 132:
287. Դ, II, 31:
288. Դ, III, 240:
289. Դ, VII, 103:
290. Եվգ. Մուշեղյան, Աշխ. աշխ., էջ 119-120:
291. Դ, III, 237:
292. Դ, III, 243:
293. Դ, III, 49:

294. Դ, IV, 261:
 295. Դ, II, 67, 68, 118, 190:
 296. Դ, III, 144–145:
 297. Դ, II, 25, 102, Դ, IV, 303:
 298. Կ.Ղաֆաղարյան, Դվին քաղաքը..., էջ 244:
 299. Նույն տեղում, էջ 245:
 300. Նույն տեղում:
 301. Նույն տեղում:
 302. Կ.Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, երևան, 1963, էջ 182–187:
 303. Նույն տեղում, էջ 182:
 304. Կ. Ղաֆաղարյան, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, էջեր 141, 142, 143, 172, 173:
 305. Դ, VI, 59:
 306. Գր. Մ. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երևան, 1981, էջ 207:
 307. Նույն տեղում:
 308. Ջոբանջ բառի առաջին հիշատակությունը վիճաբերում:
 309. Գր. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 207:
 310. Դ, III, 236:
 311. Դ, VIII, 17:
 312. Դ, VII, 137:
 313. Դ, VII, 289:
 314. Դ, VII, 289:
 315. Դ, VIII, 94:
 316. Դ, VIII, 98:
 317. Դ, VII, 133: Տես նաև էջ 146:
 318. Դ, VII, 220–221:
 319. 1971 N.2, էջ 20–22:
 320. "Известия на народния музей—Варна", 1976, "Известия на народния музей—Шумен, книга IV, 1967. Այստեղ նույնպես տպագրված են բուլղարերեն թարգմանությամբ:
 321. Դ, II, 23–24:
 322. Դ, II, 125:
 323. Դ, III, 58, 73, 85, 212, Դ, IV, 88:
 324. Ա.Ա.Մանուչարյան, Քննություն Հայաստանի IV–XI դարերի շինարարական վկայագրերի, Երևան, 1977, էջ 193–201:
 325. Գ.Մ.Գրիգորյան, Վահանավանքի պեղումների նախնական արդյունքները:
 326. Դ, IV, 93: Բնագրում սխալմամբ գրված է 888, կարդալ 898:
 327. Դ, IV, 299:
 328. Տես Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, էջ 185–187, Դ, II, 78:

329. Դ, II, 78:
 330. Դ, VII, 103:
 331. Դ, VII, 195:
 332. Դ, VII, 23, 118, 280:
 333. Դ, VII, 222, 316:
 334. Դ, V, 26, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 102, 164, 198–199, 241, 268, Դ, VI, 27, 37, 54, 61, 196, 210 և այլն:
 335. Դ, III, 218:
 336. Դ, III, 51:
 337. Դ, IV, 124:
 338. Դ, III, 80, 82, 86, 98, Դ, V, 133, Դ, VI, 34:
 339. Դ, III, 78, 79, 81, 82, Դ, VI, 40, 184:
 340. Դ, III, 80, Դ, V, 106:
 341. Դ, V, 206:
 342. Դ, III, 79, 81, 213:
 343. Դ, III, 220, Դ, VI, 68, Հաղբատ, 212:
 344. Դ, III, 213, Հաղբատ, 196, 208, 209, 220, 231:
 345. Դ, III, 79, 84, 158, 217, Դ, V, 127, 133, 134, 196, 264, Դ, VI, 29, 42, 58, 90–91, 126, 178, 179, 185, 186, 188, 192, Հաղբատ, 201, 229:
 346. Դ, III, 213, Դ, VI, 37, 180, Հաղբատ, 205, 220 և այլն:
 347. Կուղպակ–խանութները նաև արհեստանոցներ էին, ուր վաճառվում էին այդտեղ արտադրված ապրանքները, այսինքն կուղպակի տերը և՛ արտադրող էր, և՛ վաճառող:
 348. Դ, III, 52, 238, 239:
 349. Դ, III, 56:
 350. Դ, VI, 31–33, 35, 38, 39, 41, 43, 54, 161, 179, 180, 182–184, 191:
 351. Դ, III, 234, արժ. 765:
 352. Նույն տեղում:
 353. Դ, III, 216:
 354. Դ, III, 55, 176, 214, 224, 234–235, Դ, VI, 9, 34, 42, 70:
 355. Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, էջ 151–152:
 356. Նույն տեղում, էջ 157–158, 159:
 357. Գր. Մ. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, էջ 209–215:
 358. Նույն տեղում:
 359. Դ, III, 88, 246:
 360. Դ, IV, 126:
 361. Նույն տեղում:
 362. Դ, I, էջ 1:
 363. Դ, I, էջ 3:
 364. Դ, I, 14, 16, 18, 22–24:
 365. Դ, I, 27:
 366. Դ, I, 28:

367. Նույն տեղում:
 368. Դ, I, 30:
 369. Դ, I, 37, տես նաև՝ Դ, IV, 267:
 370. Դ, I, 39, Դ, II, 97, 109:
 371. Դ, I, 48, Դ, II, 27:
 372. Դ, III, 69, 76:
 373. Դ, VII, 62:
 374. Բ թուրք Պողոսի առ Կորնթացիս, ԺԱ, 15:
 375. Դ, VII, 75:
 376. Դ, III, 215–216:
 377. Դ, VII, 75:
 378. Դ, VII, 124:
 379. Դ, VII, 125:
 380. Դ, VIII, 18:
 381. Դ, VIII, 93:
 382. Դ, III, 107:
 383. Դ, III, 108:
 384. Դ, VIII, 39:
 385. Դ, VII, 124:
 386. Դ, VIII, 20, 38, 39, 45, 178, 181:
 387. Դ, VIII, 30:
 388. Գ. Հովսեփյան, Գրչության արվեստը հին հայոց մեջ, էջ 5:
 389. Ի. Ա. Օրբելի, Избранные труды, Ереван, 1963, с. 405–409.
 390. Դ, IV, էջ 334:
 391. Գ. Հովսեփյան, Գրչության արվեստը հին հայոց մեջ, էջ 176:
 392. Գր. Մ. Գրիգորյան, Կրեմլի Ջինապալատի հայերեն արձանագրությունները, «Լրաբեր հաս. գիտ.» 1982, N. 8, էջ 81, տես նաև՝ Դ, VIII, 51:
 393. Գր. Մ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 83, տես նաև՝ Դ, VIII, 51:
 394. Դ, IV, 52:
 395. Դ, III, 46:
 396. Դ, VII, 223:
 397. Ashkharbek Kalantar, նշվ. աշխ., էջ 61:
 398. Դ, III, 152:
 399. Եվգ. Մուշեղյան, նշվ. աշխ., էջ 64:
 400. Նույն տեղում, էջ 55:
 401. Նույն տեղում:
 402. Դ, VII, 24:
 403. Դ, III, 162, Դ, VII, 71:
 404. Դ, III, 103:
 405. Վրաց քրոնիկոնով տրված թվականին ավելացնում ենք 780 (տես Ա. Գ. Արրահամյան, Հայոց գիր և գրչություն, էջ 129):
 406. Դ, II, 28:

407. Նույն տեղում:
 408. Եվգ. Մուշեղյան, նշվ. աշխ., էջ 97:
 409. Կ. Ղաֆադարյան, Տեկոթի տաճարի 5–րդ դարի արձանագրությունը, ՊԲՀ, 1962, N.2, 15 43:
 410. Դ, VII, 320, տես նաև՝ էջ 223:
 411. Դ, VII, 103:
 412. Դ, VII, 105:
 413. Գր. Մ. Գրիգորյան, Կրեմլի Ջինապալատի հայերեն արձանագրությունները, էջ 85:
 414. Դ, VII, 121, 139:
 415. Ի. Ա. Օրբելի, Надпись 631 года о построении Багаранской церкви, “Избранные труды”, с. 393.
 416. Ի. Ա. Օրբելի, Баганская надпись 639 года., “Избранные труды”, с. 372–390, 419–420:
 417. Նույն տեղում:
 418. Ա. Գ. Արրահամյան, Հայոց գիր և գրչություն, էջ 83:
 419. Կ. Ղաֆադարյան, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, էջ 187:
 420. Մատթեոս Ուռնայեցի, Ժամանակագրություն, Երևան, 1973, էջ 53–54:
 421. Е. Ф. Карский, Славянская Кирилловская палеография, Л. 1928, с. 253.
 422. Պ. Մուրադյան, Եղվարդի ծածկագիր արձանագրությունը, «Երևանի համալսարան», 1974, N.1, էջ 36–39, նույնի՝ Պալեոգրաֆիկ ուսումնասիրության արդյունքները. «Երևանի համալսարան» 1976, N.1, էջ 47–52:
 423. Ա. Գ. Արրահամյան, Հայկական ծածկագրություն, Երևան, 1978:
 424. Նույն տեղում, էջ 7: Տես նաև էջ 10:
 425. Կ. Ղաֆադարյան, Ավանի երկլեզվյան ծածկագիր արձանագրությունը, Երևան, 1945, հմմտ. Եվգ. Մուշեղյան, նշվ. աշխ., էջ 49:
 426. Կ. Ղաֆադարյան, Երևան. Միջնադարյան հուշարձաններ և վիճակն արձանագրություններ, Երևան, 1975, էջ 190–191:
 427. Ս. Սաղումյան, Ծածկագրությունը և զարդագրությունը հայ վիճագրերում, «Լրաբեր հաս. գիտ.» 1979, N.9, էջ 62:
 428. Ա. Գ. Արրահամյան, Ա. Ն. Շահինյան, Արժանիկի հայերեն նորահայտ ծածկագիրը և նրա վերծանությունը, ՊԲՀ, 1975, N.3, էջ 113–125:
 429. Դ, VII, 108:
 430. Դ, VII, 89: Տես նաև՝ Ս. Սաղումյան, Ծածկագրությունը..., էջ 65:
 431. Դ, VII, Նույն տեղում:
 432. Դ, VIII, 79:
 433. Կ. Գ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, Երևան, 1963, էջ 218, արձ. 106:
 434. Ս. Սաղումյան, Ծածկագրությունը..., էջ 61:
 435. Ա. եպ. Սյուրմեյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Երուսաղեմի Արքեպիսկոպոսի վանքի, Երուսաղեմ, 1948, էջ 334:
 436. Ա. Գ. Արրահամյան, Հայկական ծածկագրություն, էջ 9:

437. Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963:
438. Ստ. Մնացականյան, միջնադարյան Հայաստանի շինարարական գործի կազմակերպման մի քանի հարցեր և քարգործ վարպետների նշանագրերը, ՊԲՀ, 1958, N.3:
439. Ա. Մովսիսյան, Վանի թագավորության մեհենագրությունը, էջ 19:
440. Նույն տեղում, էջ 21, նկ. 10:
441. Կ. Ղաֆադարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Ի, էջ 101:
442. К. Оганесян, Зодчий Трдат, Ереван, 1951.
443. Թովմա Արծրունի և անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Երևան, 1985, էջ 461-464:
444. Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, էջ 34:
445. Նույն տեղում, էջ 46-51:
446. Նույն տեղում, էջ 62-75:
447. Նույն տեղում, էջ 78-86:
448. Դ, IV, 32, 37, 47, 237:
449. Դ, III, 18:
450. Դ, VII, 94:
451. Դ, VII, 36:
452. Դ, VII, 46:
453. Դ, IV, 41:
454. Դ, IV, 38:
455. Դ, IV, 16:
456. Դ, III, 31, Դ, IV, 236:
457. Դ, III, 180:
458. Դ, VII, 83:
459. Դ, VII, 23:
460. Դ, VII, 280:
461. Դ, VII, 116:
462. Դ, II, 86, 92, 94, Դ, IV, 282, Դ, VII, 44 և այլն:
463. A. Sadurska, Archeologia i epigrafica, «Meander», Warszawa, 1957, N.7-8:
464. Պատմական արժեք ներկայացնող հնագույն և միջնադարյան արձանագրությունները, որոնք տեղահանված են կամ դրանց նախկին տեղն անհայտ է, պահվում են քարեդարաններում և թանգարաններում: Ամենահարուստ քարեդարանը գտնվում է Վատիկանում (Galleria lapidaria), որն ունի ավելի քան 5000 վիճակագրված ցուցանմուշներ:
465. Դ, VII, 14:
466. Դ, VII, 47: Տես նաև՝ էջ 76-77, 81-82:
467. Դ, VII, 165-221:
468. Դ, VIII 135-155:

469. Նույն տեղում:
470. Ղրիմից տեղափոխված մի շարք խաչքարեր այժմ պահպանվում են Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում:
- Հայ գաղթավայրերի, մասնավորապես Ռուսաստանի ընդ որում Թաթարստանի, Ուկրաինայի (ներառյալ Ղրիմը), Մոլդովայի և այլ տարածքների հայկական վիճագրերի մասին ուշագրավ աշխատություններ ու հոդվածներ են գրվել ոչ միայն հայերեն, այլև ռուսերեն, լեհերեն, ֆրանսերեն և այլ լեզուներով:

ՀԱՆՁՆԱՐԱՐՎՈՂ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

- Աբրահամյան Ա. Գ., Հայոց գիր և գրչություն, Երևան, 1973
- Ավագյան Ս. Ա., Վիճակալարձանագրությունների հնչյունաբանություն, (X-XIV դդ.), Երևան, 1973
- Բժշկյան Մ., Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, Վենետիկ, 1830
- Գևորգյան Ս., Հայ վիճագիր բանաստեղծությունը, Երևան, 1989
- Գրիգորյան Գր. Ս., Կրեմլի Ձինապալատի հայերեն արձանագրությունները, ԳԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1982, N.8
- Գրիգորյան Գր., Արցախի և Սյունիքի վիճակալարձանագրությունների պատմագիտական նշանակությունը, ԳԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1990, N.1 (ռուս.)
- Դիվան հայ վիճագրության, I-VIII պրակներ, Երևան, 1960-1999
- Կոստանյան Կ., Վիճակալարձանագրության տարեգիր. Ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց, Սանկտ-Պետերբուրգ, 1913
- Ղաֆադարյան Կ. Գ., Հայկական գրի սկզբնական տեսակները, Երևան, 1939
- Մելիք-Բախչյան Ստ. Տ., Հայկական հնագրություն, Երևան, 1987
- Մուրադյան Պ. Ս., Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները. Աղբյուրագիտական քննություն, Երևան, 1977
- Սաղունյան Ս. Տ., Փակագրությունը հայ վիճագրության մեջ, ԳԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1980, N.3

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

- Աբեղյան Ս., Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. 2, Երևան, 1946
- Աբրահամյան Ա. Գ., Հայոց գիր և գրչություն, Երևան, 1973
- Աբրահամյան Ա. Գ., Շահինյան Ա. Ն., Արծվանիկի հայերեն նորահայտ ծածկագիրը և նրա վերծանությունը, «Պատմա-բանասիրական հանդես» 1975, N.3
- Ալիշան Ղ., Շիրակ, Վենետիկ, 1881
- Ալիշան Ղ., Սիսուան, Վենետիկ, 1885
- Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վենետիկ, 1890
- Ալիշան Ղ., Սիսական, Վենետիկ, 1893
- Ալիշան Ղ., Կամենից, Վենետիկ, 1896
- Աճառյան Հր., Հայոց գրերը, Վիեննա, 1927
- Աճառյան Հր., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի. Ներածություն, Երևան, 1955
- Աճառյան Հր., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 5, Երևան, 1962
- Առաքելյան Բ. Ն., Լատինական արձանագրություններ Արտաշատ մայրաքաղաքից, ՊԲՀ, 1967, N.4
- Առաքելյան Բ. Ն., Աշխարհիբեկ Քալանթար, ՊԲՀ, 1984, N.3
- Ավագյան Ս. Ա., Ի հանգող անձնանունների սեռական-տրական հոլովների կազմությունը Ժ-ԺԳ դարերի վիմական արձանագրություններում. «Ն. Մառը և հայագիտության հարցերը», Երևան, 1968
- Ավագյան Ս. Ա., Վիմական արձանագրությունների հնչյունաբանություն (10-14-րդ դդ.), Երևան, 1973
- Ավագյան Ս. Ա., Վիմական արձանագրությունների բառաքնություն, Երևան, 1978
- Բասմաջեան Կ. Յ., Մեր հնութիւնները. Հողվածաշար, պրակ 4, Փարիզ, 1900
- Բասմաջեան Կ. Յ., Հայերեն արձանագրութիւնք Անույ, Բագնայրի և Մարնաշինու, Պարիս, 1931
- Բարխուդարյան Ս., Աղվանից երկիր և դրացիք, Արցախ, Երևան, 1999
- Բարխուդարյան Ս. Գ., Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963
- Բժշկյան Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, Վենետիկ, 1830
- Գրիգորյան Գր. Ս., Վահանավանքի պեղումների նախնական արդյունքները, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1970, N.10
- Գրիգորյան Գր. Ս., Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երևան, 1981

- Գրիգորյան Գր. Ս., Կրեմլի Ձինապալատի հայերեն արձանագրությունները, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1982, N.8
- Գևորգյան Ս., Հայ վիմագիր բանաստեղծությունը, Երևան, 1989
- «Դիվան հայ վիմագրության» մատենաշար
- Պրակ I, կազմեց Հ. Ա. Օրբելի, Երևան, 1966
- Պրակ II, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1960
- Պրակ III, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1967
- Պրակ IV, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1973
- Պրակ V, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1982
- Պրակ VI, կազմեցին Ս. Ա. Ավագյան և Հռ. Ս. Ջանփոլադյան, Երևան, 1977
- Պրակ VII, կազմեց Գր. Ս., Գրիգորյան, Երևան, 1996
- Պրակ VIII, կազմեց Գր. Ս. Գրիգորյան, Երևան, 1999
- Եղիշեի Վասն վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957
- Թորամանյան Ա. Խ., Սուղովայի հայկական պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1986
- Իսրայելյան Ս. Ա., Էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմություն, Երևան, 1971
- Խաչիկյան Լ. Ս., Հայերը հին Մոսկվայում և Մոսկվա տանող ճանապարհների վրա, «Բանբեր Մատենադարանի, N.13, Երևան, 1980
- Կարախանյան Գ. Հ., Սաֆյան Պ. Գ., Սյունիքի ժայռապատկերները, Երևան, 1970
- Կոստանյան Կ., Վիմական տարեգիր, Ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց, Սանկտ-Պետերբուրգ, 1913
- Հարությունյան Իս., Հայոց գրերը, Թիֆլիս, 1892
- Հովհան Մամիկոնյան, Տարոնի պատմություն, Երևան, 1989, տես նաև Պատմութիւն Տարոնոյ, զոր թարգմանեաց Ձենոբ Գլակ Ասորի, Բ տպագրութիւն, Վենետիկ, 1889
- Հովսեփյան Գ., Հայոց գրի գլխավոր տեսակները, «Տարագ», 1912, N.10
- Հովսեփյան Գ., Քարտեզ հայ հնագրութեան, «Շողակաթ», Վաղարշապատ, 1913 և առանձին գրքով
- Հովսեփյան Գ., Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք հայոց պատմության մեջ, մասն Ա, Վաղարշապատ, 1928, մասն Բ, Երուսաղեմ, 1942, մասն Գ, Նյու-Յորք, 1942/43
- Ղաֆաղարյան Կ. Գ., Հայկական գրի սկզբնական տեսակները, Երևան, 1939
- Ղաֆաղարյան Կ. Գ., Ավանի երկլեզվյան ծածկագիր արձանագրությունը, Երևան, 1945
- Ղաֆաղարյան Կ. Գ., Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1948
- Ղաֆաղարյան Կ. Գ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, I, Երևան, 1952

Ղաֆադարյան Կ. Գ., Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957

Ղաֆադարյան Կ. Գ., Տեկորի տաճարի 5-րդ դարի արձանագրությունը, «Պատմա-բանասիրական հանդես» 1962, N.2

Ղաֆադարյան Կ. Գ., Հաղբատ, Երևան, 1963

Ղաֆադարյան Կ. Գ., Երևան. Միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, 1975

Մանանդյան Զ., Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Երևան, 1946

Մանանդյան Զ., Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանությամբ, Երևան, 1946

Մանանդյան Զ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. 3, Երևան, 1952, հ. Բ, Բ մասի նյութեր, Երևան, 1960

Մանուչարյան Ա., Քննություն IV-XI դարերի շինարարական վկայագրերի, Երևան, 1977

Մարտիրոսյան Զ. Ա., Իսրայելյան Զ. Ռ., Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Երևան, 1971

Մարտիրոսյան Զ. Ա., Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը, Երևան, 1973

Մելիք-Քաջխյան Ստ. Տ., Հայկական հնագրություն, Երևան, 1987

Մնացականյան Ստ., Միջնադարյան Հայաստանի շինարարական գործի կազմակերպման մի քանի հարցեր ու քարգործ վարպետների նշանագրերը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, N.3

Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1999

Մովսիսյան Ա. Ե., Զնագույն պետությունը Հայաստանում՝ Արատա, Երևան, 1992

Մովսիսյան Ա. Ե., Վանի (Բիայնիլի, Ուրարտու, Արարատ) թագավորության մեհենագրությունը, Երևան, 1998

Մուշեղյան Եվգ., Հատկանշական ցուցակ թանգարանային ժողովածուների. պրակ 1-ին, Հայերեն արձանագրությամբ առարկաներ, Երևան, 1964

Մուրադյան Պ. Մ., Ն. Մառը և հայ-վրացական բանասիրությունը. «Ն. Մառը և հայագիտության հարցերը», Երևան, 1968

Մուրադյան Պ. Մ., Եղվարդի ծածկագիր արձանագրությունը, «Երևանի համալսարան» 1974, N.1

Մուրադյան Պ. Մ., Պալեոգրաֆիկ ուսումնասիրության արդյունքները, «Երևանի համալսարան», 1976, N1

Մուրադյան Պ. Մ., Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները. Աղբյուրագիտական քննություն, Երևան, 1977

Նովել (որդի Հովակիմի Լևոն Սողոմոնյան), Հազար ու մի վիմագիր բանաստեղծություններ, Երևան, 1999

Շահագիզ Երվ., Նոր Նախիջևանը և Նոր Նախիջևանցիք, «Ազգագրական Հանդես» գիրք 6 և 7, Թիֆլիս, 1901, 1903

Շահխաթունեանց Զ., Ստորագրութիւն Կաթուղիկ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. 2, Էջմիածին, 1842

Չամչյան Մ., Հայոց պատմություն, հ. 1, Երևան, 1985

Պատկանյան Ռաֆ., Երկերի ժողովածու, հ. 1-ին, Երևան, 1963

Ջալալյան Ս., ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա, Տփղիս, 1842, մասն Բ, Տփղիս, 1858

Ջանփոլադյան Զո. Մ., Վոլգայի ափերին հայտնաբերված հայկական արձանագրությունները, «Բանբեր Մատենադարանի», 1973, N.11

Սաղունյան Ս. Տ., Համառոտագրությունը հայ վիմագրության մեջ, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1978, N.4

Սաղունյան Ս. Տ., Ծածկագրությունը և զարդագրությունը հայ վիմագրություն, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1979, N.9

Սաղունյան Ս. Տ., Փակագրությունը հայ վիմագրության մեջ, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1980, N.3

Սարգսյան Գ. Խ., Գառնիի հունարեն արձանագրության շուրջ, ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1956, N.3

Սարդարյան Ս., Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Երևան, 1967

Սեդրակեան Ար., Զնութիւնք հայրենեաց ի գաւառին Երնջակու, Վաղարշապատ, 1872

Սմբատեանց Մ., Տեղագիր Գեղարքունի ծովագարդ գաւառի, Վաղարշապատ, 1895

Սմբատեանց Մ., Նկարագիր Ս. Կարապետի վանից Երնջակայ և շրջակայից նորա, Տփղիս, 1904

Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, Մ., 1861

Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա. Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1986

Տաշյան Զ., Ալևարկ մը հայ հնագրության վրայ, Վիեննա, 1887

Փափազյան Զ. Դ., Մելիք-Եգանի ընդունարանի մուտքի վիմագիր արձանագրությունը, ԳԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1985, N.5

Քալանթար Ա., Երկու սեպագիր արձանագրություն, «Օրագիր», 1927, N.3

Քալանթար Ա., Նորագյուտ խաղերեն սեպագիր արձանագրություն գտնված Ջանֆիղա գյուղում, «Օրագիր», 1928, N.3

- Абдуллин И., Армяно—кипчакская эпиграфика, Казань, 1972
- Айвазовский Г., Армянские надписи, находящиеся на юге России. "Записки Одесского общества истории и древностей", т. VI, Одесса, 1867
- Бабков И. И., Водоснабжение армянского монастыря XV века в Двужорной бухте (К истории древних водопроводов в Крыму). "Известия гос. географического общества", 1939, N.VII
- Бабков И. И., Древнеармянская надпись феодосийского музея (в выше-названном журнале N.VII)
- Броссе М., Об армянских надписях в Болгарах. "Известия императорского археологического общества", т. II, СПб, 1861
- Блумфилд Л., Язык. Перевод с английского, М., 1968
- Гельб И. В., Опыт изучения письма, М., 1982
- Генрики Г., Греческая эпиграфика, Одесса, 1892
- Высоцкий С. А., Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., вып. I, Киев, 1966, вып. II, Киев, 1976
- Григорян Г. М., Новонайденные надписи Ваанаванка. "Историко-филологический журнал АН Арм. ССР", 1972, N.1
- Григорян Г. М., Армянские надписи св. Софии. "Вестник общественных наук АН Арм. ССР", 1979, N.4
- Григорян Г. М., Историографическое значение армянских лапидарных надписей Арцаха и Сюника "Вестник общ. наук АН Арм. ССР", 1990, N.1
- История Древнего Рима, М., 1971
- История, фольклор, искусство славянских народов, М., 1963
- Каковкин А. Я., Новый памятник армянской эпиграфики, "Историко-филологический журнал АН Арм. ССР", 1983, N.1
- Карский Е. Ф., Славянская кирилловская палеография, Л., 1978
- Крикун Е., Архитектурные памятники Крыма, Симферополь, 1977
- Кучук—Иоаннесов Х., Старинные армянские надписи и старинные рукописи в пределах юго—западной Руси и в Крыму, М., 1892
- Латишев В. В., Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, СПб, 1880
- Латишев В. В., Древние греческие и латинские надписи северного побережья Понта Эвксинского т. I—II, СПб, 1885, 1916, т. IV, 1901
- Манандян Я., Новые заметки о греческой надписи и языческом храме Гарни. "Известия АН Арм. ССР", (общ. науки) 1951, N.4
- Марр Н. Я., Новые материалы по армянской эпиграфике. "Записки Восточного отделения императорского русского археологического обще-

- ства", т. УШ, вып. I—II, СПб, 1893
- Марр Н. Я., О ктиторской надписи Текорского храма. "Христианский Восток", т. III, вып. I, 1914
- Марр Н. Я., Ани—столица Армении. В кн.: "Братская помощь пострадавшим армянам Турции", М., 1898
- Марр Н. Я., Ани. Книжная история города и раскопки на месте городища, М.—Л., 1934
- Мединцева А. А., Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора XI—XIV вв., М., 1978
- Меликишвили Г. А., Урартские клинообразные надписи, М., 1960
- Меликишвили Г. А., Урартские клинообразные надписи, II, "Вестник древней истории", 1971, N.3
- Меликсет—Беков Л. М., Армянские древности в Аккермане (Бессарабии) Тифлис, 1911
- Меликсет—Беков Л. М., Старинные армянские надписи в музее Общества истории и древностей в Одессе, Тифлис, 1912
- Миллер Б. М., Об армянских надписях в Болгарах и Казани. "Известия Российской академии истории и материальной культуры", т. IV, Л., 1925
- Мурадян П. М., Армянская надпись храма Джвари. "Известия АН Арм. ССР", (общ. науки), 1968, N.2
- Мурадян П. М., Армянская эпиграфика Грузии: Картли и Кахети, Ереван, 1985
- Никольский В. М., Клинообразные надписи ванских царей, открытые в пределах России, М., 1898
- Новгородские надписи—граффити. В кн.: Памятники русского языка. Вопросы исследования и издания, М., 1974
- Новосадский Н. И., Греческая эпиграфика, ч. I и II. М., 19
- Октябрина Баликян, Клавдия Пескарева (Л.), Докладные записки Н. Я. Марра об армянской и грузинской эпиграфике (1903—1904 гг.), "Вестник архивов Армении", 1984, N.3
- Описание монастырей Ахпатского и Санаинского архимандрита Иоанна Крымского, СПб, 1863
- Орбели И. А., Избранные труды, Ереван, 1963
- Периханян А. Г., Арамейская надпись из Гарни. "Историко-филологический журнал АН Арм. ССР", 1964, N.3
- Периханян А. Г., Арамейская надпись из Зангезура. "Историко-филологический журнал АН Арм. ССР", 1965, N.4
- Петровский Ф. А., Латинские эпиграфические стихотворения, М., 1962
- Проблемы двуязычия и многоязычия. Сборник статей. М., 1972

Ростовцев М., Апаранская греческая надпись царя Тиридата, СПб., 1911
 Рыбаков Б. А., Русская эпиграфика X—XIV вв. В кн.: История, фольклор, искусство славянских народов, М., 1963
 Рыбаков Б. А., Русские датированные надписи XI—XIV вв. М., 1964
 Смирнов А. П., Армянская колония города Болгара. "Материалы и исследования по археологии СССР", М.61 М., 1958
 Сотникова М. П., Русская эпиграфика в советское время. В кн.: Вспомогательные исторические дисциплины, т. III, Л., 1970
 Тревер К. В., Надпись о построении армянской крепости Гарни, Л., изд. Гос. Эрмитажа, 1949
 Тораманян А. Х., Из истории строительной деятельности армян в Молдавии, М., 1991
 Федорова Е. В., Латинская эпиграфика, М., 1969
 Френк-Каменский, Как научились читать египетские письма, М., 1922
 Хачатрян А. А., Корпус арабских надписей Армении УШ—XVI вв., вып. I, Ереван, 1987
 Шпилевский С. М., Древние города и другие болгаро-татарские памятники в Казанской губернии, Казань, 1877
 Эмин Н. О., Армянские надписи в Карсе, Ани и в окрестностях последнего, М., 1881
 Ashkharbek Kalantar, The Mediaeval inscriptions of Vanstan. Armenia, Prepared for publication by Husik Melkonian and Gagik Sarkissian, Paris, 1999
 Barnett R. D., The hieroglyphic writing of Urartu. Anatolian Studies presented to H. G. Guterborck, Istanbul, 1974
 Gabriella Uluhogian, Silloge della epigrafi Armene Di S. Stefano di Giulia. Ricerca sull'architettura Armenia, 22, Milano, Gennaio, 1981
 Inscriptiones antiquae totius orbis Romani in corpus absolutissimum redactae cum indicibus XXV ingenio ac cura Iani Gruteri, auspiciis Iosephi Scaligeri et M. Velsleri. Heidelbergae, 1603.
 Kajetanowicz, X. D. Katedra ormianska i jej otoczenie, Lwow, 1926
 Konig F. W., Handbush der chaldischen inschriften I—II, Graz, 1957
 Lehmann Haupt G. F., Armenien einst und jetzt, Berlin, 1910
 Sadok Baracz, Ziwoy slawnych ormian w Polzce, Lwow, 1856,
 Sain—Martin M., Notes Bulgarie journal Asiatique, VII, Paris, 1831
 Skrjinskaja, Inscriptions latines des colonies Genoises en Grimaie. "Atti della societa ligure di storia Patria, vol. LVI, Genova, 1928.

Դ - Դիվան հայ վիճագրության
 ԴԲԳ - ՀՀ Գիտությունների ակադեմիայի «Պատմա-բանասիրական հանդես»
 ИФЖ - "Историко-филологический журнал" АН Армении

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79

Հեղինակի կողմից	5
Ներածություն	6
Վիճակագրության առարկան և ուսումնասիրության նպատակը	9
Հայաստանի վիճակագրության սկզբնավորումը	16
Վիճակագրագետ պատմիչներ	17
1. Ստեփանոս Օրբելյան	17
2. Ջաքարիա Քանաքեռցի	20
Հավաքչական աշխատանքները XIX–XX դարերում	21
Հայկական գիտական վիճակագրության սկզբնավորումը և զարգացումը	23
1. Նիկողայոս Մառ	23
2. Հովսեփ Օրբելի	25
3. Գարեգին Հովսեփյան	28
4. Աշխարհբեկ Քալանթար	29
5. Սեդրակ Բարխուդարյան	31
6. Կարո Ղաֆադարյան	32
Վիճակագրերի հավաքչական աշխատանքները Խորհրդային Հայաստանում	35
Վիճակագրերի վերծանության պայմանական նշանները	39
Վերծանության անհրաժեշտ պահանջները	43
Համառոտագրություն (հասպավմամբ գրվող բառերը)	44
Կցագրություն	45
Փակագիր	51
Վիճակագրության արձանագրությունների լեզուն	53
Բարբառախառն վիճակագրեր	53
«ԱԷ» երկբարբառի արտասանությունը	56
Անձնանուններն ու ազգանունները (տոհմանունները)	
վիճակագրություն	56
Հայ վիճակագիր բանաստեղծությունը	58
Վիճակագրերի գրչությունը (գրչագրական տարբերությունները)	61
Արձանագրությունների տեսակներն ըստ բովանդակության	67
1. Հիշատակագրային արձանագրությունները և տոհմանշանները	67
2. Շինարարական արձանագրություններ	72
3. Նվիրատվական արձանագրություններ	74
4. Իրավա-կանոնական արձանագրություններ	75
5. Կրոնա-բարոյախոսական արձանագրություններ	77
Արձանագրությունների թվագրումը	79

Անթվակիր արձանագրություններ	82
Վիճակագիր ծածկագրություն	84
1. Եղբայրագիր ծածկագիր	85
2. Սյունակետագիր ծածկագիր	85
3. Թվագիր ծածկագիր	86
4. Գումարագիր ծածկագիր	86
5. Շրջագիր ծածկագիր	87
6. Փոխարինագիր ծածկագիր	87
7. Արիեստագործական ծածկագիր	88
Քարգործ վարպետները և նրանց պայմանական նշանները	89
Վերծանության տեխնիկական միջոցները	91
Հայ գաղթավայրերի վիճակագրության արձանագրությունները	95
Բնագրերի լուսանկարներ	115
Գրչագրեր	147
Փակագրեր	149
Ծածկագրեր	151
Վերծանություններ	181
Ծանոթագրություններ	197
Հանձնարարվող գրականության ցանկ	198
Օգտագործված գրականության ցանկ	198

Հանձնարարվող գրականության ցանկ
 Գրչագրեր
 Թվագրեր
 Գումարագրեր
 Կրոնա-բարոյախոսական արձանագրություններ
 Արձանագրությունների տեսակներն ըստ բովանդակության

Հանձնարարվող գրականության ցանկ
 Գրչագրեր
 Թվագրեր
 Գումարագրեր
 Կրոնա-բարոյախոսական արձանագրություններ
 Արձանագրությունների տեսակներն ըստ բովանդակության

9(47.925)

Գ-88 +

հռ. ՎԵՐԱ

Գրեցեք վասն յիշատակի ի վեր
«քանզի թուղթքն եղծանիցին ի
ի ցրոյ, սակայն քարեայ արչանս
մնասցէ յաւիտեան»

Հոփսիսմէ արքայադուստր

Հայոց վիմագրերը «անխաբ հայելիք են
հանճարոյ եւ ոգւոյ նախնեայ մերոց»:

Ղ.Ալիշան

«Նրանց (հայերի) պատմությունը իրենց
լեռների վրա փորագրված արչանագրություն է»:

Սեն-Մարտեն

«Առաջ եւ շէն լիցի աշխարհս Հայոց,
յորժամ բանքն սպառին եւ գործքն թագաւորեն»:

Հայոց վիմագրերից

